

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 21 (1966)

ΜΕΡΟΣ Β' 1 — ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑΙ, 1968

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 21 (1966)

ΜΕΡΟΣ Β' 1 — ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑΙ, 1968

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΧΡΟΝΙΚΩΝ

ΤΕΥΧΟΣ 1.

Ἐκθεσις Κεντρικῆς Ὑπηρεσίας	Σελ. 3-6
-----------------------------------	----------

ΑΘΗΝΑΙ

Νομισματικὴ Συλλογὴ Ἀθηνῶν (Α. Ἐξ ἀνασκαφῶν, Β. Εὐρήματα, Γ. Διαφόρων προ- ελεύσεων, Δ. Ἐκ δωρεῶν) (Πί ν. 1 - 4)	»	7-14
Ἐπιγραφικὴ Συλλογὴ (Πί ν. 5 - 6)	»	15
Βυζαντινὸν καὶ Χριστιανικὸν Μουσεῖον (1. Πλουτισμός, 2. Βιβλιογραφικὸν καὶ φωτο- γραφικὸν ἀρχεῖον, 3. Κεντρικὸν Ἑργαστήριον Συντηρήσεως), I. Ψηφιδωτὰ (Βασι- λικὴ Κλαυσεῖου Εὐρυτανίας), Θεσσαλονίκη (1. Πλατεῖα Ναυαρίνου, 2. Καθολικὸν Μο- νῆς Λατόμου - Ὅσιος Δαυίδ), Θάσος, Προμελέται, II. Τοιχογραφίαι, Ἀττικὴ, Μέγα- ρα (1. Καθολικὸν Μονῆς Ἀγίου Ἱεροθέου, 2. Ναὸς Μεταμορφώσεως Σωτῆρος Ἐλαι- ῶνος, 3. Ναὸς Ἀγίου Γεωργίου Ἐλαιῶνος), Αἴγινα (4. Ὁμορφὴ Ἐκκλησιᾶ, 5. Ἅγιος Νικόλαος Μαύρικα, 6. Ναοὶ Ἀγίας Κυριακῆς καὶ Ζωοδόχου Πηγῆς), Σαλαμίς (7. Καθολικὸν Μονῆς Φανερωμένης), Κύθηρα, Κάστρον (1. Παναγία ἡ Ὀρφανή, 2. Ναὸς Παντοκράτορος), Βοῦργο (Χώρα) (3. Ναὸς Ἀγίου Ἀθανασίου καὶ Ἀρχιστρατή- γου, 4 - 5. Ναοὶ Ἀγίου Χρυσοστόμου καὶ Ἀγίου Φιλίππου, 6. Ναὸς Ἀγίου Δημητρίου εἰς Ποῦρκο), Μυλοπόταμος (Κάστρον) (7. Ναὸς Ἀγίου Ἀθανασίου, 8. Ναὸς Ἀ- γίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, 9. Ναὸς Μεταμορφώσεως Σωτῆρος (Σωτήρα), 10. Σπήλαιον Ἀγίας Σοφίας, 11 - 14. Ναοὶ Προφήτου Ἡλιοῦ, Μεσοσπορίτισσας, Ἀγίων Ἀναργύρων καὶ Ἀγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου), Παλαιοχώρα (15. Ἀνώνυμος ναὸς, 16. Ναὸς Ἀγίου Δημητρίου, 17. Ναὸς Ἀγίου Ἀντωνίου), Μολιγκάτες (18. Ναὸς Ἀ- γίου Νικολάου), Φριλιγγιάνικα (Πέντε Πηγὰδια) (19. Ἅγιος Βλάσιος, 20. Ἅγιος Κοσμᾶς καὶ Δαμιανός), Ποταμός (21. Ναὸς Ἀγίου Νίκωνος, παρὰ τὰ Ζαγλανικιά- νικα), Πελοπόννησος, Λακωνία (Ναὸς Παναγίας Χρυσافرτίσσης), Βοιωτία (Μονὴ Ὀσίου Λουκά, Ἅγιος Γεώργιος εἰς Ἀκραιφνιον), Φθιώτις - Φωκίς, Δεσφίνα (Ναὸς Ταξιαρχῶν), Θεσσαλία καὶ Σποράδες (Πόρτα - Παναγία Τρικάλων, Ναὸς Δολίχης, Ἀνακασιά, Σκόπελος), Εὐρυτανία (Ἐπισκοπὴ παρὰ τὸν Μέγδοβαν), Μακεδονία, Θεσσαλονίκη (Παλαιοχριστιανικοὶ τάφοι), Βέροια (1. Ναὸς Ἀγίου Βλασίου, 2. Ναὸς Ἀγίου Ἰωάννου Θεολόγου, 3. Ναὸς Ἀγίου Γεωργίου), Καστοριά (Ναὸς Ἀγίου Νι- κολάου Κασνίτζη), Ἡπειρος (Συλλογὴ φορητῶν εἰκόνων Ἰωαννίνων), Ζάκυνθος, Κυκλάδες, Νάξος (1. Ναὸς Παναγίας Δροσιανῆς, 2. Καλορίτισσα. Ναὸς Γεννήσεως), Κρήτη. Νομὸς Χανίων (1. Ναὸς Ἀγίου Γεωργίου εἰς Κούνενι (νῦν Βάθη) Κισάμου, 2. Ναὸς Ἀγίου Γεωργίου εἰς Σκλαβοπούλαν Σελίνου, 3. Ναὸς Εἰσοδίων Θεοτόκου εἰς Σκλαβοπούλαν, 4. Ναὸς Σωτῆρος εἰς Σκλαβοπούλαν), Νομὸς Ρεθύμνης (5. Ναὸς Ἀ- γίου Εὐτυχίου εἰς Χρωμοναστήρι, 6. Ναὸς Ἀγίου Ἰωάννου εἰς Ἀνώγεια), Νομὸς Ἡ-		

- ρακλείου (7. Ναός Ἀγίας Παρασκευῆς εἰς Ἐπισκοπὴν Πεδιάδος), Δωδεκάνησος, Ρόδος (1. Ταξιάρχης τοῦ Θάρι, 2. Ναός Ἀγίου Ἰωάννου Θεολόγου (Παραδείσι - Βιλλανόβα), Πάτμος (3. Ναός Ἀγίου Βασιλείου, 4. Ναός Ἀγίου Δημητρίου, 5. Μονὴ Ἀγίου Ἰωάννου Θεολόγου. Καθολικὸν) (Πί ν. 7 - 58) ..... Σελ. 16-35
1. Ἐργασίαι ὁργανώσεως καὶ τακτοποιήσεως ἀποθηκῶν Μουσείου Ἀκροπόλεως, II. Ἐργασίαι διαμορφώσεως καὶ τακτοποιήσεως τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου Ἀκροπόλεως (Α. Ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, Β. Ἐργασίαι νοτίας κλιτύος, Γ. Ἐργασίαι δυτικῆς κλιτύος, Δ. Ἐργασίαι βορείας κλιτύος, Ε. Ἐργασίαι ἀναστηλώσεως τοῦ Ὡδείου Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ καὶ διαμορφώσεως τοῦ πρὸ αὐτοῦ χώρου), III. Ἐργασίαι διαμορφώσεως τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς. Ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς αὐτῆς (Πί ν. 59 - 70· Σχ ἐδ. 1 - 7) ..... » 36-48
- Excavation in the Athenian Agora (Πί ν. 71 - 72) ..... » 49-50
- Die Ausgrabungen im Kerameikos (1. Die Grabung südlich der Heiligen Strasse, 2. Grabung an der Psaromilingu - Strasse) (Πί ν. 73 - 75· Σχ ἐδ. 1) ..... » 51-54

Γ' Ἐφορεία Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων:

- Ἀνασκαφαὶ ἐντὸς τῆς περιμετρικῆς ζώνης τῶν Ἀθηνῶν (1. Ἐρυσίχθονος 15, 2. Μ. Ἀλεξάνδρου 91 καὶ Πλαταιῶν 42, 3. Μ. Ἀλεξάνδρου 75, 4. Ἀκομινάτου 13, 5. Ἀγ. Κωνσταντίνου 39 - 41, 6. Πειραιῶς 68 (Πρῶν Ὀρφανοτροφείων Χατζηκωνσταντῶν), 7. Πιττάκη 6, 8. Λεωφόρος Μεσογείων, 9. Ὁδὸς Πυθίου, 10. Ὁδὸς Ἰωσήφ τῶν Ρωγῶν, 11. Ὁδὸς Φαλήρου (Ἔργα ΟΤΕ), 12. Ὁδὸς Φαλήρου 20, 13. Ὁδὸς Βεῖκου 35, 14. Ὁδὸς Ἐρεχθείου 9 - 11, 15. Ὁδὸς Ἐρεχθείου 21 - 23, 16. Παρθενῶνος καὶ Ροβέρτου Γκάλλι (Πί ν. 76 - 79· Σχ ἐδ. 1 - 14) ..... » 55-71
17. Ὁδὸς Ἀμφικτιόνος 14, 18. Ὁδὸς Πουλοπούλου 43, 19. Ἀνασκαφὴ ὁδοῦ Κωνσταντινουπόλεως, 20. Ἀνασκαφὴ οἰκοπέδου ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Σπύρου Πάτση ἀριθ. 57 καὶ Ἱερᾶς Ὁδοῦ, 21. Σωκράτους 1 καὶ Σοφοκλέους, 22. Σταδίου καὶ Ὀμήρου γωνία, 23. Ὁδὸς Ὀθωνος 4, 24. Ὁδὸς Ἡπίτου 7, 25. Ὁδὸς Μακρῆς 12, 26. Ὁδὸς Τυρταίου, 27. Ὁδὸς Μητσαίων καὶ Ζήτρου, 28. Ὁδὸς Δημητρακοπούλου 50, 29. Ὁδὸς Ἐρεχθείου 25, 30. Ρ. Γαριβάλλη καὶ Ρατζιέρι, 31. Ὁδὸς Ἀνταίου 19 (Πί ν. 80 - 86· Σχ ἐδ. 15 - 29)..... » 72-91

ΑΤΤΙΚΗ ΚΑΙ ΝΗΣΟΙ

- Α. Ἀνασκαφαὶ (1. Ἀνασκαφὴ τμήματος τοῦ νοτίου μακροῦ τείχους, 2. Ἀνασκαφὴ Βάρης, 3. Ἀνασκαφὴ Ἀναβύσσου, 4. Ἀνασκαφὴ μυκηναϊκῶν τάφων εἰς Λαπούτσι Βραυρωνος, 5. Αἶγινα), Β. Τυχαῖα εὐρήματα (1. Χαλάνδρι, 2. Ἀργυρούπολις, 3. Ἅγιος Δημήτριος (Μπραχάμι), 4. Λεωφόρος Βουλιαγμένης, 5. Ἅγιος Σώστης, 6. Διόνυσος, 7. Αἰγιάλεως, 8. Δραπετσώνα, 9. Νέον Φάληρον, 10. Πειραιεύς, 11. Πολύδροσον, 12. Κηφισία, 13. Βάρη, 14. Σπάτα, 15. Κορωπί, 16. Καλύβια, 17. Ραμνοῦς, 18. Μαραθῶν, 19. Κάτω Σούλι Μαραθῶνος, 20. Σαλαμίς, 21. Ἅγιος Ἀνδρέας (Ζούμπερη) Νέας Μάκρης) (Πί ν. 87 - 103· Σχ ἐδ. 1) ..... » 92-107

Thorikos:

- L' Acropole, La Nécropole Ouest, Le quartier industriel, Le Théâtre (Πί ν. 104 - 110) .. » 108-111

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΑΘΗΝΩΝ - ΑΤΤΙΚΗΣ

- Ἀθῆναι (1. Λυκαβηττός, Ναός Ἀγίου Γεωργίου, 2. Βασιλικὴ Ἀγίου Διονυσίου Ἀρσολαγίου, 3. Ναός Ἀγίας Δυνάμεως, 4. Ναός Παναγίας Ρόμβης, 5. Ναός Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος, 6. Ναός Ζωοδόχου Πηγῆς, 7. Μονὴ Ἀγίου Ἰωάννου Καρέα), Ἐκτὸς Ἀθηνῶν (8. Μονὴ Ἀστερίου), Ἀμαρούσιον (9. Ναός τοῦ Ἀγίου Δημητρίου), Πεν-

τέλη (10. Μονή Νταού Πεντέλης), Μαραθών (11. "Άγιος Γεώργιος Βρανάς, 12. "Άγιος Νικόλαος, 13. Ναϊσκος του "Αγίου "Αθανασίου), Δαφνί, Μέγαρο (14. Ναός Σωτήρος, 15. Ναός "Αγίου "Αθανασίου, 16. Ναός "Αγίας Βαρβάρας), Σαλαμίς (17. Μονή Φανερωμένης), Σπέτσαι, Αίγινα (Πί ν. 111 - 119· Σχ έ δ. 1 - 4) ..... Σελ. 112-120	
---	--

ΑΡΓΟΛΙΔΟΚΟΡΙΝΘΙΑ

Α' Κορινθία, Κόρινθος ("Ανασκαφαί "Εθνικής όδοϋ, Κρήναι, Στιμάγκα, Σικιών, Καμάρι, Νεμέα), Β' "Αργολίς (Μυκήναι, Φίχτια, Ρωμέϊκα, Καστράκι), "Αργος (Ξεριάς, "Εθνικόν Γυμναστήριον), Σκαφιδάκι, Κυβέρι, Τίρυνς, Ναύπλιον, Κάνδια, "Ιρια, Χέλι ("Αραχναΐον), Λιγουριό, "Ανω "Επίδαυρος, Παλαιά "Επίδαυρος, "Ιερὸν "Ασκληπιοϋ, "Αδάμι (Πί ν. 120 - 125· Σχ έ δ. 1 - 3) ..... » 121-132
--

Excavations at Corinth:

A. The Byzantine levels to the south of the South Stoa, B. The ancient quarry area to the southwest of the Odeion, C. The Roman Bath north of the village square, D. The water tunnel system at Anaploga, E. The Sanctuary of Demeter and Persephone, F. The Gymnasium, G. Museography (Πί ν. 126 - 137· Σχ έ δ. 1 - 2) ..... » 133-141
Corinthian Kenchreai (Πί ν. 138 - 142· Σχ έ δ. 1 - 2) ..... » 141-145

Perachora:

The Double - Apsidal Cistern, The Triple Cistern Early Helladic Site (Σχ έ δ. 1) ..... » 145-147
Nettoyage du rempart urbain à Argos ..... » 147
Halieis: (The Dye Works Terrace, The Acropolis, Conclusions), Underwater exploration and mapping (Πί ν. 143 - 145) ..... » 148-151

ΑΡΚΑΔΙΑ - ΛΑΚΩΝΙΑ

A. "Ανασκαφαί, 1. "Αρκαδία. "Ανασκαφή εις Τεγέαν (Τεμάχια πεοερχόμενα έκ του ναού της "Αλέας "Αθηνᾶς), 2. Λακωνία. "Ανασκαφαί εις οικόπεδα Σπάρτης (1. "Ανασκαφή οικόπεδου Γ. Λάσκαρη, 2. "Ανασκαφή οικόπεδων "Ε. Δίπλα, 3. "Ανασκαφή οικόπεδου Λιαπάκου, 4. "Ανασκαφή εις την όδον "Αρχιδάμου), 5. "Ανασκαφή εις οικόπεδα ιδιοκτησίας Βασ. Δασκαλάκη εις Γύθειον, Β. Καθαρισμός - Διαμόρφωσις "Αρχαιολογικών χώρων, 1. "Αρκαδία (Ναός "Αλέας "Αθηνᾶς), 2. Λακωνία (Α. "Αρχαιολογικοί χώροι Σπάρτης, Β. Θολωτός τάφος Βαφειοϋ), Γ. Μουσειακαί έργασίαι (1. "Αρκαδία, 2. Λακωνία), Δ. Περιοδεΐαι και περισυλλογή ἀρχαίων - Τυχαῖα εὐρήματα (Κουφόβουνο, Τυχαῖα εὐρήματα) (Πί ν. 146 - 150· Σχ έ δ. 1) ..... » 152-159
Excavations at Kastri (Πί ν. 151 - 152· Σχ έ δ. 1) ..... » 160-162

ΜΕΣΣΗΝΙΑ

1. Καλαμάτα, Μουσείον Μπενάκη, 2. Μεθώνη, 3. Μαυρομμάτιον "Ιθώμης ("Αρχαία Μεσσήνη) (Πί ν. 153 - 157) ..... » 163-164
"Ελληνιστικὸν νεκροταφεῖον Γιαλόβης Παλαιοναυαρίνου (Κορυφασίου) (Α. Τάφοι, Β. Πυραί), Μουσείον Χώρας (Πί ν. 158 - 165· Σχ έ δ. 1) ..... » 164-165
"Ανασκαφαί ἐν Πύλῳ (Α. Βολιμΐδια, Β. Περιστεριά) (Πί ν. 166 - 172) ..... » 166-168
The Palace of Nestor (Πί ν. 173) ..... » 169

ΗΛΕΙΑ

Ναός Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος, Μουσείον Ἀρχαίας Ὀλυμπίας, Μουσείον Πύργου, Σω-
στικά ἀνασκαφαί καί τυχαῖα εὐρήματα (Π í ν. 174 - 186) ..... Σελ. 170-173

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

Στερέωσις βυζαντινῶν καί μεταβυζαντινῶν μνημείων Ἀρκαδίας, I. Καρύταινα (α. Ναός
Ἁγίου Νικολάου, β. Κωδωνοστάσιον Ζωοδόχου Πηγῆς), II. Δημητσάνα (1. Ἁγιος
Βασίλειος, 2. Παναγιά στὸ Λιβάδι, 3. Ἁγιος Γεώργιος, 4. Ἁγιος Δημήτριος) (Π í ν.
187) ..... » 174-175

ΒΟΙΩΤΙΑ

I. Μουσείον Θηβῶν, II. Ἀνασκαφαί, 1. Θῆβαι (α. Καδμεῖον, β. Οἰκόπεδον Μαλαθούνη,
γ. Οἰκόπεδον Κόρδατζη, δ. Οἰκόπεδον Γιαννοπούλου - Δημητρακοπούλου, ε. Οἰκόπεδον
Κτιστάκη, ζ'. Οἰκόπεδον Ἀναστ. Θεοδώρου, ζ. Οἰκόπεδον Σταμ. Σταμάτη, η. Καθα-
ρισμὸς παλαιοῦ Καδμεῖου, θ. Οἰκόπεδον Γαβριατοπούλου, ι. Οἰκόπεδον Πηλίδη, ια.
Οἰκόπεδον Σταυροπούλου, ιβ. Οἰκόπεδον Συλλόγου « Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Καλοκτένης », ιγ.
Οἰκόπεδον Μπαλατσού, ιδ. Οἰκόπεδον Κοροπούλη, ιε. Οἰκόπεδον Σελέκου, ις'. Οἰ-
κόπεδον Καραγιάννη, ιζ. Οἰκόπεδον Μανάρα, ιθ. Οἰκόπεδον Καραγάτσουλη), 2. Πε-
ριοχὴ Θηβῶν (α. Οἰκόπεδον Ἐνώσεως Γεωργικῶν Συνεταιρισμῶν, β. Οἰκόπεδον Ἀ-
ναστ. Λιακοπούλου, Πυρί), 3. Βοιωτία (α. Οὐγγρα - Παραλίμνη, β. Τάτιζα, γ. Προ-
βατάρη, περιοχὴ Βαγίων), III. Συντήρησις μνημείων καί διαμόρφωσις χώρων, 1. Θῆ-
βαι (α. Οἰκόπεδον Δ. Παυλογιαννοπούλου, β. Δίρκη), 2. Βοιωτία (α. Ὀρχηστός,
β. Κόκκινον), IV. Τυχαῖα εὐρήματα (Π í ν. 188 - 210· Σ χ έ δ. 1 - 22) ..... » 176-205
Nettoyage du rempart d'Akraiphia (Béotie) Ptoïon (Π í ν. 211 - 212) ..... » 206
Grabungen im Kabirenheiligtum bei Theben (Π í ν. 213 - 217· Σ χ έ δ. 1) ..... » 207-209

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

Χωρίον Ὑψηλάντη (Μονὴ Ἁγίου Νικολάου), Θῆβαι (1. Ψηφιδωτὰ οἰκοπέδου Σταμάτη,
2. Οἰκόπεδον Ἀναδιώτη, 3. Ναῖσκος Ἁγίου Δημητρίου), Λεβάδεια (Φρούριον),
Ὀρχομενός (Ἁγιος Σώζων), Ἀκραιφνιον (Ναός Ἁγίου Γεωργίου) (Π í ν. 218 -
224) ..... » 210-213

ΕΥΒΟΙΑ

Vorläufiger Bericht der Sondiergrabungen in Eretria (Π í ν. 225 - 227· Σ χ έ δ. 1 - 6) ... » 214-218
Rapport des fouilles à Érétrie (835, 719, 91, 91 a, 254, 243, 373, 775, 672, 833, 417, 214),
Conclusion (Σ χ έ δ. 1 - 11) ..... » 218-227
Eretria (Herbst 1965) ..... » 227-228
Le temple d'Apollon Daphnéphoros (Σ χ έ δ. 1 - 2) ..... » 228-231
Τυχαῖα εὐρήματα (Π í ν. 228) ..... » 232
Excavations at Lefkandi (Π í ν. 229 - 230· Σ χ έ δ. 1) ..... » 233-235

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΕΥΒΟΙΑΣ

1. Χαλκίς (Α. Οἰκόπεδον Ἐμπορικὸν Ἐπιμελητηρίου, Β. Οἰκόπεδον Ἰ. Πασσᾶ, Γ. Ναός
Ἁγίας Παρασκευῆς), 2. Πισσώνας, 3. Λίμνη, 4. Μονὴ Γαλατάκη, 5. Μονὴ Ἁγίου Γεωρ-
γίου Ἀρμᾶ (Π í ν. 231 - 233· Σ χ έ δ. 1 - 7) ..... » 236-241

ΦΩΚΙΣ

Δελφοί (Π í ν. 234 - 236· Σ χ έ δ. 1 - 2) ..... Σελ. 242-244

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ - ΦΩΚΙΔΟΣ

Α. Φωκίς

1. Πολύδροσον - Σουβάλα Παρνασσίδος, 2. Ἀντίκυρα, 3. Δεσφίνα (α. Μονή Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, β. Ἐξωκκλήσιον Ἀγίου Γεωργίου, γ. Ναὸς Ταξιαρχῶν)
(Π í ν. 237 - 238) ..... » 245-246

Β. Φθιώτις

Ἀμφίκλεια (1. Μονή Ἀμφικλείας, 2. Ἀκρόπολις, 3. Κωμόπολις), Λιβανάτες, Δαφνού-
σια - Ἅγιος Κωνσταντῖνος (Π í ν. 239 - 240) ..... » 246

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΜΕΡΟΣ Β'

ΧΡΟΝΙΚΑ

ΧΡΟΝΙΚΑ

Τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀρχαιολογικῶν ἐργασιῶν
κατὰ τὸ ἔτος 1965

ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ

Τὸ ἔτος 1965 χαρακτηρίζει ἡ αὐξησις τῆς δραστηριότητος τῆς Ὑπηρεσίας εἰς ὅλους τοὺς τομείς, ἐμφανιζομένη εἰς τὰς ἐν συνεχείᾳ δημοσιευόμενας ἐκθέσεις τῶν περιφερειακῶν μονάδων αὐτῆς. Παραλλήλως κατέστη δυνατόν, διὰ τῶν εἰς τὴν παροῦσαν ἐκθεσιν ἀναφερομένων διορισμῶν καὶ προαγωγῶν, νὰ καλυφθοῦν πλεῖστα ὅσα κενὰ τῆς Ὑπηρεσίας εἰς ἐπιστημονικὸν προσωπικόν, δημιουργηθέντα ἐκ τοῦ βραδυτάτου ρυθμοῦ τῆς ἀνανεώσεως τῶν στελεχῶν αὐτῆς κατὰ τὸ παρελθόν, ὥς ἐπίσης καὶ ἐκ τῶν ἀποχωρήσεων λόγῳ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ Νόμου περὶ τριακονταπενταετίας καὶ τῶν διορισμῶν εἰς πανεπιστημιακὰς θέσεις.

Οὕτω, μετὰ ἐξάμηνον ἐν Ἀθήναις παραμονὴν πρὸς ἄσκησιν καὶ παρακολούθησιν ἐιδικῶν μαθημάτων, ἀναφερομένων κυρίως εἰς πρακτικὰ θέματα, ἐτοποθετήθησαν οἱ ἐπιτυχόντες εἰς τὸν διαγωνισμόν τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1964 Ἐπιμεληταὶ Ἀρχαιοτήτων, διορισθέντες κατὰ τὴν ἀνοίξιν τοῦ 1965, εἰς κενὰς θέσεις ὡς ἀκολούθως:

Α. Ἐπιμεληταὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων:

1. Ἡ Κ. Πέππα - Δελμούζου εἰς τὴν Ἐπιγραφικὴν Συλλογὴν Ἀθηνῶν. 2. Ἡ Καλ. Κρυστάλλη εἰς τὴν Δ' Ἀρχ. Περιφέρειαν, μετὰ ἔδραν τὸ Ναύπλιον. 3. Ὁ Ἰ. Παπαχριστοδούλου ὁμοίως εἰς τὴν Δ' Ἀρχ. Περιφέρειαν, μετὰ ἔδραν τὸ Ναύπλιον. 4. Ὁ Ἀγγ. Δελληβοριάς εἰς τὴν ΣΤ' Ἀρχ. Περιφέρειαν, μετὰ ἔδραν τὰς Πάτρας. 5. Ὁ Ἀγγ. Χωρέμης εἰς τὴν Ζ' Ἀρχ. Περιφέρειαν, μετὰ ἔδραν τὴν Ἀρχαίαν Ὀλυμπίαν. 6. Ὁ Νικ. Φαράκλας εἰς τὴν Θ' Ἀρχ. Περιφέρειαν, μετὰ ἔδραν τὰς Θήβας. 7. Ἡ Ὑβόννη Νικοπούλου εἰς τὴν Ι' Ἀρχ. Περιφέρειαν, μετὰ ἔδραν τοὺς Δελφούς. 8. Ἡ Ἰ. Κουλεϊμάνη εἰς τὴν ΙΑ' Ἀρχ. Περιφέρειαν, μετὰ ἔδραν τὰ Ἰωάννινα. 9. Ὁ Γ. Χουρμουζιάδης εἰς τὴν ΙΒ' Ἀρχ. Περιφέρειαν, μετὰ ἔδραν τὸν Βόλον. 10. Ἡ

Χ. Κουκούλη εἰς τὴν ΙΕ' Ἀρχ. Περιφέρειαν, μετὰ ἔδραν τὴν Καβάλαν. 11. Ὁ Εὐάγγ. Τσιμπίδης - Πεντάζος εἰς τὴν ΙΖ' Ἀρχ. Περιφέρειαν, μετὰ ἔδραν τὴν Μυτιλήνην. 12. Ὁ Κωνστ. Τσάκος εἰς τὴν ΙΗ' Ἀρχ. Περιφέρειαν, μετὰ ἔδραν τὴν Μύκονον. 13. Ἡ Ἡὼς Ζερβουδάκη εἰς τὴν ΙΘ' Ἀρχ. Περιφέρειαν, μετὰ ἔδραν τὴν Ρόδον.

Β. Ἐπιμεληταὶ Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων:

14. Ὁ Ἡλ. Κόλλιας εἰς τὴν ΙΘ' Ἀρχ. Περιφέρειαν, μετὰ ἔδραν τὴν Ρόδον. 15. Ἡ Εὐδ. Κουρκουτίδου εἰς τὴν 1ην Περιφέρειαν Βυζ. Ἀρχαιοτήτων, μετὰ ἔδραν τὸν Βόλον. 16. Ὁ Νικ. Νικονάνος εἰς τὴν 2αν Περιφέρειαν Βυζ. Ἀρχαιοτήτων, μετὰ ἔδραν τὴν Θεσσαλονίκην. 17. Ἡ Χρ. Μαυροπούλου εἰς τὴν 2αν Περιφέρειαν Βυζ. Ἀρχαιοτήτων, μετὰ ἔδραν τὴν Βέροian. 18. Ἡ Ἑλ. Κουνουπιώτου εἰς τὴν 3ην Περιφέρειαν Βυζ. Ἀρχαιοτήτων, μετὰ ἔδραν τὸν Μυστράν. 19. Ὁ Ἐμμ. Μπορμπουδάκης εἰς τὴν 4ην Περιφέρειαν Βυζ. Ἀρχαιοτήτων, μετὰ ἔδραν τὸ Ρέθυμνον. 20. Ὁ Παν. Βοκοτόπουλος εἰς τὴν 5ην Περιφέρειαν Βυζ. Ἀρχαιοτήτων, μετὰ ἔδραν τὰ Ἰωάννινα.

Προήχθησαν εἰς Ἐφόρους Ἀρχαιοτήτων Γ' τάξεως οἱ κάτωθι Ἐπιμεληταὶ Ἀρχαιοτήτων Α' τάξεως, καταλαμβάνοντες τὰς σημειούμενας θέσεις: 1. Ἡ Β. Φιλιππάκη, τοποθετηθεῖσα ὡς προϊσταμένη τῆς Ι' Ἀρχ. Περιφέρειας, μετὰ ἔδραν τοὺς Δελφούς. 2. Ἡ Κ. Φατούρου, τοποθετηθεῖσα ὡς προϊσταμένη τῆς Εἰδικῆς Ἐφορείας Νεωτέρων Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, μετὰ ἔδραν τὰς Ἀθήνας. 3. Ἡ Εὐαγγ. Πρωτονοταρίου - Δεϊλάκη, τοποθετηθεῖσα ὡς προϊσταμένη τῆς Εἰδικῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοπωλείων καὶ Ἰδιωτικῶν Συλλογῶν τῆς Ἑλλάδος, μετὰ ἔδραν τὰς Ἀθήνας. 4. Ὁ Γρηγ. Κωνσταντινόπουλος, τοποθετηθεὶς ὡς προϊστάμενος τῆς ΙΘ' Ἀρχ. Περιφέρειας, μετὰ ἔδραν τὴν Ρόδον. 5. Ἡ Ἀγγ. Ἀνδρειωμένου, τοποθετηθεῖσα ὡς προ-

ισταμένη της ΙΔ' 'Αρχ. Περιφέρειας, με έδραν την Βέροιαν.

'Ωσαύτως προήχθησαν τρεις 'Εφοροι 'Αρχαιοτήτων Β' τάξεως εις 'Εφόρους 'Αρχαιοτήτων Α' τάξεως, δύο 'Εφοροι 'Αρχαιοτήτων Γ' τάξεως εις 'Εφόρους 'Αρχαιοτήτων Β' τάξεως, τρεις 'Επιμεληται 'Αρχαιοτήτων Β' τάξεως εις 'Επιμελητάς 'Αρχαιοτήτων Α' τάξεως, όκτώ 'Επιμεληται 'Αρχαιοτήτων Γ' τάξεως εις 'Επιμελητάς 'Αρχαιοτήτων Β' τάξεως.

Μετατάγη, ώσαύτως, έκ του Κλάδου 'Επιμελητών 'Υφασμάτων και Μεταλλοτεχνίας του Βυζαντινού Μουσείου εις τον Κλάδον Α1 'Αρχαιολόγων, επί βαθμῷ 'Εφόρου Γ' τάξεως, ή 'Α. Μαραβά - Χατζηνικολάου, τοποθετηθείσα ως προϊσταμένη της 5ης Περιφέρειας Βυζ. 'Αρχαιοτήτων, με έδραν τὰ 'Ιωάννινα.

Κατά τον Δεκέμβριον του 1965, εγένετο, απόφασει του 'Υπουργικού Συμβουλίου, ό διορισμός εις θέσεις Γενικών 'Εφόρων 'Αρχαιοτήτων, των 'Εφόρων 'Αρχαιοτήτων Α' τάξεως: 1. Μ. Μιτσοῦ, τοποθετηθέντος ως προϊσταμένου της 'Επιγραφικής Συλλογῆς 'Αθηνών, 2. Νικ. Πλάτωνος, τοποθετηθέντος εις την θέσιν του Διευθυντοῦ 'Ακροπόλεως, και 3. 'Ι. Κοντῆ, τοποθετηθέντος εις την θέσιν του Γεν. Διευθυντοῦ 'Αρχαιοτήτων και 'Αναστηλώσεως, ἦν κατεῖχεν από του 1963 ως ἀναπληρωτής.

Εἰς τον Κλάδον Α2 'Αρχιτεκτόνων προήχθη εις ἀρχιτέκτων επί βαθμῷ 5φ εις τον 4ον βαθμόν. Εἰς τον Κλάδον Α4 Μουσικῶν Καλλιτεχνῶν - Γλυπτῶν προήχθη εις γλύπτης επί βαθμῷ 4φ εις τον 3ον βαθμόν, εις γλύπτης επί βαθμῷ 8φ εις τον 7ον βαθμόν, ἐνετάγη δὲ εις γλύπτης από του 7ου εις τον 6ον βαθμόν.

Εἰς τον κλάδον Α5 Μουσικῶν Καλλιτεχνῶν - Ζωγράφων, προήχθη εις ζωγράφος επί βαθμῷ 6φ εις τον 5ον βαθμόν, ἐνετάγη δὲ εις ζωγράφος από του 8ου εις τον 7ον βαθμόν.

Εἰς τον κλάδον Α7 Ζωγράφων 'Αναστηλώσεως προήχθη εις ζωγράφος από του 6ου εις τον 5ον βαθμόν.

Εἰς τον διοικητικόν κλάδον Α9 προήχθη από του 4ου εις τον 3ον βαθμόν ό Δημ. Γιάκος, τοποθετηθείς εις την θέσιν του προϊσταμένου της Διευθύνσεως Διοικητικοῦ της Κεντρικῆς 'Υπηρεσίας, ἐνετάγη δὲ εις ὑπάλληλος από του 7ου εις τον 6ον βαθμόν.

Εἰς τον κλάδον Α10 'Αρχαιολογικῶν Γραμματέων προήχθη μία ὑπάλληλος από του 6ου εις τον 5ον βαθμόν.

Εἰς τον κλάδον Β2 'Αρχιτεχνιτῶν προήχθησαν δύο τεχνῖται από του 11ου εις τον 10ον βαθμόν,

ἐνετάγησαν δὲ τέσσαρες τεχνῖται από του 9ου μέχρι του 6ου βαθμοῦ.

Εἰς τον κλάδον Β3 Φροντιστῶν 'Αρχαίων ἐνετάγη εις ὑπάλληλος από του 8ου εις τον 6ον βαθμόν.

Εἰς τον κλάδον Β5 Διοικητικοῦ προήχθη εις ὑπάλληλος από του 5ου εις τον 4ον βαθμόν και εις από του 6ου εις τον 5ον, ἐνετάγησαν δὲ ἐννέα ὑπάλληλοι από του 12ου μέχρι του 6ου βαθμοῦ.

Εἰς τον κλάδον Γ1 'Αρχιφυλάκων - Φυλάκων προήχθησαν 51 από του 12ου εις τον 11ον βαθμόν και ἐνετάγησαν 113 φύλακες ἀρχαιοτήτων από του 11ου μέχρι του 8ου βαθμοῦ.

Εἰς τον κλάδον Γ2 Νυκτοφυλάκων προήχθη εις από του 11ου εις τον 10ον βαθμόν, ἐνετάγησαν δὲ τρεῖς από του 12ου μέχρι του 10ου βαθμοῦ. Εἰς τον κλάδον Γ3 'Εργατῶν προήχθη εις από του 9ου εις τον 8ον βαθμόν και εις από του 13ου εις τον 12ον.

Φύλακες του κλάδου Γ1, επί βαθμῷ 12φ, διωρίσθησαν κατά τὸ 1965 δεκαεννέα· ἐπίσης διωρίσθη εις νυκτοφύλαξ του κλάδου Γ2 επί βαθμῷ 13φ και εις ἐργάτης του κλάδου Γ3 επί βαθμῷ 13φ.

Εἰς τον κλάδον Β5 διωρίσθη εις ὑπάλληλος επί βαθμῷ 11φ.

Κατά τὸ 1965, μετετέθησαν, πρὸς πλήρωσιν ὑπηρεσιακῶν ἀναγκῶν, οἱ 'Εφοροι 'Αρχαιοτήτων:

1. Νικ. Βερδελῆς, από της θέσεως του προϊσταμένου της Β' 'Αρχαιολογικῆς Περιφέρειας 'Αττικῆς εις την Α' 'Αρχ. Περιφέρειαν 'Ακροπόλεως, 2. Δημ. Λαζαρίδης, από της Γ' 'Αρχ. Περιφέρειας 'Αθηνῶν εις την Β' 'Αρχ. Περιφέρειαν 'Αττικῆς και 3. Φωτ. Πέτσας, από της ΙΔ' 'Αρχ. Περιφέρειας Βεροίας εις την ΙΓ' 'Αρχ. Περιφέρειαν Θεσσαλονίκης. Οἱ 'Επιμεληται 'Αρχαιοτήτων: 1. 'Ηλ. Τσιριβάκος, από της ΙΑ' 'Αρχ. Περιφέρειας 'Ιωαννίνων εις την Β' 'Αρχ. Περιφέρειαν 'Αττικῆς. 2. Φ. Κουτσοκώστα - Δροσογιάννη, από του Βυζαντινοῦ Μουσείου εις την 3ην Περιφέρειαν Βυζ. 'Αρχαιοτήτων Κορίνθου. 3. 'Ο. 'Αλεξανδρῆ, από της Δ' 'Αρχ. Περιφέρειας Ναυπλίου εις την Γ' 'Αρχ. Περιφέρειαν 'Αθηνῶν. 4. Παρ. Στασινοπούλου - Τουλούπα, από της Θ' 'Αρχ. Περιφέρειας Θηβῶν εις τὸ 'Εθνικὸν 'Αρχαιολογικὸν Μουσεῖον. 5. Βασ. Πετράκος, από της Β' 'Αρχ. Περιφέρειας 'Αττικῆς εις την ΙΖ' 'Αρχ. Περιφέρειαν Μυτιλήνης. 6. 'Ι. Παπαποστόλου, από της ΙΘ' 'Αρχ. Περιφέρειας Ρόδου εις την Α' 'Αρχ. Περιφέρειαν ('Ακροπόλεως). 7. Στυλ. Παπαδάκη, από της 4ης Περιφέρειας Βυζ. 'Αρχαιοτήτων εις τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον. 8. 'Αγγ. Λιάγ-

κουρας, από της ΙΒ' 'Αρχ. Περιφέρειας Βόλου εις την Β' 'Αρχ. Περιφέρειαν Ἀττικῆς. 9. Κωνστ. Δαβάρας, από της Β' 'Αρχ. Περιφέρειας Ἀττικῆς εις την ΚΑ' 'Αρχ. Περιφέρειαν Χανίων. 10. Εὐγ. Λεβεντοπούλου - Γιούρη, από της ΙΕ' 'Αρχ. Περιφέρειας Καβάλας εις την ΙΓ' 'Αρχ. Περιφέρειαν Θεσσαλονίκης. 11. Μυρτ. Ἀχειμάστου, από της ΙΘ' 'Αρχ. Περιφέρειας Ρόδου εις την 4ην Περιφέρειαν Βυζ. 'Αρχαιοτήτων Πειραιῶς.

Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο παρητήθησαν τῆς Ὑπηρεσίας, καταλαβόντες πανεπιστημιακὰς ἑδρας, ὁ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Γ' τάξεως Χρυσ. Χρήστου, ὡς καὶ ὁ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Β' τάξεως Σωτ. Δάκαρης.

Λήγοντος τοῦ ἔτους ἡ Ὑπηρεσία ἐστερήθη δύο παλαιῶν στελεχῶν αὐτῆς, συμπληρωσάντων τριακονταπενταετίαν, ἥτοι: α) τοῦ Γενικοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων κ. Ν. Πλάτωνος, ἐπὶ μακρὸν λίαν εὐδοκίμως διευθύναντος τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου Κρήτης καὶ ἐν συνεχείᾳ τὸ Μουσεῖον Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν. Οὗτος, μετὰ τὴν ἐκ τῆς Ὑπηρεσίας ἀποχώρησίν του, ἐξελέγη Καθηγητὴς τῆς αὐτοτελοῦς ἑδρας τῆς Προϊστορίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. β) τοῦ Ἐφόρου Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Δημ. Πάλλα, ἐπὶ μακρὸν φιλοτίμως ἐργασθέντος, κυρίως εις τὴν 3ην Περιφέρειαν Βυζ. Ἀρχαιοτήτων, περιλαμβάνουσιν τὴν Πελοπόννησον, τὴν Ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἑπείρον. Οὗτος, ἐπίσης, μετὰ τὴν ἀποχώρησίν του ἐκ τῆς Ὑπηρεσίας, ἐξελέγη Καθηγητὴς τῆς ἑδρας τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Ἐκ τῶν φυλάκων τοῦ κλάδου Γ1 ἀπεχώρησαν, λόγῳ συμπληρώσεως ὀρίου ἡλικίας, τέσσαρες. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἀπελύθη καὶ εἰς κλητὴρ τοῦ κλάδου Γ4.

Ὑπότροφοι εἰς τὸ ἐξωτερικὸν διετέλεσαν, κατὰ τὸ 1965, οἱ Ἐπιμεληταὶ Ἀρχαιοτήτων: 1. Βασ. Πετράκος εἰς Lyon τῆς Γαλλίας. 2. Αἰκ. Ρωμιοπούλου εἰς Basel τῆς Ἑλβετίας. 3. Γεώργ. Παπαθανασόπουλος εἰς Tübingen τῆς Γερμανίας καὶ 4. ἡ Ἐπιμελήτρια Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Μυρτ. Ἀχειμάστου, ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου 1965, εἰς Βιέννην.

Τὸ Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον συνήλθεν, κατὰ τὸ 1965, εἰς 64 συνεδριάσεις, ἐπιληφθὲν 1270 ὑποθέσεων. Ἐκ τούτων 767 ἀνεφέροντο εἰς γενικὰ θέματα, 122 εἰς αἰτήσεις οἰκοδομήσεως πλησίον ἀρχαιολογικῶν χώρων, 276 εἰς αἰτήσεις παροχῆς ἀμοιβῆς εἰς ὑποδείκτας ἢ παραδίδοντας ἀρχαῖα, 66 εἰς ὑποθέσεις ἐξαγορᾶς ἢ ἀπαλλοτριώσεως ἀκινήτων ἢ ἀγορᾶς ἀνταλλαξιμῶν κτημάτων κλπ.,

22 εἰς ἀνασκαφὰς τῆς Ὑπηρεσίας, τῆς Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας, ξένων Ἀρχαιολ. Σχολῶν, ἰδιωτῶν κ.λ.π. καὶ 17 εἰς ἀνακηρύξεις μνημείων καὶ ἀρχαιολογικῶν χώρων.

Τὰ ἔσοδα ἐξ ἀρχαιολογικῶν πόρων ἀνῆλθον κατὰ τὸ 1965 εἰς δραχμὰς 33.258.714,60 ἔναντι δραχμῶν 36.290.785 τοῦ 1964 καὶ 4.630.918 τοῦ 1958. Εἰς τὰ ἔσοδα ταῦτα προσετέθησαν ἐπιστροφαὶ τινες ἐκ τῶν τοῦ παρελθόντος ἔτους, εἰσπράξεις ἐκ μέρους τρίτων κ.λ.π., ἀναβιβάσαντα τὰ ἐν συνόλῳ ἔσοδα τοῦ Ταμείου Ἀρχαιολογικῶν Πόρων εἰς 36.362.615,80 δραχμὰς.

Ἐναντι τῶν ἐσόδων τούτων τὰ ἔξοδα τοῦ Ταμείου Ἀρχαιολογικῶν Πόρων ἀνῆλθον εἰς 33.529.723,30 δραχμὰς, κατανεμόμενα ὡς ἑξῆς:

	Δραχμαὶ
α) Δι' ἀπαλλοτριώσεις	16.151.560,90
β) Δι' ἀποζημιώσεις μισθωτῶν ἀπαλλοτριωθέντων ἀκινήτων	174.000
γ) Διὰ διαμόρφωσιν, περίφραξιν ἀρχαιολογικῶν χώρων καὶ συντήρησιν μνημείων	5.645.078
δ) Δι' ἐνίσχυσιν φυλάξεως μουσείων καὶ ἀρχαιολογικῶν χώρων	8.197.907,70
ε) Διὰ πληρωμὴν ἀμοιβῶν εἰς κατόχους ἀρχαίων	765.939,60
ς) Δι' ἀγορὰν συγγραμμάτων διὰ βιβλιοθήκας ἀρχαιολογικῶν ὑπηρεσιῶν	754.693,60
ζ) Δι' ἀγορὰν ἐπίπλων καὶ ὀργάνων	598.543,50
η) Δι' ἀρχαιολογικὰ δημοσιεύματα	1.242.000

Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος διετέθησαν ἐκ τοῦ Κρατικοῦ Προϋπολογισμοῦ τὰ κάτωθι χρηματικὰ ποσά:

	Δραχμαὶ
α) Διὰ συντήρησιν καὶ ἐπισκευὴν μουσείων	150.000
β) Δι' ἐργασίας ἀναστηλώσεως καὶ συντηρήσεως μνημείων	7.406.210
γ) Δι' ἀνασκαφὰς	812.625
δ) Διὰ περισυλλογὴν, μεταφορὰν καὶ φωτογράφησιν ἀρχαίων	136.840
ε) Διὰ κτηριακὰ ἔργα μουσείων, ἐργαστηρίων μουσείων, ἀρχαιολογικῶν συλλογῶν καὶ φυλακείων	1.116.425
ς) Διὰ διαμορφώσεις ἀρχαιολογικῶν χώρων	100.000
ζ) Διὰ καταγραφὴν εἰκόνων καὶ κειμηλίων	113.000
Σύνολον	9.835.100

Ἐκ τοῦ προϋπολογισμοῦ Δημοσίων Ἐπενδύσεων διετετέθησαν κατὰ τὸ 1965 τὰ κάτωθι χρηματικά ποσά:

	Δραχμαὶ
α) Δι' ἀνασκαφὰς	1.661.000
β) Διὰ μελέτας τοῦ ἐκτελεστοῦ προγράμματος	187.200
γ) Δι' ἀναστηλώσεις καὶ συντηρήσεις ἀρχαίων	3.805.000
δ) Διὰ κτηριακὰ ἔργα μουσείων	8.697.000
ε) Δι' ἐπανεκθέσεις μουσείων	10.740.000
Σύνολον	25.090.200

Πρὸς τοῦτοις, διετετέθησαν κατὰ τὸ 1965 ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, εἰς ἔργα ἐκτελεσθέντα κυρίως δι' ὑπαλλήλων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, δι' ἀνασκαφὰς δρχ. 928.859 καὶ δι' ἀναστηλώσεις δρχ. 289.767.

Ὑπὸ τοῦ Γραφείου Δημοσιευμάτων τοῦ Ταμείου Ἀρχαιολογικῶν Πόρων ἐπετεύχθη ἡ ἐντὸς τοῦ ἔτους ἔκδοσις τῶν κάτωθι βιβλίων:

1. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον τ. 18 (1963) : Μέρος Β' Χρονικά, τ. Β1.
2. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον τ. 18 (1963) : Μέρος Β' Χρονικά, τ. Β2.
3. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον τ. 19 (1964) : Μέρος Α' Μελέται.
4. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον τ. 3 τοῦ 1917 (φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις).
5. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον τ. 4 τοῦ 1918 (φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις).
6. Χ. Μπούρα, Βυζαντινὰ Σταυροθόλια μὲ νευρώσεις.
7. D. Callipolitis - Feytmans, Les Loutéria Attiques.
8. Μ. Νυσταζοπούλου, Ἡ ἐν τῇ Ταυρικῇ Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία ἀπὸ τοῦ ΙΓ' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος.
9. Σύντομος Ὁδηγὸς τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως.
10. A Concise Guide to the Acropolis Museum.
11. Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν, Ὁδηγὸς τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν (μετάφρασις Σ. Πλάτωνος).
12. Agnès Sakellariou - G. A. Papathanassopoulos, Musée Archéologique National. A. Collections Préhistoriques. Guide Sommaire (traduit par Odette Sargnon).

Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἐπερατώθησαν τὰ Μουσεῖα Ἰθάκης, Μπενάκειον Καλαμῶν, Σολωμοῦ Ζακύνθου καὶ Βεροίας, τὰ οἰκήματα τῶν Ἀρχαιολογικῶν Συλλογῶν Σαλαμῖνος καὶ Σκύρου καὶ τὸ ἀρχαιολογικὸν φυλάκειον Σέσκλου. Ἐπίσης ἐξετελέσθησαν αἱ ἐργασίαι ἀνεγέρσεως τῶν Ἐργαστη-

ρίων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, ἐπεκτάσεως τοῦ Μουσείου Πάρου, ἐπισκευῆς τοῦ Ἑθν. Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ὡς καὶ τῶν Μουσείων Σαμοθράκης, Θήρας, Καβάλας, Μπενάκειον Ἀθηνῶν, Θάσου καὶ Κομοτηνῆς, τοῦ οἰκήματος τῆς Ἀρχαιολ. Συλλογῆς καὶ τοῦ Σκευοφυλακίου τῆς Ἱ. Μονῆς Ὑψηλοῦ Μυτιλήνης, τοῦ οἰκήματος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς Λίνδου καὶ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ φυλακείου Δήλου, ὡς καὶ αἱ ἐργασίαι συντηρήσεως καὶ ἐπισκευῆς τῶν Μουσείων Ἐλευσίνος, Χώρας Τριφυλίας, Βαθέος Σάμου καὶ Χαιρωνείας. Τέλος συνεχίσθησαν αἱ ἐργασίαι ἀνεγέρσεως τοῦ Μουσείου Ἀγίου Νικολάου Κρήτης καὶ ἐπισκευῆς τοῦ Μουσείου Νάξου.

Ἐξ ἄλλου ἐξετελέσθησαν αἱ ἐργασίαι στερεώσεως τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς Χαλκίδος, τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου Καλλιπάρχου Ζακύνθου, Παντοκράτορος Κερκύρας, σεισμοπλήκτων μνημείων Ἀρκαδίας, οἰκίας Ράδου εἰς Τσεπέλοβον Ἰωαννίνων, ἀρχοντικοῦ Νεράντζη Αἰβάξη Καστοριάς, οἰκίας Κοντοῦ Ἀνακασιάς, οἰκίας Κωλέττη εἰς Ἀθήνας, οἰκίας Σβάρτς εἰς Ἀμπελάκια, ἀρχαίων τάφων Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ θολωτοῦ τάφου Διμηνίου. Πρὸς τοῦτοις συνεχίσθησαν αἱ ἐργασίαι στερεώσεως τοῦ Θεάτρου Δωδώνης, τοῦ ναοῦ Ἐπικουρείου Ἀπόλλωνος Φιγαλείας, μνημείων τῆς Ναυπακτίας, Θεσσαλίας, Εὐρυτανίας, Εὐβοίας, Βοιωτίας, Κυθήρων, Αἰγίνης, Ἀχαΐας, Κυκλάδων, Κερκύρας, Κρήτης, Χίου, Μυτιλήνης, Ἡπείρου, Βεροίας, Καστοριάς, Κοζάνης, Φλωρίνης, Φθιώτιδος, Φωκίδος, Αἰτωλίας, Ἀκαρνανίας, Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν καὶ Πάτμου. Τέλος, ἐγένοντο καὶ αἱ κάτωθι ἐργασίαι: Στερέωσις τοιχογραφιῶν καὶ ψηφιδωτῶν εἰς ὁλόκληρον τὴν χώραν, διαμόρφωσις τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων Ἀρχαίας Ἀγορᾶς Ἀθηνῶν, Βραυρώνας, Ὀλυμπίου καὶ μνημείων Ἀττικῆς, συνέχισις ἀναμαρμαρώσεως τοῦ Ὠδείου Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, διερεύνησις καὶ φωτογράφισις τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ Ἐπισκοπῆς Εὐρυτανίας, συνέχισις στερεώσεως τῶν μεσαιωνικῶν φρουρίων Λεβαδείας καὶ Ναυπάκτου καὶ τοῦ Σκευοφυλακίου τῆς Ἱ. Μονῆς Πάτμου, διαμόρφωσις ἀντιστηρίξεως Καδμείου Θηβῶν, συντήρησις, ἐπισκευὴ καὶ ἐν γένει κτηριακὴ ἀποκατάστασις τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Πλακεντίας, διαμόρφωσις ὑπογείου τῆς οἰκοδομῆς Μυλωνᾶ ἐν Ρόδῳ, περιλαμβάνοντος ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ λείψανα, στερέωσις τέμπλου Παναγίας Αἰτωλικοῦ καὶ καθίσματος Προφ. Ἡλιοῦ Πάτμου, συντήρησις περιβόλου ναοῦ Ἀπόλλωνος Δελφῶν καὶ διαμόρφωσις ὑπογείου ἀρχαιολογικοῦ χώρου παρὰ τὴν Ἀγίαν Σοφίαν Θεσσαλονίκης, περιλαμβάνοντος ἀρχαῖα λείψανα.

*

ΑΘΗΝΑΙ - ΑΤΤΙΚΗ

ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΑΘΗΝΩΝ¹

Ἡ Νομισματικὴ Συλλογὴ Ἀθηνῶν κατέστη ἀνεξάρτητος τὸν Ἰούλιον τοῦ 1965, ἀποσχισθεῖσα ἐκ τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, τοῦ ὁποῦ ἀπετέλει ἕως τότε τμήμα, βάσει τοῦ ἄρθρου 3, τοῦ ὑπ' ἀριθ. 550 Β.Δ.

Κατὰ τὸ ἔτος 1965 συνεχίσθησαν αἱ ἐργασίαι τακτοποιήσεως καὶ βελτιώσεως τῶν ἐγκαταστάσεων τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς Ἀθηνῶν. Ἀντικατεστάθησαν τὰ ὑφάσματα τριάκοντα προθηκῶν τῶν δύο αἰθουσῶν τῆς Ἐκθέσεως, εἴκοσι τῆς νοτίας καὶ δέκα τῆς νοτιοδυτικῆς, ὅπου εἶναι ἐκτεθειμένοι καὶ οἱ δακτυλιόλιθοι τῆς Συλλογῆς Καραπάνου καὶ Τζιβανοπούλου, οἱ ὅποιοι ἐταυτίσθησαν ἐκ νέου βάσει τῶν δημοσιεύσεων τοῦ Σβορώνου εἰς τὴν Ἐφημερίδα τῆς Νομισματικῆς Ἀρχαιολογίας. Ὡσαύτως ἀντικατεστάθησαν αἱ χάρτιναι ἐνδείξεις διὰ νέων τοιούτων ἐκ πλαστικῆς ὕλης.

Ἐγίνε συντήρησις καὶ καθαρισμὸς ὑπὸ τοῦ ἐδικευμένου τεχνίτου κ. Ἀ. Μαυραγάνη τριακοσίων ἀργυρῶν πολεμαϊκῶν δεκαδράχμων καὶ τετραδράχμων, τὰ ὅποια ἐκτίθενται εἰς τὴν ΝΔ. αἴθουσαν.

Ἐδημιουργήθη πυρὴν μικροῦ ἐργαστηρίου καθαρισμοῦ χαλκῶν νομισμάτων², μὲ τὴν προοπτικὴν συμπληρώσεως καὶ τελειοποιήσεως αὐτοῦ εἰς τὸ προσεχὲς μέλλον.

Ἐχρησεν ἡ ἀναδιοργάνωσις ἐπὶ νέας βάσεως τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς Ἀθηνῶν, ἡ ὁποία εἶναι ἐν τῷ συνόλῳ τῆς ἀξιόλογος καὶ πλουτίζεται κατ' ἔτος διὰ νέων συγγραμμάτων.

Ὡς ἐπιστημονικοὶ βοηθοὶ εἰργάσθησαν αἱ ἀρχαιολόγοι δδ. Σοφ. Τζινιέρη καὶ Βιργ. Χαμουδοπούλου.

Τὰ εἰσαχθέντα κατὰ τὸ ὥς ἄνω ἔτος νομίσματα, μολυβδόβουλλα καὶ μέταλλα ἀνέρχονται εἰς χίλια τριακόσια ἑβδομήκοντα τέσσαρα, ἐκ τῶν ὁποίων δύο χρυσᾶ, τεσσαράκοντα πέντε ἀργυρᾶ, χίλια τριακόσια δέκα ἑπτὰ χαλκᾶ, δύο ἐπίχρυσα, τρία ἐκ νίκελ καὶ πέντε μολύβδινα. Τὰ προσκτῆματα ταῦτα προέρχονται ἐξ ἀνασκαφῶν, ἐκ δωρεῶν

1. Εὐχαριστίας ὀφείλω εἰς τὸν Διευθυντὴν τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου κ. Βασίλειον Καλλιπολίτην, διὰ τὴν βοήθειαν τὴν ὁποίαν μοι παρέσχεν.

2. Εὐχαριστῶ τὴν ἐπιστημονικὴν βοηθὸν δ. Σοφίαν Τζινιέρη, διὰ τὴν προθυμίαν τῆς νὰ ἐπιμελῇται τοῦ καθαρισμοῦ ἑκατοντάδων χαλκῶν νομισμάτων, προσερχομένων ἐξ ἀνασκαφῶν ἢ τυχαίων εὐρημάτων, ὥς καὶ τὸν ἀρχιτεχνίτην κ. Ἀ. Μαυραγάνην, διὰ τὴν πρόθυμον συμπαράστασίν του.

καὶ ἀπὸ ἀγορᾶς διὰ χρημάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας καὶ τοῦ κληροδοτήματος Ἀλεξάνδρου Σούτζου³.

Ἡ ταῦτις τῶν νομισμάτων ἔχει ὡς ἀκολουθῶς:

Α. Ἐξ ἀνασκαφῶν:

α) Εἰς τὴν νησίδα Ἅγιος Ἀχίλλειος τῆς λίμνης Μικρᾶς Πρέσπας⁴ εὐρέθησαν κατὰ τὸ ἔτος 1965 πέντε χαλκᾶ νομίσματα (τέσσαρα βυζαντινὰ καὶ ἓν νεωτερικόν) καὶ ἓν μολύβδινον νομισματομορφον ἀντικείμενον.

Ἀλέξιος Γ' (1195 - 1203 μ.Χ.)

1) ΧΑ⁵ ↓ 3.02 γρ., σκυφωτόν. Ἐμ. Ἐπιγρ. ἐφθ. Ἀλέξιος Γ' καὶ Ἅγιος Κωνσταντῖνος ἱστάμενοι κατ' ἐνώπιον. Ὅπ. Ἐπιγρ. ἐφθ. Προτομὴ νεανικὴ Ἰησοῦ κατ' ἐνώπιον. Πρβλ. BMC II, σ. 602, ἀριθ. 15 κ. ἐ. (Πί ν. 1₁).

2) ΧΑ ↓, 2.30 γρ., σκυφωτόν. Ὁ αὐτὸς τύπος ὡς καὶ τὸ προηγούμενον ἐπικεκομμένον ἐπὶ ἄλλου (Πί ν. 1₃).

Δεσπότης Ἡλείου

Μιχαὴλ Β' (1237 - 1271 μ.Χ.)

3) ΧΑ ↓, 2.75 γρ., σκυφωτόν, σπάνιον⁶. Ἐμ. Ὁ Μιχαὴλ Β' ἱστάμενος κατ' ἐνώπιον καὶ στεφόμενος ὑπὸ τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ ἱσταμένου κατ' ἐνώπιον. Ὅπ.

Ο	ΜΗ
ΑΓ	ΤΡΙ
	ΟC

Ὁ Ἅγιος Δημήτριος καθήμενος κατ' ἐνώπιον. Ἐπικεκομμένον ἐπὶ ἄλλου. Πρβλ. H. Mattingly, A find of Thirteenth Century Coins at Arta in Epirus, Num. Chron. 1923, p. 36, Class VI, pl. III, No 3 (Πί ν. 1₂).

Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγος (1261 - 1282 μ.Χ.)

4) ΧΑ 2.34 γρ., σκυφωτόν, ἀδημοσίευτον⁷.

3. Εὐχαριστῶ τὸ διοικητικὸν συμβούλιον τῆς Ἑθν. Πινακοθήκης, διὰ τὴν πρόθυμον βοήθειάν του.

4. Ταῦτα παρεδόθησαν ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Νικ. Μουτσόπουλου, τὸν ὁποῖον καὶ εὐχαριστῶ.

5. Αἱ συνήθεις συντομογραφίαι, αἱ ἀφορῶσαι τὸ εἶδος τοῦ μετάλλου, λόγῳ τεχνικῶν δυσκολιῶν ἀποδίδονται ὡς ἀκολουθῶς:

Χ = ΧΡ   Ρ = ΑΡ   ★ = ΧΑ.

6. Πρβλ. Ratto ἀριθ. 2183· ἀναφέρεται ὡς ἀδημοσίευτος καὶ σπάνιος τύπος τοῦ Ἰσαακίου Β' Ἀγγέλου (1185 - 1195 μ.Χ.). Ὁ Dr. Michael Metcalf πιστεύει ὅτι ὁ Mattingly ὀρθῶς κατέταξε τὴν σειρὰν αὐτὴν εἰς τοὺς δεσπότης τῆς Ἡλείου καὶ ὅτι ὁ τύπος εὐρέσεως τοῦ νομίσματος ἐνισχύει ἔτι περισσότερο τὴν γνώμην αὐτήν. Εὐχαριστίας ὀφείλω εἰς τὸν Dr. Metcalf διὰ τὴν προθυμίαν του νὰ συζητήσῃ δι' ἀλληλογραφίας τὸ θέμα αὐτό.

7. Παραπλήσιος τύπος εἰς Ἰωάννην Α' Ἀγγέλον Κομνηνόν (1271 - 1296 μ.Χ.) Σεβαστοκράτορα Μεγάλῃς Βλαχίας, πρβλ. Schlumberger, πίν. XIII, ἀριθ. 22.

Ἔμ. ΜΙ ΤΙ Ὁ αὐτοκράτωρ καθήμενος ἐπὶ
Α COΠ θρόνου ἄνευ ἐρεισινώτου, κρα-
Η τεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς εἰλητά-
ριον καὶ διὰ τῆς δεξιᾶς σταυρόν (;). Ἐπικε-
κομμένον ἐπὶ ἄλλου. Ὅπ. Παράστασις ἀσαφής
(Πί ν. 1₄).

5) Νεωτερικὸν ἐφθαρμένον, Βίκτωρος Ἑμμα-
νουήλ Β' (1820 - 1878 μ.Χ.).

6) Μολύβδινον νομισματομορφὸν ἀντικείμε-
νον. Δὲν διασφύζονται ἴχνη παραστάσεως ἢ ἐπι-
γραφῆς.

β) Εἰς Ἀσπρα Σπίτια τῆς περιοχῆς Ἀντικύρας
κατὰ τὸ ἔτος 1964 εὐρέθησαν εἴκοσι τρία χαλκᾶ
νομίσματα: Δεκαεννέα ὑστερορρωμαϊκὰ ἀσσά-
ρια (Οὐάλεντος, Βαλεντινιανοῦ Β', Γρατιανοῦ
καὶ Θεοδοσίου Α') καὶ τέσσαρα βανδαλικά ἐφθαρ-
μένα⁸.

γ) Εἰς Κόρινθον, παρὰ τὴν Ἑθνικὴν ὁδόν, εὐ-
ρέθησαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ἔτους 1965
ἑκατὸν εἴκοσι χαλκᾶ νομίσματα⁹ (ὀκτὼ ἑλλη-
νικά, ἑξ ρωμαϊκά, ἐνενήκοντα ὀκτὼ βανδαλικά,
τέσσαρα βυζαντινά, δύο ἐφθαρμένα, ἐν μολύβδι-
νον σύμβολον, ἐν τεμάχιον νομίσματος ;).

Κόρινθος

1 - 2) Περί τὰ 400 - 146 π.Χ. Ἔμ. Πήγασος.
Ὅπ. Τρίαινα. Πρβλ. Edwards ἀριθ. 11.

3) Ἐποχῆς Καρακάλλα. ΧΑ → 6.06 γρ. Ἔμ.
IMPCMA. ΤΩΝCΑΕ. Προτομή νεανικὴ δαφνοστεφῆς
καὶ πτυχωτὴ τοῦ αὐτοκράτορος δεξιᾶ. Ὅπ. CLI...
Ἑρμῆς ἱστάμενος πρὸς ἀριστερά, κρατῶν διὰ
τῆς ἀριστερᾶς κηρύκειον καὶ ἔχων τὴν δεξιάν
ἐπὶ τῆς κεφαλῆς κριοῦ. Πρβλ. Mionnet Suppl.
IV ἀριθ. 834, τύπος ὀπισθίας πλευρᾶς NCP πίν.
E, ἀριθ. LXXXVI, σ. 20 (Πί ν. 1₅).

Μεγαλόπολις

4) Περί τὰ 234 - 146 π.Χ., τύπος SNG Cop.
ἀριθ. 262.

5) Ἐποχῆς Σεπτιμίου Σευήρου. ΧΑ ←, 8.52 γρ.
Ἔμ. ΑΚΛΟΝCΕΠ CΕ... Προτομή παύωνοφό-
ρος καὶ δαφνοστεφῆς δεξιᾶ. Ὅπ. ΜΕΓΑΛΟ ΠΟΛΕΙ-
ΤΩΝ Ζεὺς καθήμενος ἐπὶ θρόνου κατ' ἐνώπιον¹⁰.

8. Ταῦτα παρεδόθησαν ὑπὸ τῆς Ἐφόρου δ. Ἀγγ. Ἀνδρει-
ωμένου, εἰς τὴν δημοσίευσιν τῆς ὁποίας κατεχωρήθη καὶ ἡ
λεπτομερεστέρα ταῦτις τῶν νομισμάτων.

9) Ταῦτα ὥς καὶ τὰ ἐπόμενα τῆς ἀνασκαφῆς Λεχαίου καὶ
Ἰσθμοῦ παρεδόθησαν ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου κ. Δημ. Πάλλα, τὸν
ὁποῖον καὶ εὐχαριστῶ, διὰ τὴν παραχώρησιν τῆς δημοσιεύ-
σεως.

10. Πιθανῶς ἀπεικονίζεται τὸ ἄγαλμα τοῦ Διὸς Σωτήρος
καθημένου μεταξὺ τῆς Ἀρτέμιδος καὶ Μεγαλοπόλεως εἰς
τὴν ἀγορὰν τῆς πόλεως, ἔργον τοῦ Κηφισοδότου.

Πρβλ. BMC σ. 189, ἀριθ. 17, πίν. XXXV, ἀριθ. 14,
NCP πίν. V, ἀριθ. 1 (Πί ν. 1₈).

6) Ρόδος, περί τὰ 394 - 304 π.Χ., τύπος SNG
Von Aulock ἀριθ. 2798.

7) Πελοποννήσου (;) 2ου αἰ. π.Χ.

8) Ἐφθαρμένον 3ου ἢ 2ου αἰ. π.Χ.

Ρωμαϊκὴ Δημοκρατία. Ρ. Clodius (περί τὸ
41 π.Χ.)

9) Δηνάριον. Ἐπάργυρον (plated) †, 3.02 γρ.
Ἔμ. Κεφαλὴ Ἀπόλλωνος δεξιᾶ, ὀπισθεν λύρα.
Ὅπ. [Ρ] CLODIVS δεξιᾶ, ἀριστ. [Μ.Ρ] Ἀρτεμὶς
ἱσταμένη κατ' ἐνώπιον. Τύπος Sydenham ἀριθ. 1117.

10) Σηστέρτιος Μαξιμίνου Α', τύπος Cohen
ἀριθ. 34. ΧΑ †, 19.04 γρ. (Πί ν. 1₉).

11) Ἀσσάριον ἐποχῆς Μ. Κωνσταντίνου καὶ
Διαδόχων, νομισματοκοπείου Ἀντιοχείας, τύ-
πος Μ. Thompson, The Athenian Agora, ἀριθ.
933.

12) Ἀσσάριον Κωνσταντίου Β', νομισματοκο-
πείου Θεσσαλονίκης, κοπὲν τὸ 341 - 346 μ.Χ.
Πρβλ. Carson - Hill - Kent, ἀριθ. 859.

13) Ἀσσάριον Κωνσταντίου Β', ἐφθαρμένον,
τύπος Μ. Thompson ἔ. ἀ. ἀριθ. 1092.

14) Ἀσσάριον, τελείως ἐφθαρμένον καὶ ἀπο-
τετριμμένον, 4ου αἰ. μ.Χ.

Βανδάλων

15) Ἐποχῆς Ὀνωρίου (;), πρβλ. BMC Vandals
etc. πίν. III, ἀριθ. 1, 2 (;).

16 - 17) Ἐποχῆς Ἀναστασίου, πρβλ. BMC ἔ. ἀ.
32, ἀριθ. 128 κ. ἔ.¹¹

18) Ἐν ἐφθαρμένον.

19 - 112) Μικρὸν εὐρημα ἐνενήκοντα τεσσά-
ρων βανδαλικῶν νομισμάτων (ἐποχῆς Βαλεντι-
νιανοῦ Γ', τύπος BMC Vandals, σ. 18, ἀριθ. 12 -
14, ἐποχῆς Λέοντος Α' ἔ. ἀ. σ. 31, ἀριθ. 110 -
117, ἐποχῆς Ἀναστασίου ἔ. ἀ. σ. 32, ἀριθ. 128 -
134, ἐποχῆς Ἰουστινιανοῦ Α' ἔ. ἀ. σ. 34, ἀριθ.
141 κ. ἔ., Ὀστρογότθων, ἐποχῆς Ἰουστίνου Α'
ἔ. ἀ. σ. 66, ἀριθ. 47 κ. ἔ.).

113) Τεσσαρακοντανούμιον Ἰουστίνου Α'.
Πρβλ. BMC I, σ. 14, ἀριθ. 29, πίν. III, ἀριθ. 5 καὶ
Edwards, Corinth ἀριθ. 6.

114) Πεντανούμιον Ἰουστίνου Α'. Πρβλ. Rat-
to ἀριθ. 409. Σπάνιον (Πί ν. 2₁₀).

115) Εἰκοσανούμιον Ἰουστινιανοῦ Α'. Πρβλ.
BMC I, σ. 48, ἀριθ. 221 - 226.

116) Χαλκοῦν νόμισμα Κωνσταντίνου Ι' Δού-
κα. Πρβλ. ἔ. ἀ. II, σ. 519, ἀριθ. 32 - 37.

11. H. Adelson - G. Kustas, A Sixth Century Hoard of
Minimi from Western Peloponnese, Museum Notes, τόμ. XI,
σ. 188. Ὁ τύπος αὐτὸς ἀποδίδεται εἰς τὸν Ἀναστάσιον ἢ εἰς
τὸν Ἰουστινιανόν.

117 - 118) Δύο τελείως εφθαρμένα.

119) Τεμάχιον νομίσματος (;).

120) "Εν εφθαρμένον μολύβδινον σύμβολον.

δ) Εἰς Κόρινθον κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνασκαφῆς εἰς Λέχαιον, κατὰ τὰ ἔτη 1964/65, εὐρέθησαν τριάκοντα ὀκτὼ χαλκᾶ νομίσματα (δεκατέσσαρα ἑλληνικά, πέντε ρωμαϊκά, δεκατρία βανδαλικά, τρία βυζαντινὰ καὶ δύο εφθαρμένα).

1) Ἀπολλωνία (;) Ἰλλυρίας 2ου αἰ. π.Χ.

2) Ἰστιαίας (;) περὶ τὰ 196 - 146 π.Χ., τύπος BMC σ. 135, ἀριθ. 134 - 136;

Κόρινθος

3 - 7) Περὶ τὰ 400 - 146 π.Χ., τύπος Edwards ἀριθ. 11.

8) Ἐποχῆς Κομμόδου ΧΑ $\mathfrak{R}$, 11.25 γρ. Ἐμ. *COMMODOCAESAVGFILGERM* Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος δεξιά. Ὅπ. *ISTH* ἐντὸς στεφάνου ἐκ *MIA*

πεύκης. Τύπος ὀπισθίας πλευρᾶς BMC σ. 81, ἀριθ. 625 (Πί ν. 1₆).

9) Αὐτοκρατορικοὶ χρόνοι. Ἐμ. Παράστασις ἀσαφῆς ἐπικεκκομμένον ἐπὶ ἄλλου. Ὅπ. *C LI C.* Βελλεροφόντης ὁδηγῶν τὸν Πήγασον πρὸς ἀριστερά (Πί ν. 1₇).

10) Σικυῶν, περὶ τὰ 370 - 250 π.Χ. Πρβλ. BMC σ. 50, ἀριθ. 172, 173.

11) Ρόδος, ἐποχῆς Ἀδριανοῦ ΧΑ $\mathfrak{N}$, 5.24 γρ. Ἐμ. Ἐπιγρ. ἐφθ. Προτομή Ἀδριανοῦ δαφνοστεφῆς δεξιά. Ὅπ. Ἐπιγρ. ἐφθ. Προτομή Ἡλίου πρὸς δεξιά.

12) Ἐφθαρμένον 3ου αἰ. π.Χ.

13) Ἐφθαρμένον ἑλληνικῆς πόλεως (Πελοποννήσου;) ἐποχῆς Κομμόδου.

14) Ἐφθαρμένον ἀρχαῖον ἑλληνικόν.

15) Σηστέρτιος Ἀλεξάνδρου Σεύηρου, τύπος BMC VI, σ. 133, ἀριθ. 205.

16) Ἀσσάριον Θεοδοσίου Β' εφθαρμένον.

17) Ἀσσάριον Ἀρκαδίου, νομισματοκοπείου Κυζίκου, χρονολογία κοπῆς 395 - 408 μ.Χ. Πρβλ. Carson - Hill - Kent ἀριθ. 2597.

18 - 19) Δύο ὑστερορρωμαϊκὰ εφθαρμένα.

20 - 32) Δεκατρία βανδαλικά (τύπος BMC ἔ. ἀ. σ. 24, ἀριθ. 54· ἐποχῆς Λέοντος Α', πρβλ. H. Adelson - G. Kustas, NNM No 148, σ. 69, ἀριθ. 460· ἐποχῆς Ἀναστασίου, τύπος BMC ἔ. ἀ. σ. 32, ἀριθ. 128 κ. ἔ. εφθαρμένα).

33) Πεντανούμιον Ἰουστίνου Α', ΧΑ $\downarrow$, 1.59 γρ. Πρβλ. Ratto ἀριθ. 408. Σπάνιον (Πί ν. 2₁₁).

34) Τεσσαρακοντανούμιον Ἰουστίνου Β' καὶ Σοφίας, νομισματοκοπείου Κων/πόλεως, χρονολογία κοπῆς 576/7 μ.Χ. Πρβλ. BMC I, σ. 82, ἀριθ. 80.

35) Εἰκοσανούμιον Φωκᾶ καὶ Λεοντίας, νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης. Πρβλ. ἔ. ἀ. σ. 169, ἀριθ. 62 - 65.

36 - 38) Τρία τελείως εφθαρμένα.

ε) Εἰς Κόρινθον, ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ Ἰσθμοῦ κατὰ τὸ 1964 δύο χαλκᾶ:

1) Ἀσσάριον Ἀρκαδίου, νομισματοκοπείου Νικομηδείας, κοπὲν τὸ 395 - 408 μ.Χ., πρβλ. Carson - Hill - Kent ἀριθ. 2451.

2) Ἐνετικὸν εφθαρμένον, πιθανῶς τύπος τοῦ δόγηδος Agostino Barbarigo (1486 - 1501 μ.Χ.). Πρβλ. Papadopolis II, πίν. XXI, ἀριθ. 6.

Β. Εὐρήματα:

Ἑλληνικά

α) Ἐκ Μαρωνείας: τριάκοντα ὀκτὼ χαλκᾶ νομίσματα Μαρωνιτῶν τοῦ 2ου καὶ 1ου αἰ. π.Χ. (πέντε τοῦ τύπου BMC σ. 130, ἀριθ. 72· εἴκοσι πέντε ἔ. ἀ. σ. 130, ἀριθ. 74· ἐπτά ἔ. ἀ. σ. 130, ἀριθ. 75· ἐν τοῦ ἰδίου τύπου ἔχον μονογράφημα *BA*). Ἐξ αὐτῶν ἐκρατήθησαν εἰς τὴν Νομισματικὴν Συλλογὴν τέσσαρα, ἐν ἑξ ἑκάστου μονογραφήματος.

1) ΧΑ $\uparrow$, 12.69 γρ. Ἐμ. Κεφαλὴ νεανικῆ Διονύσου δεξιά. Ὅπ. *ΔΙΟΝΥΣΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ ΜΑΡΩΝΙΤΩΝ* Διόνυσος γυμνὸς ἰστάμενος πρὸς ἀριστερά. Ἐν τῷ πεδίῳ ἀρ. $\mathfrak{W}$, πρβλ. BMC σ. 130, ἀριθ. 72.

2) ΧΑ $\uparrow$, 10.58 γρ. ΔΚ. Ὁ αὐτὸς τύπος. Ἐν τῷ πεδίῳ ἀρ. μονογράφημα $\mathfrak{W}$, πρβλ. ἔ. ἀ. ἀριθ. 74.

3) ΧΑ $\uparrow$, 15.23 γρ. ΔΚ. Ὁ αὐτὸς τύπος. Ἐν τῷ πεδίῳ ἀρ. μονογρ. $\mathfrak{W}$, πρβλ. ἔ. ἀ. ἀριθ. 75.

4) ΧΑ $\mathfrak{R}$, 17.50 γρ. ΔΚ. Ὁ αὐτὸς τύπος. Ἐν τῷ πεδίῳ ἀριστ. *BA* καὶ δεξ. μονογρ. $\mathfrak{W}$ (Πί ν. 2₁₂).

β) Ἐκ Στράτου Ἀκαρνανίας, δώδεκα ἀργυρᾶ ἀρχαῖα ἑλληνικά τριώβολα¹², ἦτοι:

Αἰτωλῶν (279 - 168 π.Χ.)

1) ΑΡ $\mathfrak{A}$, 2.45 γρ. ΔΚ. Ἐμ. Κεφαλὴ Ἀταλάντης ἢ Αἰτωλίας φέρουσα τὴν καυσίαν πρὸς δεξιά. Ὅπ. *ΑΙΤΩΛΩΝ* κάπρος πρὸς δεξιά, ἐν τῷ ἐξέρῳ αἰχμὴ δόρατος δεξιά. Ἐν τῷ πεδίῳ κάτω μονογρ. $\mathfrak{X}$ $\mathfrak{Z}$ (Πί ν. 2₁₄).

2) ΑΡ $\rightarrow$, 2.43 γρ. ΔΚ. Ὁ αὐτὸς τύπος, μονογρ. $\mathfrak{Y}$ $\mathfrak{Z}$. Κτυπημένον δίσ (Πί ν. 2₁₃).

3) ΑΡ $\rightarrow$, 2.45 γρ. ΔΚ. Ὁ αὐτὸς τύπος, μονογρ. $\mathfrak{A}$ $\mathfrak{Z}$ (Πί ν. 2₁₅).

12. Τὰ ὥς ἄνω νομίσματα ἠγοράσθησαν μὲ χρήματα τοῦ κληροδοτήματος Ἀλεξ. Σούτζου.

4) AP ↓, 2.44 γρ. ΔΚ. "Ο αὐτὸς τύπος, μονογρ. Α ΔΞ. Κτυπημένον δίσ (Πί ν. 2₁₆).

5) AP ↘, 2.47 γρ. ΔΚ. "Ο αὐτὸς τύπος, κτυπημένον δίσ. Μονογρ. Β Ξ (Πί ν. 2₁₇).

"Αχαϊκῆς Συμπολιτείας (περὶ τὰ 251 - 146 π.Χ.)

"Ἡλῆς (191 - 146 π.Χ.)

6) AP →, 2.60 γρ. ΔΚ. "Εμ. Κεφαλὴ Διδὸς δαφνοστεφῆς δεξιᾶ. "Οπ. "Αχαϊκὸν μονογράφημα, ἐν τῷ πεδίῳ ἀριστ. καὶ δεξ. F A, ἄνω A Y, κάτω Σ Ω. Πρβλ. SNG Cop. ἀριθ. 297 (Πί ν. 2₁₈).

7) AP ↓, 2.50 γρ. ΔΚ. "Ομοιον (Πί ν. 2₁₉). Μαντίνεια (222 - 146 π.Χ.)

8) AP →, 2.43 γρ. ΔΚ. "Ο αὐτὸς τύπος, ἐν τῷ πεδίῳ ἀριστ. καὶ δεξ. A M, κάτω EY. Πρβλ. ξ. ἀ. ἀριθ. 280 (Πί ν. 2₂₀).

9) AP ↙, 2.45 γρ. ΔΚ. "Ομοιον (Πί ν. 2₂₁). Κοινοῦ "Αρκάδων (280 - 234 π.Χ.) - Μεγαλόπολις

10) AP ↑, 2.45 γρ. ΔΑ. "Εμ. Κεφαλὴ Διδὸς δαφνοστεφῆς δεξ. "Οπ. "Επιγρ. ἐφθ. Πάν καθήμενος ἐπὶ βράχου ἀριστερὰ κρατῶν λαγωβόλον· ἔμπροσθεν αὐτοῦ πρὸς ἀριστ. Πρβλ. BMC σ. 176, ἀριθ. 76, 77 (Πί ν. 2₂₂).

11) AP ↙, 2.42 γρ. ΔΑ. "Ομοιον (Πί ν. 2₂₃).

12) AP ←, 2.45 γρ. ΔΑ. "Ομοιον (Πί ν. 2₂₄).

γ) "Εκ Κρήτης: τέσσαρα δίδραχμα Γόρτυνος¹³ (Περὶ τὸ 322 - 300 π.Χ.)

1) AP ↙, 11.72 γρ. ΔΚ¹⁴. "Εμ. Γυνὴ καθημένη ἐπὶ δένδρου πρὸς δεξ. "Οπ. Ταῦρος ἰστάμενος πρὸς δεξ. καὶ στρέφων τὴν κεφαλὴν ἀριστ. "Επικεκομμένον ἐπὶ νομίσματος Κυρήνης (διακρίνεται κεφαλὴ Διδὸς "Αμμωνος πρὸς δεξ.). Πρβλ. Le Rider, σ. 65, ε, εἰκ. 3. "Εκ παραδρομῆς ἀναφέρονται καὶ τὰ τέσσαρα δίδραχμα τῆς Γόρτυνος ὡς προσκτῆματα τοῦ 1964 (Πί ν. 2₂₅).

2) AP ↑, 11.81 γρ. ΔΚ. "Εμ. "Ο αὐτὸς τύπος. "Οπ. "Ο αὐτὸς τύπος. "Επικεκομμένον ἐπὶ νομίσματος Κνωσοῦ (διαγράφεται λαβύρινθος). Πρβλ. ξ. ἀ. σ. 62, h, πίν. XIII, ἀριθ. 16 (Πί ν. 2₂₆).

3) AP ↑, 11.61 γρ. ΔΚ. "Εμ. "Ο αὐτὸς τύπος.

13. α) Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀποτελοῦν τμήμα μεγαλύτερου διασκορπισθέντος εὐρήματος. "Εστάλησαν ἐκμαγεῖα καὶ τῶν τεσσάρων διδράχμων εἰς τὸν Δ/ντὴν τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς τῶν Παρισίων κ. G. Le Rider, προκειμένου νὰ συμπερίληφθουν εἰς τὸ βιβλίον του, διὰ τὰ νομίσματα τῆς Κρήτης, «Monnaies crétoises du Ve au Ier s. av. J.» τόμ. XV des «Études Crétoises» de l'École Française d'Athènes. β) Διὰ τὴν χρονολόγησιν πρβλ. ξ. ἀ. σ. 146 - 147 καὶ 159.

14. "Η διατήρησις σημειοῦται διὰ τῶν γραμμάτων: ἐφθ. = ἐφθαρμένον. Δμ = μετριωτάτη, ΔΜ = μετρία, ΔΚ = καλή, ΔΑ = ἀρίστη.

"Οπ. "Ο αὐτὸς τύπος. "Επικεκομμένον ἐπὶ νομίσματος Ζακύνθου¹⁵ (διακρίνονται τὰ γράμματα I A καὶ τρίπους). Πρβλ. ξ. ἀ. σ. 74, πίν. XVII, ἀριθ. 13 (Πί ν. 2₂₇).

4) AP ↑, 11.03 γρ. ΔΚ. "Εμ. "Ο αὐτὸς τύπος. "Οπ. Ταῦρος ἰστάμενος πρὸς ἀριστ. καὶ στρέφων τὴν κεφαλὴν δεξ. "Επικεκομμένον ἐπὶ νομίσματος Κυρήνης¹⁶. Πρβλ. ξ. ἀ. σ. 76, c, πίν. XVII, ἀριθ. 3 (Πί ν. 3₂₉).

Ρωμαϊκά

δ) "Απὸ τὴν κοινότητα Ξεριά, τῆς περιοχῆς Καβάλας, εὕρημα ἑκατὸν ἑβδομήκοντα ἀργυρῶν δηναρίων τῆς ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας¹⁷. Περιλαμβάνει νομίσματα ἀπὸ τοῦ (Papirius) Carbo (137 - 134 π.Χ.), πρβλ. Sydenham ἀριθ. 415, μέχρι τοῦ Αὐγούστου (11 - 9 π.Χ.), πρβλ. BMC I, σ. 83, ἀριθ. 484.

Εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον λόγῳ τῆς συστάσεώς του, διότι περιλαμβάνει μόνον ρωμαϊκὰ δηνάρια, πρᾶγμα σπάνιον διὰ τὴν περιοχὴν ταύτην¹⁸.

"Εκ τοῦ εὐρήματος τέσσαρα σπάνια τεμάχια κατετέθησαν εἰς τὴν Νομισματικὴν Συλλογὴν "Αθηνῶν· τὰ ὑπόλοιπα παρέμειναν εἰς τὸ Μουσεῖον Καβάλας, ἐκρατήθησαν ὁμῶς φωτογραφίαι καὶ ἐκμαγεῖα αὐτῶν.

L. Servius (Sulpicius) Rufus (43 π.Χ.)

1) AP ↙, 3.60 γρ. "Εμ. L. SERVIVS RVFVS. Κεφαλὴ γενειοφόρος Βρούτου (;) δεξιᾶ. "Οπ. Οἱ Διόσκουροι ἰστάμενοι κατ' ἐνώπιον κρατοῦντες δόρατα. Πρβλ. Sydenham ἀριθ. 1082. ΔΚ, σπάνιον (Πί ν. 3₂₈).

M. Antonius (42 π.Χ.)

2) AP ↓, 3.84 γρ. "Εμ. Κεφαλὴ "Αντωνίου δεξιᾶ. "Οπισθεν ἀριστ. IMP σύμβολον, ράβδος μαντική. "Οπ. M. ANTONIVS. III VIR. R.P.C. Κεφαλὴ "Ἡλίου ἀκτινοστεφῆς δεξιᾶ. Πρβλ. ξ. ἀ. ἀριθ. 1169. ΔΑ, ἀρκετὰ σπάνιον (Πί ν. 3₃₀).

M. Antonius (32/31 π.Χ.)

3) AP ↑, 3.99 γρ. "Εμ. ANTON ARME NIA. DEVICTA. Κεφαλὴ "Αντωνίου δεξ. ὀπισθεν ἄρμενικὴ τιάρα. "Οπ. CLEOPATRAE REGINAE REGVM FIL. . . . Προτομὴ Κλεοπάτρας δεξ. Πρβλ. ξ. ἀ. ἀριθ. 1210. ΔΚ, πολὺ σπάνιον (Πί ν. 3₃₁).

15. Διακρίνεται πρὸ τοῦ Α τὸ γράμμα I, ὡς ἐκ τούτου εἶναι πιθανώτερον νὰ εἶναι ἐπικεκομμένον ἐπὶ νομίσματος Ζακύνθου καὶ ὄχι "Αξοῦ, ὡς θὰ ἦτο φυσικόν.

16. Τὰ ὡς ἄνω νομίσματα ἠγοράσθησαν μὲ χρήματα τοῦ κληροδοτήματος "Αλεξ. Σούτζου.

17. Εὐχαριστίας ὀφείλω εἰς τὸν "Εφορον κ. Δημ. Λαζαρίδη, διὰ τὴν παραχώρησιν τῆς δημοσιεύσεως τοῦ ὡς ἄνω εὐρήματος εἰς νομισματικὸν περιοδικόν.

18. Πρβλ. ΑΔ 17 (1961/2): Χρονικά, σ. 6.

Αύγουστος (25 - 22 π.Χ.)

4) AP↙, 3.64 γρ. "Εμ. *IMPCAESAR AVGVST*. Κεφαλή Αύγουστου άριστ. "Οπ. *CARISVS. LEG. PRO PR*. Κράνος μεταξύ έγχειριδίου και διπλού πελέκεως. Νομισματοκοπείου 'Ισπανίας¹⁹. Πρβλ. RIC I, σ. 82, άριθ. 227. ΔΑ, σπάνιον (Πί ν. 3₃₃).

Μεσαιωνικά

ε) Πλησίον της λίμνης των 'Ιωαννίνων εύρέθησαν εντός άγγείου εκατόν τριάκοντα έπτά νομίσματα, ήτοι: δύο χρυσά δουκάτα και εκατόν τριάκοντα τέσσαρα άργυρά ένετικά γρόσια, ως και έν χρυσούν φλωρίνιον²⁰.

Τό εύρημα είναι λίαν ένδιαφέρον, διότι αντίπροσωπεύονται εις αυτό δέκα δόγηδες του 13ου και 14ου αϊ. μ.Χ. Λόγω της άνεγέρσεως του νέου Μουσείου 'Ιωαννίνων και της ανάγκης δημιουργίας μικρής νομισματικής εκθέσεως, παρέμειναν εις την Έφορείαν 'Ιωαννίνων τὰ περισσότερα νομίσματα. Εις την Νομισματικήν Συλλογήν 'Αθηνών εκρατήθησαν ένδεκα τεμάχια, ήτοι: τό χρυσούν φλωρίνιον και έν γρόσιον έξ εκάστου δόγηδος.

1) ΧΡ φλωρίνιον ↑, 3.52 γρ. Περι τὰ μέσα του ΙΔ' αϊ. μ.Χ. "Εμ. + *FLOR ENTIA*. Κρίνος. "Οπ. *S. IOHA NNES. BR*. "Ο "Άγιος 'Ιωάννης ιστάμενος κατ' ένώπιον. ΔΑ (Πί ν. 3₃₂).

Pietro Ziani (1205 - 1229)

2) AP↓, 2.16 γρ. "Εμ. +. *P. ZIANI. S. M. VENETI*. "Ο "Άγιος Μάρκος και ό δόγης ιστάμενοι κατ' ένώπιον" έν τῷ πεδίῳ *DVX*. "Οπ. *IC XC*. "Ο 'Ιησούς καθήμενος επί θρόνου κατ' ένώπιον. Πρβλ. *Paradropoli I*, σ. 93, άριθ. 1 (άλλα +.) ΔΚ (Πί ν. 3₃₄).

Iacopo Tiepolo (1222 - 1249) Τεμ. 2

3) AP↓, 2.15 γρ. "Εμ. *I. ATEV. P. E. S. M. VENETI*. "Ο αὐτὸς τύπος. "Οπ. "Ομοιον. Πρβλ. ξ. ά. σ. 98, άριθ. 2. ΔΚ (Πί ν. 3₃₅).

Ranieri Zeno (1253 - 1268) Τεμ. 31

4) AP↓, 2.17 γρ. "Εμ. *RA. GENO. S. M. VENETI*. "Ο αὐτὸς τύπος. "Οπ. "Ομοιον. Πρβλ. ξ. ά. σ. 106, άριθ. 1. ΔΚ (Πί ν. 3₃₆).

Lorenzo Tiepolo (1268 - 1275) Τεμ. 20

5) AP↓, 2.16 γρ. "Εμ. *LA. TEVPL. S. M. VENETI*. "Ο αὐτὸς τύπος. "Οπ. "Ομοιον. Πρβλ. ξ. ά. σ. 112, άριθ. 1. ΔΚ (Πί ν. 3₃₇).

Iacopo Contarini (1275 - 1280) Τεμ. 14

6) AP↓, 2.12 γρ. "Εμ. *IA. QTARIN. S. M. VENETI*

19. Λίαν ένδιαφέρον τό ότι εύρέθη εις την περιοχήν Καβάλας δηνάριον, κοπέν εις νομισματοκοπείον της Δύσεως και όχι της Ανατολής, ως θά ήτο φυσικόν.

20. Ευχαριστώ τόν Έφορον κ. Σωτήριον Δάκαρην, διά την παραχώρησιν της δημοσιεύσεως.

"Ο αὐτὸς τύπος. "Οπ. "Ομοιον. Πρβλ. ξ. ά. σ. 118, άριθ. 1. ΔΚ (Πί ν. 3₃₈).

Giovanni Dandolo (1280 - 1289) Τεμ. 9

7) AP↓, 2.17 γρ. "Εμ. *IO. DANDVL S. M. VENETI*. "Ο αὐτὸς τύπος. "Οπ. "Ομοιον. Πρβλ. ξ. ά. σ. 137, άριθ. 2 (DVL.) ΔΚ (Πί ν. 3₃₉).

Pietro Gradenigo (1289 - 1311) Τεμ. 26

8) AP↓, 2.12 γρ. "Εμ. *PE. GRADONIGO. S. M. VENETI*. "Ο αὐτὸς τύπος. "Οπ. "Ομοιον. Πρβλ. ξ. ά. σ. 144, άριθ. 2. ΔΚ (Πί ν. 3₄₀).

Marino Zorzi (1311 - 1312) Τεμ. 1

9) AP↓, 2.07 γρ. "Εμ. *MA GEORGIO. S. M. VENETI*. "Ο αὐτὸς τύπος. "Οπ. "Ομοιον. Πρβλ. ξ. ά. σ. 148, άριθ. 2 (TI). ΔΚ (Πί ν. 3₄₁).

Giovanni Soranzo (1312 - 1318) Τεμ. 16

10) AP↓, 2.16 γρ. "Εμ. *IO. SVRANTIO. S. M. VENETI*. "Ο αὐτὸς τύπος. "Οπ. "Ομοιον. Πρβλ. ξ. ά. σ. 154, άριθ. 2. ΔΚ (Πί ν. 3₄₂).

Fran. Dandolo (1329 - 1339) Τεμ. 13

11) AP↓, 2.17 γρ. *FRA. DANDVLO. S. M. VENETI*. "Ο αὐτὸς τύπος. "Οπ. "Ομοιον. Πρβλ. ξ. ά. σ. 162, άριθ. 4. ΔΚ (Πί ν. 3₄₃).

Τὰ δύο χρυσά δουκάτα, τὰ όποια παρέμειναν εις τό Μουσείον 'Ιωαννίνων, άνήκουν εις τούς δύο τελευταίους δόγηδες, Giovanni Soranzo και Fran. Dandolo, πρβλ. ξ. ά. σ. 154, άριθ. 1 και σ. 162, άριθ. 1.

Γ. Διαφόρων προελεύσεων:

α) Από "Αβδηρα όκτώ νομίσματα, ήτοι:

1) AP δηνάριον 'Αδριανού↓, 3.13 γρ., πρβλ. RIC II, σ. 345, άριθ. 46. Νομισματοκοπείον Ρώμης, χρονολογία κοπής 118 μ.Χ.

2) "Αβδηρα, έποχής Αύγουστου, πρβλ. SNG Cor. άριθ. 381.

3) Μαρώνεια (4ου αϊ. π.Χ.), πρβλ. Lischine, σ. 59, άριθ. 532²¹ (Πί ν. 3₄₄).

4) Θάσος, έποχής Γέτα, πρβλ. ξ. ά. σ. 147, άριθ. 1345.

5) Ροιμητάλκης Α' (έποχής Αύγουστου) πρβλ. BMC σ. 208, άριθ. 1 κ.έ.

6) Πάριον (Μυσίας) έποχής Βαλεριανού Β', πρβλ. SNG Cor. άριθ. 310 (Πί ν. 3₄₅).

7 - 8) Δύο αδιάγνωστα ελληνικών πόλεων, ρωμαϊκής έποχής.

β) Από την περιοχήν Κατερίνης δύο χαλκά²²:

1) "Αμφίπολις, περί τὰ 187 - 31 π.Χ., πρβλ. Gaebler πίν. IX, άριθ. 9.

21. "Αναφέρεται ως άνέκδοτος τύπος.

22. "Ηγοράσθησαν με χρήματα του κληροδοτήματος 'Αλεξ. Σούτζου.

2) Θεσσαλονίκη, περί τὰ 187 - 31 π.Χ., πρβλ. ξ. ἀ. πίν. XXII, ἀριθ. 28.

γ) Ἐκ Νέας Ἐφέσου Κατερίνης, τρία χαλκᾶ μακεδονικά, κοπέντα περί τὰ 187 - 31 π.Χ.

1) Ἀμφίπολις, πρβλ. SNG Cop. ἀριθ. 64 - 67.

2) Θεσσαλονίκη, πρβλ. ξ. ἀ. ἀριθ. 350.

3) Πέλλα, πρβλ. ξ. ἀ. ἀριθ. 262, 263.

δ) Ἐκ τῆς περιοχῆς Καρδίτσης τέσσαρα χαλκᾶ²³, ἦτοι:

1 - 2) Ἀθαμάνων (220 - 185 π.Χ.), τύπος P. R. Franke, Die antiken Münzen von Epirus σ. 24, 25.

3) Κοινοῦ Θεσσαλῶν (199 - 146 π.Χ. καὶ μετέπειτα), πρβλ. Rogers σ. 16, ἀριθ. 5 κ. ἐ.

4) Θεσσαλῶν (ρωμαῖκοὶ χρόνοι) περί τὰ 48 - 27 π.Χ., πρβλ. ξ. ἀ. σ. 27, ἀριθ. 59.

ε) Ἐκ Βελαώρας Ἀκαρνανίας, δύο χαλκᾶ:

1) Φίλιππος Δ', πρβλ. Gaebler πίν. XXXII, ἀριθ. 17.

2) Αἰτωλῶν (279 - 168 π.Χ.), πρβλ. BMC σ. 199, ἀριθ. 56 κ. ἐ.

ζ) Ἐκ Στράτου Ἀκαρνανίας ἐν ἀργυροῦν καὶ ἑκατὸν τέσσαρα χαλκᾶ, ἦτοι:

I) ΑΡ Διῶβολον Στράτου (Ἀκαρνανίας) περί τὰ 450 - 432 π.Χ., ↓ 1 γρ. ΔΜ. Ἔμ. Πωγωνοφόρος κεφαλὴ τοῦ Ἀχελώου κατ' ἐνώπιον. Ὅπ. Νεανική κεφαλὴ πρὸς ἀριστ. ἐντὸς ἐγκοίλου τετραγώνου. Πρβλ. SNG Cop. ἀριθ. 404 (Πί ν. 3₄₈).

II) Χαλκᾶ:

1) Ἀντιγόνου Γονατᾶ, τύπος Gaebler πίν. XXXIV, ἀριθ. 4, 5.

2 - 4) Τρία βασιλέων Μακεδονίας ἐφθαρμένα.

5) Θεσσαλονίκης (187 - 40 π.Χ.), τύπος ξ. ἀ. πίν. XXIII, ἀριθ. 1.

6) Μαγνήτων (196 - 146 π.Χ.), πρβλ. Rogers σ. 109, ἀριθ. 343 κ. ἐ.

7) Κοινοῦ Θεσσαλῶν (196 - 146 π.Χ.) καὶ μετέπειτα.

8) Ἀθαμάνων (220 - 185 π.Χ.), πρβλ. P. R. Franke, Die antiken Münzen von Epirus σ. 24, 25 Πίν. 1.

9) Κερκύρας (300 - 229 π.Χ.), πρβλ. BMC σ. 130, ἀριθ. 249 κ. ἐ.

10) Ἀκαρνάνων (229 - 168 π.Χ.), πρβλ. ξ. ἀ. σ. 170, ἀριθ. 21 - 24.

11 - 17) Ἐπὶ Οἰνιαδῶν (περί τὰ 219 - 211 π.Χ.), πρβλ. SNG Cop. ἀριθ. 400 - 403.

18 - 38) Εἴκοσι ἐν Αἰτωλῶν (279 - 168 π.Χ.),

23. Ἐγοράσθησαν μὲ χρήματα τοῦ κληροδοτήματος Ἀλεξ. Σούτζου.

πρβλ. ξ. ἀ. ἀριθ. 28 - 33, ἀριθ. 34, ἀριθ. 35 - 40. 39) Βοιωτῶν (338 - 315 π.Χ.), πρβλ. SNG Cop. ἀριθ. 179 - 181.

40) Ἰστιαίας (3ου αἰ. π.Χ. - 146 π.Χ.), πρβλ. ξ. ἀ. ἀριθ. 537.

41) Κορίνθου, πρβλ. Edwards ἀριθ. 11.

42) Σικυῶνος (400 - 300 π.Χ.), πρβλ. BMC σ. 47, ἀριθ. 135 κ. ἐ.

43 - 45) Τρία Σικυῶνος ἐφθαρμένα τῆς αὐτῆς ἐποχῆς.

46) Σικυῶνος (323 - 251 π.Χ.), πρβλ. SNG ἀριθ. 78.

47) Ἀρκαδίας (μετὰ τὸ 370 π.Χ.), πρβλ. ξ. ἀ. ἀριθ. 205.

48) Ἀσσάριον Κωνσταντίου Β'.

49) Σκυφωτὸν βυζαντινὸν Θεοδώρου Ἀγγέλου Κομνηνοῦ Δούκα (1222 - 1230 μ.Χ.), πρβλ. Θεσσαλικά τόμ. Δ' σ. 13, εἰκ. 22 (Πί ν. 3₄₆).

50) Τεμάχιον σκυφωτοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος Μιχαὴλ Β' (Ἡλείου), πρβλ. H. Mattingly ξ. ἀ. σ. 36, πίν. III, ἀριθ. 3 (Πί ν. 3₄₇).

51 - 52) Δύο νεώτερα ἑλληνικά.

53 - 104) Πεντήκοντα δύο ἐφθαρμένα.

η) Ἀπὸ Κοντάραινα Λευκάδος, μία ἀργυρᾶ δραχμὴ Χαλκίδος ⚡, 3.41 γρ., περί τὰ 369 - 313 π.Χ. καὶ μετέπειτα. Πρβλ. SNG Cop. ἀριθ. 432 - 439.

θ) Ἀπὸ Μυτιλήνης, πενήκοντα ἑπτὰ χαλκᾶ νομίσματα καὶ εἰς χαλκοῦς δακτύλιος (μεσαιωνικῶν χρόνων ;).

Μυτιλήνης

1) Περί τὰ 440 - 400 π.Χ., πρβλ. BMC σ. 184, ἀριθ. 67.

2) Περί τὰ 400 - 350 π.Χ., πρβλ. ξ. ἀ. σ. 186, ἀριθ. 23.

3 - 8) Περί τὰ 400 - 350 π.Χ., πρβλ. ξ. ἀ. σ. 186, ἀριθ. 20 κ. ἐ.

9 - 12) Τέσσαρα ἐφθαρμένα τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

13 - 23) Ἐνδεκα κοπέντα περί τὰ 350 - 250 π.Χ., πρβλ. ξ. ἀ. σ. 188, ἀριθ. 37 κ. ἐ.

24) Περί τὰ 250 - 200 π.Χ., πρβλ. ξ. ἀ. σ. 192, ἀριθ. 96 - 105.

25 - 27) Τρία τοῦ 2ου καὶ 1ου αἰ. π.Χ., πρβλ. ξ. ἀ. σ. 197, ἀριθ. 153 - 157.

28) Ἐν τῆς αὐτῆς ἐποχῆς ὡς καὶ τὰ προηγούμενα, πρβλ. ξ. ἀ. σ. 193, ἀριθ. 106 - 120.

29) Ἐν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ἐποχῆς Κρισπίνας ⚡, 25.83 γρ., πρβλ. BMC σ. 207, ἀριθ. 206 (Πί ν. 4₄₉).

30) Κύμης (Αἰολίδος), κοπὲν περί τὰ 320 - 250 π.Χ., πρβλ. ξ. ἀ. σ. 108, ἀριθ. 40 κ. ἐ.

31) Ἀντωνιανὸς Γαλερίου Μαξιμιανοῦ, πρβλ. Cohen, ἀριθ. 32.

32) Ἀσσύριον²⁴ Λικινίου Α', νομισματοκοπείου Νικομηδείας, χρονολογία κοπῆς 318 - 323 μ.Χ., τύπος M. Thompson ξ. ἀ. ἀριθ. 798.

33) Δωδεκανούμιον Ἰουστινιανοῦ Α', νομισματοκοπείου Ἀλεξανδρείας, χρονολογία κοπῆς 538/9 μ.Χ., τύπος BMC I σ. 62, 63, ἀριθ. 342 - 346.

34) Εἰκοσανούμιον Ἡρακλείου, νομισματοκοπείου Κων/πόλεως, χρονολογία κοπῆς 629/30 μ.Χ., ἐπικεκομμένον ἐπὶ ἄλλου, τύπος ξ. ἀ. σ. 211 ἀριθ. 207.

35) Τεσσαρακοντανούμιον Ἡρακλείου, ἐπικεκομμένον ἐπὶ ἄλλου, τύπος ξ. ἀ. σ. 206, ἀριθ. 170 κ. ἐ. (ἐφθ.).

36) Βανδάλων (ἐφθ.).

37 - 41) Πέντε Κατελλούζων (Fran I Gattilusio - Jacques Gattilusio - Dorino Gattilusio).

42 - 43) Δύο τουρκικὰ 19ου αἰῶνος.

44 - 57) Δέκα τέσσαρα ἐφθαρμένα.

ι) Ἐκ τῆς περιοχῆς Θηβῶν²⁵, πέντε χαλκᾶ:

1) Φωκίς (περὶ τὰ 371 - 357 π.Χ.), πρβλ. BMC σ. 20, ἀριθ. 76.

2) Βοιωτῶν (περὶ τὰ 288 - 244 π.Χ.), πρβλ. ξ. ἀ. σ. 40, ἀριθ. 74.

3) Ἀσσύριον Ἰοβιανοῦ, νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης, πρβλ. Carson - Hill - Kent, ἀριθ. 1700 (Πί ν. 4₅₃).

4) Ἀνώνυμον βυζαντινόν (1067 - 1077 μ.Χ.), τύπος M. Thompson ξ. ἀ. Class G, ἀριθ. 1870.

5) Ἰσαάκιος Β' Ἀγγελος (1185 - 1195 μ.Χ.). Ἐμ. Ἐπιγρ. ἐφθ. Ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ καὶ ὁ αὐτοκράτωρ ἰστάμενοι κατ' ἐνώπιον καὶ κρατοῦντες τὸ λάβαρον. Ὁπ. *MP ΘV*. Ἡ Θεοτόκος καθημένη κατ' ἐνώπιον. Πρβλ. Sabatier II, σ. 223, ἀριθ. 3, πίν. LVII, ἀριθ. 17, Ratto ἀριθ. 2182²⁶, σπάνιον (Πί ν. 4₅₀).

κ) Ἀπὸ τὴν συνοικίαν Μπραχάμι, ἐν τεσσαρακοντανούμιον Ἰουστινιανοῦ Α', νομισματοκοπείου Νικομηδείας, κοπὲν τὸ 548/9 μ.Χ., πρβλ. BMC I σ. 46, ἀριθ. 210.

24. Πρβλ. Maurice τόμ. III, σ. 42· πρόκειται διὰ χαλκᾶ νομίσματα μικροῦ μεγέθους, ὅχι ἐπαργυρωμένα, τὰ ὅποια ἔχουν τὴν κεφαλὴν τοῦ αὐτοκράτορος ἀκτινοστεφεῖ ἢ ἀφανοστεφεῖ. Τὰ ὡς ἄνω νομίσματα δύνανται νὰ παραλληλισθοῦν μετὰ τῶν ἀντιστοιχῶν τοιούτων μετὰ ἀκτινοστεφεῶς κεφαλῆς, κοπέντων κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς τετραρχίας.

25. Ταῦτα παρεδόθησαν ὑπὸ τῆς Ἐπιμελητρίας κ. Ἐβης Τουλούπα, τὴν ὁποίαν καὶ εὐχαριστῶ.

26. Κατὰ τὸν Dr. Metcalf εἶναι νόμισμα τοῦ II' αἰ. μ.Χ., πιθανῶς τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ τεχντροπία τοῦ ὁμοιάζει πρὸς τὴν τοῦ νομίσματος BMC Vandals πίν. XXVI, ἀριθ. 1.

λ) Ἐκ τῆς περιοχῆς τῶν τειχῶν τῆς Ἀρχαίας Κορίνθου ἑξακόσια τριάκοντα ἐννέα χαλκᾶ νομίσματα, ἀρχαῖα ἑλληνικά, ρωμαϊκά, βανδαλικά, βυζαντινὰ καὶ μεσαιωνικά²⁷.

μ) Ἀπὸ Πετρὶ Νεμέας, εἰς χρυσοῦς σόλιδος Φωκᾶ, τύπος BMC I, πίν. XX, ἀριθ. 4, 5 (Πί ν. 4₅₁).

ν) Ἐκ Σπάρτης, ἐν χαλκοῦν νόμισμα Λακεδαιμόνος (2ου καὶ 1ου αἰ. π.Χ.), πρβλ. SNG Cor. ἀριθ. 563.

ξ) Ἀπὸ Κρήτην ἐξ χαλκᾶ, ἦτοι:

1 - 2) Κνωσοῦ (200 - 67 π.Χ.), τύπος ξ. ἀ. ἀριθ. 387 - 389.

3) Κνωσοῦ, ἐποχῆς Αὐγούστου.

4 - 6) Τρία ἐφθαρμένα.

ο) Ἀγνώστου προελεύσεως τέσσαρα ἀργυρᾶ²⁸, ἦτοι:

1) Στατήρ Ἀλιάρτου (πρὸ τοῦ 480 π.Χ.) ↑, 12.07 γρ. ΔΚ, τύπος SNG Cor. ἀριθ. 188 (Πί ν. 4₅₅).

2) Ὁβολὸς Ἀθηναίων (6ου αἰ. π.Χ.), 0.45 γρ. ΔΚ, τύπος SNG Cor. ἀριθ. 7, 8 (Πί ν. 4₅₄).

3) Διόβολον Μιλήτου (6ου αἰ. π.Χ. - 5ου αἰ. π.Χ.) ↑, 1.15 γρ. ΔΑ, τύπος ξ. ἀ. ἀριθ. 944 κ. ἐ. (Πί ν. 4₅₆).

4) Διόβολον Κνίδου (πρὸ τοῦ 478 π.Χ.) ↗, 1.72 γρ. ΔΑ, τύπος ξ. ἀ. 244 κ. ἐ. (Πί ν. 4₅₇).

π) Ἀγνώστου προελεύσεως (πιθανῶς ἐκ Βουλγαρίας) ἐν τετράδραχμον Μ. Ἀλεξάνδρου (βαρβαρότεχνον²⁹) ↓, 15.57 γρ., σύμβολον ἀδιάγνωστον (Πί ν. 4₆₀).

ρ) Ἀγνώστου προελεύσεως ἐξ χαλκᾶ, ἦτοι:

1) Ἀμισοῦ, ἐποχῆς Μιθριδάτου Εὐπάτορος, πρβλ. SNG Cor. ἀριθ. 155.

2) Μικρᾶς Ἀσίας (;) ἐποχῆς Καρακάλλα.

3) Ἀντωνιανὸς Κάρου, πρβλ. RIC VII, σ. 150, ἀριθ. 124.

4) Ἀντωνιανὸς Μαξιμιανοῦ Ἡρακλέους, νομισματοκοπείου Σισκίας, χρονολογία κοπῆς 292 μ.Χ., τύπος ξ. ἀ. σ. 285, ἀριθ. 563. Ἐπιγραφή ἐμπροσθίας ὄψεως: *IMPCMAMAXIMIANVS AVG* (Πί ν. 4₅₂).

5) Ἀσσύριον Φλακίλλας, νομισματοκοπείου Κων/πόλεως, κοπὲν τὸ 383 μ.Χ., πρβλ. Carson - Hill - Kent σ. 89, ἀριθ. 2149.

6) Κωνσταντίνου Ι' Δούκα, πρβλ. BMC II σ. 519, ἀριθ. 32 - 37 (πίν. LXI, ἀριθ. 9).

σ) Παρεδόθησαν ὑπὸ τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ἐθν.

27. Θὰ δημοσιευθοῦν προσεχῶς ὡς ἐνιαῖον σύνολον.

28. Ταῦτα ἠγοράσθησαν μὲ χρήματα τοῦ κληροδοτήματος Ἀλεξ. Σούτζου, ὡς καὶ τὸ ἐπόμενον ἀργυροῦν τετράδραχμον.

29. Πιθανῶς θρακικὴ ἀπομίμησις.

Ἄρχ. Μουσείου κ. Βασ. Καλλιπολίτη πρὸς φύλαξιν εἰς τὴν Νομισματικὴν Συλλογὴν, δέκα ἑξ χαλκᾶ νομίσματα εὐρισκόμενα μέχρι τοῦδε εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον.

1) Βοιωτῶν (περὶ τὰ 244 - 197 π.Χ.), πρβλ. SNG Cor. ἀριθ. 384.

Ἄργος

2 - 5) Περὶ τὰ 350 - 228 π.Χ., πρβλ. BMC πίν. XXVII, ἀριθ. 23.

6) Πρβλ. ἔ. ἀ. πίν. XXVII, ἀριθ. 24 (Πί ν. 4₆₁).

7) 3ου αἰ. π.Χ. καὶ μετέπειτα, πρβλ. SNG, Cor. ἀριθ. 70.

8, 9) Περὶ τὰ 228 - 146 π.Χ., πρβλ. BMC σ. 147, ἀριθ. 142.

10) Πρβλ. BMC πίν. XXVIII, ἀριθ. 3.

11 - 12) Φλιοῦς (περὶ τὰ 431 - 370 π.Χ.), πρβλ. BMC σ. 34, ἀριθ. 16.

13) Ἐφθαρμένον ἀρχαῖον ἑλληνικόν.

14) Δεκαεξανούμιον Ἰουστινιανοῦ Α', πρβλ. BMC I, πίν. VI, ἀριθ. 11.

15) Ἀνώνυμον βυζαντινόν (1042 - 1055 μ.Χ.), τύπος M. Thompson ἔ. ἀ. Class D, ἀριθ. 1867.

16) Ἐν νεωτερικόν.

τ) Ἡ μέχρι τοῦδε εὐρισκομένη εἰς τὸ Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον Συλλογὴ Ἀνδροπούλου, ἀποτελουμένη ἀπὸ διακόσια ἑξήκοντα δύο χαλκᾶ νομίσματα καὶ τρία μολυβδόβουλλα, παρεδόθη ὑπὸ τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ἐθν. Μουσείου κ. Βασ. Καλλιπολίτη πρὸς φύλαξιν εἰς τὴν Νομισματικὴν Συλλογὴν Ἀθηνῶν. Ἡ συλλογὴ αὕτη ἀποτελεῖται ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπὸ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ νομίσματα καὶ ὀλίγα ρωμαϊκὰ καὶ βυζαντινά.

Δ. Ἐκ δωρεῶν:

α) κ. Κωνστ. Κουτσαντώνη τρία χαλκᾶ:

1) Εὐβοίας (369 - 336 π.Χ.), πρβλ. BMC πίν. XVII ἀριθ. 13.

2 - 3) Ὑστερορρωμαϊκὰ ἐφθαρμένα.

β) κ. Παναγ. Καψιμάλλη δύο χαλκᾶ ρωμαϊκὰ ἀσσάρια:

1) Βαλεντινιανοῦ Α', νομισματοκοπείου Ἀντιοχείας, χρονολογία κοπῆς 364 - 367 μ.Χ., πρβλ. RIC IX, σ. 274, ἀριθ. 10 (α), 3.

2) Οὐάλεντος, νομισματοκοπείου Σισκίας, χρονολογία κοπῆς 364 - 367 μ.Χ., πρβλ. ἔ. ἀ. σ. 146, ἀριθ. 7 (β).

γ) κ. Δημ. Κωνσταντίνου τέσσαρα ἀργυρᾶ καὶ τρία ἐκ νίκελ νεοελληνικὰ κέρματα Κρητικῆς Πολιτείας (5 λεπτά - 5 δραχμαί).

δ) κ. Ἀνδρ. Κουντουριώτη ἐν χαλκοῦν τῆς μακεδονικῆς πόλεως Στόβοι, ἐποχῆς Ἰουλίας Δόμνας, πρβλ. BMC σ. 104, ἀριθ. 7.

ε) κ. Νίτσας Κατραμπούλου δύο ἀργυρᾶ δραχμαί Μεγ. Ἀλεξάνδρου:

1) AP←, 4.01 γρ. ΔΚ. Νομισματοκοπεῖον Λαμψάκου, χρονολογία κοπῆς περὶ τὸ 319 π.Χ. Πρβλ. M. Thompson - A. Bellinger, Greek Coins in the Yale Collection, IV, σ. 13, ἀριθ. 11 (Πί ν. 4₅₈).

2) AP↑, 4.09 γρ. ΔΚ, ἐμπροσθεν , κάτω ἀπὸ τὸν θρόνον ΚΛ³⁰ (Πί ν. 4₅₉).

ζ) κ. Σ. Πολυζώη εἰς ἀντωνιανὸς τῆς αὐτοκρατείας Magnia Urbica νομισματοκοπείου Σισκίας, πρβλ. RIC VII σ. 185, ἀριθ. 350 (σπάνιον).

η) Παρὰ τῆς Νομισματικῆς Ἐταιρείας τῆς Γαλλίας ἐν ἐπιχρυσωμένον μετάλλιον ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς Ἑκατονταετηρίδος τῆς ὥς ἄνω Ἐταιρείας.

θ) Παρὰ τοῦ κ. καὶ τῆς κ. Wise ἐν χαλκοῦν νόμισμα Σάμου (205 - 129 π.Χ.), πρβλ. BMC πίν. XXXVI, ἀριθ. 9 (Πί ν. 4₆₃), καὶ ἐν μολυβδόβουλλον πιθανῶς τοῦ 7ου ἢ 8ου αἰ. μ.Χ., εὐρεθὲν εἰς Ρόδον.

Ἐμ. . . . . ΓΕΩΡΓΙΩ ΥΠΑΤ. Ὁ ὑπατος ἰστάμενος κατ' ἐνώπιον κρατῶν σταυρὸν ἐπὶ σφαίρας. Ἐν τῇ πεδίῳ ἀρ. καὶ δεξ. $\begin{matrix} I & E \\ K & S \end{matrix}$

Ὅπ.

. . . . .
ΚΟΝΚΟ.
ΜΕΡΚΙΑΡ.
ΩΝΑΠΟΘΗΚ
ΗΣΑCΙΑC
ΚΑΡΙΑC³¹

(Πί ν. 4₆₂).

ι) Παρὰ τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Ἑκατονταετηρίδος τῆς Ἐνώσεως Ἑπτανήσου τρία ἀναμνηστικά μετάλλια (ἐπιχρυσον - ἀργυροῦν - χαλκοῦν).

MANTΩ ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ - ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

30. Πρβλ. Müller, ἀριθ. 1581, ἀλλὰ κάτω ἀπὸ τὸν θρόνον ΕΥ.

31. Παραπλήσιος τύπος πρβλ. Hélène Antoniadis - Bibicou, Recherches sur les Douanes à Byzance, σ. 230, ἀριθ. 50, 51.

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ

Τὸ σύνολον τῶν εἰς τὴν Ἐπιγραφικὴν Συλλογὴν ἀποκειμένων ἐνεπιγράφων λίθων ἀνέρχεται εἰς 13.354. Ἀπὸ τοὺς προσφάτως εἰσαχθέντας ἀξίζει νὰ σημειωθῶσιν οἱ ὑπ' ἀριθ. Ε.Μ. 13352 καὶ 13354. Ὁ πρῶτος προέρχεται ἐκ Σπάτων πιθανῶς (κατὰ πληροφορίαν τοῦ προσκομίσαντος τοῦτον Ἐφόρου κ. Σταυροπούλλου). Ἐπὶ τοῦτου σφύζεται τὸ δεξιὸν ψηφίσματος, φρατρίας πιθανῶς, καὶ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ α' τέταρτον τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος. Περισσότερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ ἕτερος τῶν λίθων, ἥτοι δύο τεμάχια ἀπὸ μεγάλην στήλην εὑρεθέντα εἰς τὴν ὁδὸν Δαβάκη ἐν Καλλιθέᾳ. Ἐπὶ τοῦ ἐνὸς τούτων, ἐκ τοῦ ἄνω μέρους τῆς στήλης, ὑπάρχει τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντος (361/60 π.Χ.) καὶ τὸ ἡμισυ στεφάνου ἐκ κλάδου ἐλαίας. Ἐπὶ τοῦ ἑτέρου διατηρεῖται καλῶς τὸ δεξιὸν 25 στίχων ἐκ δύο ψηφισμάτων τῆς Ἀκαμαντίδος φυλῆς. Εἰς ταῦτα ἀναφέρεται, ὅτι ἡ στήλη δέον ὅπως στηθῇ εἰς τὸ ἱερόν τοῦ ἐπωνύμου ἥρωος. Τοῦ ἱεροῦ δὲ τοῦ Ἀκάμαντος, ὅπερ θά ἦτο εἰς τὴν θέσιν ἐνθα εὑρέθη ἡ ἐπιγραφή, γίνεται μνεῖα διὰ πρώτην φοράν.

Αἱ ἐπανεκθετικαὶ ἐργασίαι συνεχίζονται, ἀποβλέπουσαι κυρίως εἰς τὴν ἀραίωσιν τοῦ ὕλικου τῆς ὑπερπλήρους 7ης αἰθούσης, ὡς καὶ εἰς τὴν συγκόλλησιν συνανηκόντων ἐνεπιγράφων τεμαχίων. Δεῖγμα τοιαύτης συγκολλήσεως εἶναι ἡ ἐπὶ

τοῦ Πί ν. 5 στήλης, ἡ φέρουσα ἀριθμὸν Ε.Μ. 12554 καὶ 12554 α. Ἐπὶ ταύτης εἶναι ἀναγεγραμμένα τὰ ὀνόματα ἐφήβων τοῦ ἔτους 143/44 μ.Χ. Ἡ ἐπιγραφή εἶχε δημοσιευθῇ ὡς σύνολον (IG II² 2050), ἀλλὰ δὲν εἶχον προσαρμοσθῇ ἐπ' ἀλλήλων τὰ τέσσαρα σφύζόμενα τεμάχια τῆς.

Μὲ ἐνεπιγράφους λίθους ἀπὸ τὴν 7ην αἴθουσαν πληροῦνται, ὑφιστάμενα εἰσέτι κενὰ χώρου εἰς τοὺς ἐστεγασμένους εὐρεῖς διαδρόμους. Οἱ Πί ν. 6 α καὶ β εἶναι ἀπὸ φωτογραφῆσεις τμήματος τοῦ δεξιοῦ μέρους τοῦ διαδρόμου ἐκείθεν τῆς βορείας πλευρᾶς τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς. Ἐπὶ μικρᾶς προεξοχῆς (« δόντι ») ἐπὶ τοῦ τοίχου, ὅστις διαχωρίζει τὴν Ἐπιγραφικὴν Συλλογὴν ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν αὐλὴν τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου, εἶναι ἐστημέναι ἐπιτύμβιοι στήλαι. Εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἐκείθεν καὶ μεταξὺ τῶν παραστάδων, ἐφ' ὧν ἐρείδεται ἡ ὀροφή, ἔχουν τοποθετηθῇ μεγάλα βάθρα καὶ βωμοὶ ἐπὶ ἰδιαιτέρας ἑκαστον βάσεως. Ἐπὶ τῶν παραστάδων ἔχουν ἀναρτηθῇ τεμάχια ἀπὸ ἐπιτυμβίους στήλας. Εἰς τὸ βάθος δεξιᾶ (Πί ν. 6 α), ἐπὶ συνεχοῦς βάθρου ἐκ σκυροκονιάματος, ὀρθοῦνται μεγάλοι ἐνεπίγραφοι στήλαι, κομισθεῖσαι κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα εἰς τὴν Συλλογὴν ἀπὸ τὰς νήσους καὶ τὴν Βοιωτίαν κυρίως. Αἱ ἐπὶ μικροτέρων λίθων μὴ ἀττικά ἐπιγραφαὶ ἔχουν στεγασθῇ ὅλοι ὁμοῦ εἰς ἀποκεχωρισμένον πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον τμήμα τῆς 6ης αἰθούσης.

Μ. ΜΙΤΣΟΣ

*

BYZANTINON KAI XPISTIANIKON MOYSEION

Κατά τὸ ἔτος αὐτὸ τὸ σημαντικώτερον γεγονός διὰ τὴν ἐπέκτασιν τῆς δραστηριότητος τοῦ Μουσείου ὑπῆρξεν ἡ διὰ Β.Δ. Ἰδρυσις παρὰ τῷ Μουσείῳ τοῦ Κεντρικοῦ Ἑργαστηρίου Συντηρήσεως καὶ Ἀποκαταστάσεως Ζωγραφικῶν καὶ Ψηφιδωτῶν.

Τοῦ Μουσείου ἐξηκολούθησε νὰ προΐσταται ὁ Ἐφορος Βυζ. Ἀρχαιοτήτων κ. Μαν. Χατζηδάκης, βοηθούμενος ἀπὸ τὴν Ἐπιμελήτριαν τοῦ Μουσείου κ. Ἄνναν Χατζηνικολάου. Μετατεθείσης κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους τῆς κ. Χατζηνικολάου, ὡς προΐσταμένης, εἰς τὴν νεοσύστατον 5ην Ἐφορείαν Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, ἐτοποθετήθη κατὰ τὸ τέλος τοῦ ἔτους εἰς τὸ Μουσεῖον ἡ Ἐπιμελήτρια Κρήτης κ. Στ. Παπαδάκη - Ökländ. Τοῦ ἐκτάκτου ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ ἀπετέλεσαν μέλη ἡ δ. Ἑλ. Κουνουπιώτου καὶ αἱ κκ. Ἀ. Βασιλάκη - Καρακατσάνη, Ἀρχ. Μουρική, Αἰμ. Γερουλάνου, Μ. Μαυροειδή, ἡ δ. Μ. Καφετζῆ καὶ οἱ κκ. Ν. Ζίας, Π. Βοκοτόπουλος, Ε. Μπορμπουδάκης, καὶ Ἡλ. Κόλλιας. Ἐκ τούτων οἱ τρεῖς τελευταῖοι καὶ ἡ δ. Κουνουπιώτου, ἐπιτυχόντες εἰς τὸν διαγωνισμόν Ἐπιμελητῶν Βυζ. Ἀρχαιοτήτων καὶ διορισθέντες, ὑπηρετήσαν εἰς τὸ Μουσεῖον περιοδικῶς κατὰ τὴν ἐξάμηνον ἐν Ἀθήναις ὑπηρεσίαν αὐτῶν, ἡ δὲ κ. Ἀρχ. Μουρική, τυχοῦσα ὑποτροφίας τοῦ Ι.Κ.Υ., ἀνεχώρησεν εἰς Ἡνωμένας Πολιτείας.

1. Πλουτισμός

Κατὰ τὸ ἔτος αὐτὸ ὀλίγα ἀντικείμενα εἰσῆλθον εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον. Σημειώνομεν :

1. Ὑπὸ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου παρεδόθη θωράκιον (διαστ. 0,87 x 0,67, πᾶχος 0,07 μ., Β.Μ. 7110) ἐξαιρέτου ἐνδιαφέροντος, παριστῶντος ἐν ἰσχυρῷ ἀναγλύφῳ δύο σφίγγας ἐκατέρωθεν δένδρου ζωῆς, βαינוύσας ἐπὶ δορκάδος (Πί ν. 7 α). Τὸ θωράκιον ἀποτελεῖ ἀντιπροσωπευτικὸν δείγμα τῆς μεσοβυζαντινῆς γλυπτικῆς μεθ' ἡμᾶς ἀντωπὰ μυθολογικά ζῶα, παλαιότητος ἀνατολικῆς καταγωγῆς. Διακρίνεται διὰ τὴν ἰσχυρὰν ἑκφρασίαν τῆς πλήρους ζωικῆς δυνάμεως τερατώδους ὑποστάσεως τῶν σφιγγῶν, ἐν συνδυασμῷ μετ' ἰσχυρὰς κλασσικᾶς ἀναμνήσεις, ὅπως εἶναι αἱ ἀρχαϊκῆς μορφῆς σχηματικαὶ πτέρυγες, τὰ κλασσικίζοντα ἀνθήματα, εἰς τὰ ὅποια ἀπολήγουν αἱ περιελισσόμεναι τὸν κορμὸν τοῦ δένδρου κληματίδες, τέλος δὲ ἡ ἰσχυρὰ πλαστικότητα.

2. Εἰκόν. Τὸ λείψανον τοῦ Ἀγ. Γερασίμου

(διαστ. 0,26 x 0,205 μ.) μετ' τὴν ἀφιερώτριαν γονυπετῇ καὶ τὴν ἐπιγραφὴν διὰ μαύρων κεφαλαίων: *Δέσεις τῆς δούλης τοῦ θεοῦ Χρυσούλας. Περί τὸ 1700.* (Β.Μ. 7108). Ἐκ δωρεᾶς.

3. Εἰκόν. Ἀγ. Δημήτριος ἑφιππος (διαστ. 0,41 x 0,35 μ.), σλαυικῆς τέχνης. (Β.Μ. 7109). Ἐκ δωρεᾶς.

Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Μουσείου ἐπλουτίσθη καὶ διὰ σημαντικῆς δωρεᾶς τῆς προσωπικῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἀειμνήστου Γεωργίου Σωτηρίου, προσφερθείσης εὐγενῶς ὑπὸ τῆς κυρίας Μαρίας Γεωργίου Σωτηρίου. Οὕτως ἡ σημαντικὴ αὕτη συλλογὴ βιβλίων καὶ περιοδικῶν, ἀποτελουμένη ἐκ 1257 τόμων, θὰ παραμένῃ πάντοτε εἰς τοὺς χώρους, ὅπου ἀπὸ τριακονταετίας ἐστεγάζετο, εἰς μνήμην τοῦ σοφοῦ ἐμψυχωτοῦ τοῦ Μουσείου.

2. Βιβλιογραφικὸν καὶ φωτογραφικὸν ἀρχεῖον

Διὰ τὸ βιβλιογραφικὸν ἀρχεῖον τοῦ Μουσείου ἀπεδελτιώθησαν 38 τόμοι βιβλίων καὶ περιοδικῶν, διὰ δὲ τὸ φωτογραφικὸν ἀρχεῖον¹ ἐλήφθη μέριμνα ὥστε νὰ φωτογραφηθοῦν 1460 εἰκόνες ἐκτὸς τοῦ Μουσείου καὶ νὰ γίνῃ προμήθεια 611 φωτογραφικῶν ἀντιτύπων μικρογραφιῶν χειρογράφων, ἔργων μικροτεχνίας, γλυπτῶν κλπ., κατὰ τὸ πλεῖστον δι' ἀνταλλαγῆς μετ' φωτογραφίας ἐκ τοῦ φωτογραφικοῦ ἀρχείου τῆς Βυζαντινῆς Ἐκθέσεως. Ἐπίσης ἐγένοντο 950 φωτογραφίσεις γλυπτῶν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἐν ὧν δὲ δημοσιεύσεως τοῦ καταλόγου αὐτῶν, ὡς καὶ 80 φωτογραφίσεις ἐκκλησιαστικῶν κεντημάτων τοῦ Μουσείου. Παρὰ τὴν ἀρχειοποίησιν τοῦ Κεντρικοῦ Ἑργαστηρίου Συντηρήσεως (βλ. κατωτέρω) ἐξετέλεσε, κυρίως διὰ τῶν συντηρητῶν, περὶ τὰς 1000 φωτογραφίας τεκμηριώσεως τῶν ἐργασιῶν ἐπὶ ψηφιδωτῶν, τοιχογραφιῶν καὶ εἰκόνων. Συνολικῶς, ἄνω τῶν 4.000 φωτογραφιῶν κατεγράφησαν καὶ ἐταξινομήθησαν.

3. Κεντρικὸν Ἑργαστήριον Συντηρήσεως

Κατὰ τὰς προκαταρκτικὰς ἐργασίας διὰ τὴν Βυζαντινὴν Ἐκθεσιν τοῦ 1964 παρέστη ἀνάγκη νὰ ὁργανωθῇ πληρέστερον καὶ νὰ ἐξοπλισθῇ ἑργαστήριον διὰ τὴν συντήρησιν συγκεντρωθέντων ἐξ ἑλληνικῶν τόπων ἔργων τέχνης καὶ κυρίως εἰκόνων². Προκειμένου νὰ συνεχισθοῦν αἱ ἐργασίαι συντηρήσεως μεγαλυτέρας ἐκτάσεως, πέραν τῶν ἀναγκῶν τοῦ Μουσείου — ἥδη εἶχον μεταφερθῇ πρὸς συντήρησιν ὑπὸ τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων 1ης περιφερείας 150

1. Βλ. ΑΔ 20 (1964) : Χρονικά, σ. 11.

2. Αὐτόθι, σ. 12 - 20.

εικόνες εκ Κυθήρων, αποσπασθείσαι τοιχογραφίαι εκ ναών της Στερεάς Ελλάδος, τοιχογραφίαι και ψηφιδωτά εκ Δήλου προς επεξεργασίαν — παρέστη ανάγκη να ανεγερθῇ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου οἶκημα ἐκ δexion διὰ νὰ στεγάσῃ τὸ ἐργαστήριον. Τὸ νέον οἶκημα ἀποτελούμενον ἐκ χωριστῶν δωματίων διὰ τὰς ξυλουργικὰς ἐργασίας, διὰ τὰς ἐργασίας καθαρισμοῦ, διὰ τὸ φωτογραφικὸν ἐργαστήριον, διὰ χημικὸν ἐργαστήριον καὶ διὰ μικρὸν γραφεῖον, δὲν ἐπῆρκει διὰ τὰς αὐξανόμενας ἀνάγκας καὶ ἔνεκα τούτου δὲν κατέστη δυνατόν ν' ἀποδοθοῦν εἰς τὴν ἐκθεσιν αἱ δύο αἵθουσαι τοῦ Μουσείου αἱ καταληφθεῖσαι τὸ 1964 ὑπὸ τοῦ ἐργαστηρίου³ διότι, λόγῳ τῆς βαθμιαίας συγκεντρώσεως ἀποτειχισμένων μεγάλων τμημάτων τοιχογραφιῶν, ὁ χώρος αὐτῶν δὲν ἔπαυσε νὰ εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὸ Ἔργαστήριον.

Αἱ ἀνάγκαι τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας διὰ τὴν συντήρησιν τῶν μνημείων ζωγραφικῆς αὐξάνονται συνεχῶς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη κατὰ πορείαν προοδευτικὴν. Ἡ ἀνάπτυξις τῶν συγκοινωνιακῶν μέσων, ἡ ραγδαία ἐπέκτασις καὶ δημιουργία οἰκισμῶν, ἡ ἀθρόα συρροὴ ἐπισκεπτῶν ἡμεδαπῶν καὶ ἀλλοδαπῶν ὑπῆρξαν μερικοὶ ἀπὸ τοὺς παράγοντας, οἱ ὅποιοι ἄλλα μνημεῖα ἔφεραν τὸ πρῶτον εἰς φῶς, ἄλλα κατέστησαν προστιώτερα, ἄλλων τὸν κίνδυνον καταστροφῆς κατέστησαν ἀμεσώτερον. Ἀφ' ἑτέρου ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ὠδηγήθη εἰς διεύρυνσιν τῶν στόχων, τόσον χρονικὴν ὅσον καὶ τοπικὴν. Χρονικὴν μὲν, διότι ἡσχολήθη καὶ μὲ τὸν σύγχρονον λαϊκὸν ζωγράφον Θεόφιλον Χατζημιχαήλ, τελευταῖον ἀντιπρόσωπον μιᾶς πλουσίας καὶ καθαρῶς ἑλληνικῆς καλλιτεχνικῆς παραδόσεως, τοπικὴν δέ, διότι ἡ παρουσία τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης καὶ τεχνικῆς βοηθείας κατέστη ἀπαραίτητος τῶρα καὶ εἰς τὰ μεγάλα ἑλληνικὰ προσκυνήματα τοῦ ἐξωτερικοῦ: εἰς τὴν Ἱ. Μονὴν τοῦ Σινᾶ καὶ εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα. Συνεπεία τῆς οὕτω δημιουργουμένης καταστάσεως προέκυψεν ἀνάγκη ὑπάρξεως ἐνὸς χωριστοῦ κεντρικοῦ συντονιστικοῦ ὄργανου προγραμματισμοῦ, προμελέτης καὶ ἐκτελέσεως τῶν ἐργασιῶν συντηρήσεως ἔργων ζωγραφικῆς εἰς τὰ μνημεῖα τῆς χώρας, ἐπὶ πλέον δὲ ἐκπαιδεύσεως προσωπικοῦ, ὥστε νὰ ἐπανδρῶνεται ἡ Ὑπηρεσία, καθὼς καὶ ἐρεῦνης διὰ τὴν βελτίωσιν καὶ κατὰ τὸ δυνατόν ἐνοποίησιν τῶν χρησιμοποιουμένων ὕλικῶν καὶ μεθόδων.

Κατόπιν τῶν διαπιστώσεων αὐτῶν ἰδρύθη παρὰ τῷ Βυζαντινῷ Μουσείῳ διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 550/65

Β.Δ. τὸ «Κεντρικὸν Ἔργαστήριον Συντηρήσεως καὶ Ἀποκαταστάσεως Ζωγραφιῶν καὶ Ψηφιδωτῶν», εἰς τὸ ὅποιον ἀνετέθη ἡ ἀρμοδιότης ἐπὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως καλλιτεχνῶν καὶ τεχνιτῶν εἰς ἔργα συντηρήσεως καὶ ἀποκαταστάσεως εἰκόνων, ἄλλων βυζαντινῶν ἢ νεωτέρων μουσειακῶν ἔργων, τοιχογραφιῶν καὶ ψηφιδωτῶν, ὡς καὶ ἐπὶ τῆς ἐκτελέσεως τοιούτων ἔργων καθ' ὅλην τὴν ἐπικράτειαν. Οἱ μόνιμοι ζωγράφοι συντηρηταὶ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως κκ. Ἀ. Μαργαριτῶφ καὶ Στ. Μπαλτογιάννης, καθὼς καὶ οἱ ἐπὶ συμβάσει κκ. Φ. Ζαχαρίου καὶ Ἱ. Κολέφας ἀπετέλεσαν τὰ βασικὰ στελέχη τοῦ Κεντρικοῦ Ἔργαστηρίου καὶ διέθετον περισσότερα τοῦ ἐνὸς ἑκαστος συνεργεῖα, ἐπὶ κεφαλῇς τῶν ὁποίων ἐτέθησαν ἐμπειροὶ ἀρχιτεχνίται συντηρηταί, δοκιμασμένοι ἤδη ἀπὸ μακρὰν συνεργασίαν μὲ τοὺς καλλιτέχνους συντηρητάς. Ἐπίσης συνειργάσθησαν ὡς ἡμερομίσθιοι οἱ πτυχιούχοι τοῦ Ἰνστιτούτου Συντηρήσεως τῆς Ρώμης κκ. Φ. Καλαμάρα, Μαρία Ρουσέα - Μπάρμπα, καθὼς καὶ ὁ κ. Ν. Κάϊλας.

Ἀκόμη τὸ Κεντρικὸν Ἔργαστήριον ἀπησχόλησεν ἡ ὀργάνωσις ἀρχείου τεκμηριώσεως τῶν ἐργασιῶν, ἀφ' ἐνὸς διὰ τῆς ἰδρύσεως καὶ βαθμιαίου ἐξοπλισμοῦ φωτογραφικοῦ ἐργαστηρίου, ἀφ' ἑτέρου διὰ τῆς ἐκδόσεως ἐντύπων ἐρωτηματολογίων, ὥστε αἱ προμελέται καὶ αἱ ἐκθέσεις ἐπὶ τῶν ἐργασιῶν ν' ἀποκτήσουν πληρότητα καὶ ὁμοιομορφίαν.

Ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς ἐκπαιδεύσεως εἰδικῶν τεχνιτῶν ἐκρίθη ὅτι ἡ καλυτέρα ἀντιμετώπισις τοῦ ἤτο ἢ διὰ τῆς δοκιμαστικῆς πρακτικῆς ἐξασκήσεως εἰς τὰ συνεργεῖα ἐπιλογῇ τῶν καταλληλοτέρων διὰ νὰ ἀπαρτίσουν τὰ μονιμώτερα στελέχη τοῦ Κεντρικοῦ Ἔργαστηρίου καὶ αὐτοὶ θὰ ἐτύγχανον ἀργότερον εἰδικωτέρας μετεκπαιδεύσεως.

Ἡ Διεύθυνσις τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ὑπέβαλεν ἐν καιρῷ εἰς τὴν Γενικὴν Διεύθυνσιν σχέδιον ὀργανώσεως τοῦ Ἔργαστηρίου, συμφώνως πρὸς τὰ ἐν τῷ ὥς ἄνω Β.Δ. διαλαμβανόμενα.

Α. Ἔργασίαι ἐντὸς τοῦ Ἔργαστηρίου τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου:

1. Εἰς εἰκόνα Παναγίας Γλυκοφιλούσης τοῦ 17ου αἰῶνος (Β.Μ. 137)⁴ (Πί ν. 9 α) διεπιστώθη δι' ἀκτινογραφίας ἡ ὑπαρξίς ὑπὸ τὴν νεωτέραν παλαιότερας (παλαιολογείου;) παραστάσεως εἰς καλὴν κατάστασιν μὲ τὸ αὐτὸ θέμα. Ἐμελετήθη ἡ ἀκολουθητέα μέθοδος διὰ τὴν λεπτὴν καὶ δυσχερῆ ἐργασίαν διαχωρισμοῦ τῶν δύο στρω-

3. Βλ. αὐτόθι, σ. 12.

4. Βλ. G. Sotiriou, Guide du Musée Byzantin d'Athènes, 1955, p. 19, pl. XXI.

μάτων, ὥστε νὰ μὴ ὑπάρξουν ἀπώλειαι καὶ ἤρχισεν ἡ σχετικὴ προεργασία (Πί ν. 9 β). (Συντηρητὴς Στ. Μπαλτογιάννης).

2. Ἐπίσης, ἐπερατώθη ὁ καθαρισμὸς τῇ βοήθειᾳ στερεομικροσκοπίου καὶ ἡ αἰσθητικὴ παρουσίασις τῆς πολυτίμου εἰκόνης Θεοτόκου δεξιοκρατούσης, τῆς εὐρεθείσης εἰς τὸν ναὸν τοῦ Νεκροταφείου Θεσσαλονίκης⁵. Πρόκειται περὶ ἐξαιρετοῦ ἔργου τοῦ 13ου αἰῶνος ἐκ τῶν ἀπαντῶντων σπανίως ἐν Ἑλλάδι (Πί ν. 8 α - β).

3. Ἐπίσης, ἀπηλλάγη ἐπιζωγραφήσεων ἡ σημαντικὴ εἰκὼν τῆς Ὁδηγητρίας τοῦ Μουσείου (Β.Μ. 191, ἐκ τῶν Κειμηλίων τῶν Προσφύγων) τοῦ 14ου αἰῶνος, ἐστερεώθη τὸ χρῶμα καὶ τὸ ξύλον⁶. (Συντηρητὴς Στ. Μπαλτογιάννης).

Ἑτεραι εἰκόνες τοῦ Μουσείου, αἱ ὁποῖαι εἰσήλθον εἰς τὸ Ἑργαστήριον ἦσαν:

4. Ἡ Γέννησις (Β.Μ. 1332), 5. Ἡ Γέννησις τῆς Θεοτόκου (Β.Μ. 2057), 6. Δέησις καὶ τρεῖς σειραὶ ἁγίων (Β.Μ. 2085), 7. Ἡ Β' Παρουσία (Β.Μ. 2007), 8. Ὁ Παντοκράτωρ (Β.Μ. 1897), 9. Ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος (Β.Μ. 112), 10. Ὁ Εὐαγγελισμὸς (Β.Μ. 522), 11. Ἡ Ψηλάφισις τοῦ Θωμᾶ (Πί ν. 7 β), 12. Ἡ Παναγία μετὰ τὸν Ἀρχάγγελον καὶ θαῦμα (Β.Μ. 2599) 13. Ὁ Προφήτης Δαυὶδ (Β.Μ. 258), 14. Ὁ Ἅγ. Γεώργιος (Β.Μ. 5). (Συντηρητὴς κ. Φ. Καλαμάρια).

Ἐπὶ μεταφερθέντων τὸ 1964 ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν ἔργων, ψηφιδωτῶν, τοιχογραφιῶν καὶ εἰκόνων εἰς τὸ Ἑργαστήριον ἐγίναν αἱ ἐξῆς ἐργασίαι:

1. Συνηρμολογήθησαν πλέον τῶν ἐξήκοντα συντριμμάτων ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἐκ Δήλου, περισυλλεγόντων κατὰ τὰς γαλλικὰς ἀνασκαφάς, ὥστε νὰ ἀπαρτισθῇ σημαντικὴ μυθολογικὴ παράστασις, στερεωθείσα καὶ τοποθετηθεῖσα εἰς πλαίσιον, μετὰ θέμα τὸν Λυκοῦργον καὶ τὴν Ἀμβροσίαν, τοῦ τέλους τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος⁷. (Συντηρητὴς Ἀ. Μαργαριτῶφ).

2. Ἐπερατώθη ἡ ἐπεξεργασία καὶ ἡ τοποθέτησις εἰς τὰ ὀριστικὰ πλαίσια τμημάτων ἐπαλλήλων στρωμάτων μεταβυζαντινῶν τοιχογραφιῶν μεταφερθέντων τὸ 1964 ἐκ τοῦ ναοῦ Μεταμορφώ-

σεως Χρυσόβου Ναυπακτίας. (Συντηρητὴς Α. Μαργαριτῶφ) (Πί ν. 10 α - β).

3. Ἐγένετο ἀποχωρισμὸς τῶν τριῶν στρωμάτων τοιχογραφίας μεταφερθείσης ἐκ Νέας Μονῆς Χίου⁸, μετὰ παράστασιν Ὁδηγητρίας μετρίας διατηρήσεως. (Συντηρητὴς Στ. Μπαλτογιάννης).

4 - 16. Ἐγένοντο ἐργασίαι συντηρήσεως εἰς ἑξ εἰκόνας ἐκ Κυθήρων καὶ εἰς τρεῖς ἐκ Κέας (συντηρητὴς Φ. Καλαμάρια), ὡς καὶ εἰς τέσσαρας εἰκόνας περισυλλεγείσας κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐκεῖ ἐργασιῶν ἐκ ναῶν Βεροίας, ὅπου ἐκείντο ἀπερριμμένοι. Πρόκειται περὶ ἔργων χαρακτηριστικῶν τέχνης Δυτικῆς Μακεδονίας 13ου - 14ου αἰῶνος, λαϊκωτέρας ἀντιλήψεως καὶ ἐνδεχομένως οὐχὶ τοπικῆς σημασίας. 1) Ἀμφιπρόσωπος: α) Παναγία (Πί ν. 39 α - β) β) Ἅγ. Γεώργιος καὶ Ἅγ. Δημήτριος (0,66 x 0,48 μ.). 2) Ἀμφιπρόσωπος: α) Ἅγ. Βαρβάρα β) Ἅγ. Ζωσιμᾶς καὶ Ἅγία Μαρία Αἰγυπτία (0,75 x 0,53 μ.). 3) Μεσαῖον φύλλον τριπτύχου: Οἱ Ἅγιοι Κοσμάς καὶ Δαμιανὸς μετὰ τὴν Ἁγίαν Μαρίναν κάτωθι τόξω τοῦ συμφυοῦς πλαισίου. Ὑπὲρ τὸ τόξον ἐντὸς κύκλων ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Θεοτόκος ἐν προτομῇ (0,57 x 0,385 μ.). 4) Ἅγία Ἰουλίττα καὶ Ἅγιος Κήρυκος μετὰ μάρτυρα ἀδιάγνωστον. (Συντηρητὴς Φ. Ζαχαρίου).

Β. Ἐργασίαι ἐκτὸς τοῦ Ἑργαστηρίου

Κατωτέρω ἐκτίθενται ἐν συντόμῳ αἱ ἐκτελεσθεῖσαι ἀνὰ τὴν χώραν ἐργασίαι, ἐπὶ τῶν ψηφιδωτῶν καὶ τοιχογραφιῶν ἀντιστοιχῶς συμφώνως πρὸς ἐγκριθὲν ὑπὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου πρόγραμμα, τὸ ὅποion κατηρτίσθη ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐκθέσεων τῶν οἰκείων Ἐφορῶν καὶ προισταμένων Ἐφορειῶν, ὡς καὶ προτάσεων τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Μουσείου. Ἡ ἐκθεσις συνετάχθη ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐκθέσεων τῶν συντηρητῶν, καθὼς καὶ τῆς προσωπικῆς ἀντιλήψεως τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου⁹.

Ι. ΨΗΦΙΔΩΤΑ

Αἱ κατωτέρω ἐργασίαι ἐπὶ ψηφιδωτῶν ἐντοιχίων καὶ δαπέδων ἐγένοντο ὑπὸ τοῦ καλλιτέχοντος συντηρητοῦ κ. Ἰ. Κολέφα καὶ τοῦ συνεργείου του, εἰς αὐτὰς δὲ ἐφηρμόσθησαν, τὸ πρῶτον ἐν-

5. Κατάλογος Βυζαντινῆς Ἐκθέσεως Ἀθηνῶν, ἀριθ. 714. Βλ. καὶ ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 13, ἀριθ. 3. Μετὰ τὸ πέρας τοῦ καθαρισμοῦ ἐπεστράφη εἰς τὸν Δῆμον Θεσσαλονίκης εἰς τὸν ὅποιον ἀνήκει.

6. Βλ. Μ. Chatzidakis ἐν Κ. Weitzmann, Μ. Chatzidakis, Κ. Miaten, S. Radojčić, Frühe Ikonen, σ. XXXI, πίν. 87, 53 (μετὰ τὸν καθαρισμόν).

7. Βλ. BCH 89 (1965), σ. 979-988 (Chronique des Fouilles) καὶ κυρίως Ph. Bruneau et Cl. Vatin, Lycurgue et Ambrosia sur une nouvelle mosaïque de Délos, BCH 90 (1966), II, σ. 391-427, πίν. V (ἔγχρ.).

8. Βλ. Α. Orlandos, Monuments Byzantins de Chios, Athènes 1930, II (Planches), πίν. 25, 4.

9. Διὰ τὴν σύνταξιν τῆς ἐκθέσεως συνειργάσθησαν ἡ Ἐπιμελήτρια τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου κ. Στυλ. Παπαδάκη-Ὀκλάνδ καὶ ὁ δόκιμος Ἐπιμελητὴς κ. Εὐθ. Τσιγαρίδας. Αἱ δημοσιεύμεναι φωτογραφίαι ἐξετελέσθησαν, κατὰ τὸ πλεῖστον, ὑπὸ τῶν οἰκείων καλλιτεχνῶν - συντηρητῶν, τὰ δὲ φωτογραφικὰ ἀντίτυπα ὑπὸ τοῦ φωτογραφικοῦ Ἑργαστηρίου τοῦ Κεντρικοῦ Ἑργαστηρίου.

ταύθα, νεώτεροι μέθοδοι, δοκιμασμένοι ήδη εν 'Ιταλία, ήτοι απεκλείσθη ή χρήση σιμέντου, ώπλισμένου ή μή, και ως συγκολλητικής ύλης και ως υποστρώματος, χρησιμοποιήθησαν δε ύλικά πλησιάζοντα κατά τὸ δυνατόν πρὸς ἐκεῖνα τῆς ἐποχῆς τῶν ψηφιδωτῶν. Ἐπίσης, δι' ὅλας τὰς ἐργασίας γίνονται σχεδιαστικαὶ καὶ φωτογραφικαὶ ἀποτυπώσεις, ὥστε καὶ ἡ ἀποκατάστασις νὰ εἶναι κατά τὸ δυνατόν ἀκριβῆς καὶ ὁ ἔλεγχος τῶν γενομένων ἐργασιῶν πάντοτε ἐφικτός.

Βασιλικὴ Κλαυσείου Ἐδρυτανίας

Τὰ σημαντικὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα τῆς τρικόγχου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, τὰ ἐρείπια τῆς ὁποίας ἀπεκαλύφθησαν πρὸ ἐτῶν εἰς δύο ἀνασκαφικὰς περιόδους¹⁰, εἶχον ὑποστῆ ζημίας ἐκ τῆς παραμονῆς τῶν ἐν ὑπαίθρῳ, παρὰ τὰ ληφθέντα πρόχειρα μέτρα προστασίας, καὶ παρέστη ἀνάγκη ὥπως ἀποκολληθοῦν, προκειμένου νὰ κατασκευασθῇ νέον στερεὸν ὑπόστρωμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου νὰ ἐπανατοποθετηθοῦν. Οὕτω ἀπεκολλήθησαν 203 μ², ἐν συνόλῳ, ψηφιδωτῶν δαπέδων καὶ ἐκαθαρίσθη ἡ ὀπισθία ὀψις τῶν, ἀποθηκεύθησαν δὲ εἰς κατάλληλον χώρον ἐν Κλαυσείῳ, ὥστε νὰ συνεχισθῇ ἡ ἐργασία τὸ ἐπόμενον ἔτος.

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

1. Πλατεία Ναυαρίνου¹¹

Αἱ διενεργηθεῖσαι ἀνασκαφαὶ τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ ἀνακτόρου τῆς Πλατείας Ναυαρίνου ἀπεκάλυψαν καὶ ἐκτεταμένα ψηφιδωτὰ δάπεδα, φέροντα διακόσμησιν ἐκ γεωμετρικῶν θεμάτων. Διὰ τὴν συντήρησιν τῶν ἀπεφασίσθη ἡ κατὰ τμήματα ἀποκόλλησις καὶ ἐπανατοποθέτησις τῶν. Οὕτω κατὰ τὸ 1965 ἀπεκολλήθησαν 100 μ.² ψηφιδωτῶν δαπέδων μετὸν τρόπον ρολοῦ, ἀφοῦ ἐκαθαρίσθησαν προχείρως καὶ ἐγιναν σχέδια ἀρμῶν καὶ ἀποκολλήσεων. Πάντα ταῦτα μετεφέρθησαν καὶ ἐναποθηκεύθησαν πρὸς περαιτέρω ἐπεξεργασίαν εἰς τὸ Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον Θεσσαλονίκης. Ἐπίσης ἀπὸ τὸ συνεχόμενον Ὀκτάγωνον κτήριον ἀπεκολλήθησαν τὰ σφζόμενα ὀλίγα τμήματα τοῦ δαπέδου εἰς τεχνικὴν ὀρυς sectile, πρὸς διάσωσιν αὐτῶν (Πί ν. 14 α - β).

10. BCH 1957, σ. 581 καὶ ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 200, ΠΑΕ 1958, σ. 58 - 63 καὶ 1959, σ. 34 - 36.

11. ΠΑΕ 1950, σ. 320 - 321, ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 196 κ.ε., ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 331 κ.ε., ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 407 κ.ε.

2. Καθολικὸν Μονῆς Λατόμου¹² (Ὁσῖος Δαυὶδ)

Τὸ περίφημον ψηφιδωτὸν εἰς τὴν κόγχην τῆς ἀψίδος τοῦ ὡς ἄνω ναοῦ μετὰ τὴν παράστασιν τοῦ ὁράματος τῶν προφητῶν Ἰεζεκιήλ καὶ Ἀββακούμ εἶχεν ὑποστῆ σημαντικὰς φθοράς (πρβλ. Πί ν. 12 α). Παλαιότερον (1953) εἶχε γίνῃ πρόχειρος συντήρησις καὶ κυρίως καθαρισμός¹³. Πρὸς στερέωσιν καὶ πλήρη ἀποκατάστασιν τοῦ ψηφιδωτοῦ ἐγένετο:

1) Πρόχειρος καθαρισμός τῆς ψηφιδωτῆς ἐπιφανείας, σταθεροποιήσις ψηφιδῶν, ἐνίσχυσις τῆς πρὸς ἀποτείχισιν ψηφιδωτῆς ἐπιφανείας.

2) Ἀποτείχισις τμημάτων ψηφιδωτῆς ἐπιφανείας καὶ τοποθέτησις αὐτῆς ἐπὶ ξυλοτύπου (Πί ν. 11 α, 12 β).

3) Κατασκευὴ νέου ὑποστρώματος, βάσει τῶν παλαιῶν ὀλικῶν καὶ στερέωσις δι' ἐνέσεων τοῦ σαθοῦ κονιάματος εἰς τὰ μὴ ἀποκολληθέντα τμήματα τῶν ψηφιδωτῶν (τμήμα Ἀββακούμ - Ἰεζεκιήλ).

4) Καθαρισμός ὀπισθίας ὀψεως ἀποτείχισθέντων ψηφιδωτῶν καὶ ἐπανατοποθέτησις αὐτῶν.

5) Καθαρισμός ψηφιδωτῆς ἐπιφανείας μετὰ μηχανικὰ καὶ χημικὰ μέσα, ἀπὸ αἰθάλην, ἐπιζωγραφίσεις, βερνίκια, ἀσβεστώματα, παλαιὰ σιμέντα.

6) Συμπλήρωσις ἐφθαρμένων τμημάτων μετὰ κονίαμα εἰς οὐδέτερον χρῶμα καὶ προστασία ψηφιδωτῶν μετὰ ὀλικὸν paraloid (Πί ν. 11 β). Οὕτω τὸ ψηφιδωτὸν, στερεωθὲν πλήρως, ἀνέκτησε τὴν πλησιεστέραν δυνατὴν πρὸς τὴν ἀρχικὴν ὄψιν (Πί ν. 13).

7. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ἐγένετο στερέωσις καὶ καθαρισμός τῆς συγχρόνου πρὸς τὸ ψηφιδωτὸν τοιχογραφίας, μετὰ διακοσμητικὰ θέματα, εἰς τὴν συνεχομένην πρὸς τὴν ἀψίδα καμάραν.

ΘΑΞΟΣ

Ἀπεκολλήθη τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς μαζί μετὰ τὸ ὑπόστρωμα, ἐκ τοῦ οἰκοπέδου Μαρίας Τοκατλή, ἀφοῦ ἐκαθαρίσθη ὑπὸ τοῦ συνεργείου Ἰ. Κολέφα μετὰ μηχανικὰ καὶ χημικὰ μέσα ἢ ἐπιφάνεια αὐτοῦ ἀπὸ κρυσταλλικὰ ἄλατα καὶ λειχήνας καὶ ἐγένετο στερέωσις τοῦ σαθοῦ κονιάματος. Τὸ ψηφιδωτὸν μετεφέρθη, λόγῳ τῆς ἀναβλύσεως ὕδατος ἐπὶ τόπου, πρὸς ἐπεξεργασίαν εἰς τὸ Μουσεῖον Θάσου, ὅπου καὶ ἐκτίθεται.

12. Ἀ. Ξυγοπούλου, Τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς Λατόμου ἐν Θεσσαλονίκῃ, ΑΔ 1929 σ. 142 κ.ε. Βλ. καὶ περιοδ. Ζυγὸς Φεβρ. 1966, σ. 22 - 27.

13. Βλ. Πεπραγμένα Θ' Βυζ. Συνεδρίου Θεσσαλονίκης (1953) τ. Α' (1955), πίν. 135.

ΠΡΟΜΕΛΕΤΑΙ

Ἐγένοντο προμελέται ἐπὶ τῶν ἀναγκῶν συντηρήσεως τῶν ἐντοιχιῶν ψηφιδωτῶν τῶν κάτωθι μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης: 1. Ἁγίου Δημητρίου, 2. Ἀχειροποιήτου, 3. Ἁγίας Σοφίας.

II. ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ

ΑΤΤΙΚΗ

ΜΕΓΑΡΑ

1. Καθολικὸν Μονῆς Ἁγίου Ἱεροθέου

Ἐγένοντο δείγματα καθαρισμοῦ εἰς τὰς τοιχογραφίας: 1) Εἰς τὴν ἐν τῷ τρούλλῳ παράστασιν τοῦ ἐνθρόνου Παντοκράτορος τοῦ 12ου αἰῶνος, τῆς ὁποίας ἡ πλήρης ἀποκατάστασις ἐπείγει, λόγῳ τῆς ἐξαιρέτου σημασίας της¹⁴. 2) Εἰς τὰς παραστάσεις τῆς Ἀναλήψεως εἰς τὸν θόλον τοῦ ἱεροῦ, τῆς Φλεγομένης Βάτου ἄνω τῆς κόγχης τῆς προθέσεως, τῆς μορφῆς τῆς Παναγίας καὶ ἐνὸς Ἀγγέλου εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν μορφῶν τῶν ὁλοσώμων ἁγίων τῶν εἰκονιζομένων ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου εἰς τὸν ναόν. Αἱ τελευταῖαι αὐταὶ μεταγενέστεραι τοιχογραφίαι διατηροῦνται καλῶς, ἀλλὰ εἶναι ἁμαυραῖ. Ἐκ τῆς ὥς ἄνω ἐπεξεργασίας ἀπεδείχθη ὅτι ἡ συστηματικὴ ἀποκατάστασις τῶν εἶναι σχετικῶς εὐχερής. (Συνεργεῖον Ἀ. Μαργαριτῶφ).

2. Ναὸς Μεταμορφώσεως Σωτῆρος Ἐλαιῶνος

Αἱ σημαντικαὶ τοιχογραφίαι τοῦ σταυροειδοῦς μετὰ τρούλλου τούτου ναοῦ ἀποτελοῦσαι πλήρη εἰκονογραφικὸν κύκλον παραμένουν ἀνέκδοτοι¹⁵. Εἶχον ὑποστῇ σοβαρὰς ζημίας κυρίως ἐκ τῆς ὑγρασίας. Οὕτως ἡ συντήρησις ἀπέβλεψεν εἰς τὴν στερέωσιν τοῦ κονιάματος καὶ τοῦ στρώματος τῶν χρωμάτων. Ἐπίσης ἐγένοντο δείγματα καθαρισμοῦ ἐκ τῶν κρυσταλλικῶν ἀλάτων καὶ συνεπληρώθησαν τὰ μικρότερα ἐλλείποντα τμήματα τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφανείας διὰ κονιάματος ἀναλόγου πρὸς τὸ παλαιὸν ἢ ἡρμολογήθησαν τὰ πλέον ἐκτεταμένα ἀκάλυπτα, ἐκ τῆς πτώσεως τοῦ στρώματος ζωγραφικῆς, μέρη τῆς τοιχοποιΐας. Διὰ τὴν ὁλοκλήρωσιν τῶν ἐργασιῶν συντηρήσεως τῶν τοιχογραφιῶν πρέπει νὰ προηγηθοῦν σημαν-

14. G. Lampakis, *Mémoire sur les Antiquités Chrétiennes*, Athènes 1902, σκ. 145.

15. G. Lampakis, ἔ. ἀ., σκ. 150. Βλ. καὶ S. Bettini, *La Pittura Bizantina*, Firenze 1938, σ. 27, σκ. 1-6. Ἀτελῆ περιγραφὴν ἄνευ εἰκόνων βλ. Μ. Γκιτάκου, Ὁ ἐν Ἐλαιῶνι τῶν Μεγάρων βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, Ἀθῆναι 1953. Πρβλ. Ἀ. Ξυγγοπούλου, Σχεδιάσμα Ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἀλωσιν, Ἀθῆναι 1957, σ. 43-44.

τικαὶ στερεωτικαὶ ἐργασίαι τοῦ κτηρίου, ἰδίᾳ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ διακονικοῦ. (Συνεργεῖον Ἀ. Μαργαριτῶφ).

3. Ναὸς Ἁγίου Γεωργίου Ἐλαιῶνος

Παρέστη ἀνάγκη ἀποτεριχίσεως ἀποκεκολλημένου ὑπολείμματος παραστάσεως ἐφίππου ἁγίου, τοῦ 13ου αἰῶνος. Ἐπίσης ἐγένετο ἔρευνα ὑπὸ τὸ ἀσβεστοκονίαμα, ἥτις ἀπεκάλυψεν εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ ὀλίγας ἐφθαρμένας μορφάς. (Συνεργεῖον Ἀ. Μαργαριτῶφ).

ΑΙΓΙΝΑ

Κατὰ τὸ ἔτος 1965 ἤρχισεν, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων 1ης Περιφέρειας, ἡ μελέτη καὶ ἡ μερικὴ ἐκτέλεσις προγράμματος συστηματικῶν ἐργασιῶν συντηρήσεως τοιχογραφιῶν τῶν ναῶν Αἰγίνης, παραλλήλως πρὸς τὰς ἐργασίας κτηριακῆς συντηρήσεως.

4. Ὁμορφὴ Ἐκκλησιὰ

Εἰς τὰς ἀξιολόγους χρονολογημένας τοιχογραφίας τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 13ου αἰῶνος, τὰς κοσμούσας τὸ μικρὸν αὐτὸ μονόχωρον ἐξωκλήσιον, τὸ ἀφιερωμένον εἰς τοὺς Ἁγίους Θεοδώρους¹⁶, ἐγένοντο σταθεροποιήσεις δι' ἐμποτι-

16. Γ. Σωτηρίου, Ἡ Ὁμορφὴ Ἐκκλησιὰ Αἰγίνης, ἐν ΕΕΒΣ τ. Β' (1925), σ. 243 κ.ε. Ἡ χαραγμένη ἐπιγραφὴ ἐπὶ τῆς δυτικῆς ὀψευς τοῦ παρίνου λίθου τῆς ΒΔ. γωνίας δύναται, νομίζω, νὰ ἀναγνωσθῇ ἀκριβέστερον ἐπὶ τοῦ Π. 1 ν. 16 α ἀλλὰ καὶ ἐξ αὐτοῦ, τοῦ σχετικῶς ἀκριβοῦς, σχεδιαστικοῦ πανομοιότυπου τοῦ δημοσιευθέντος ὑπὸ Α. Schneider (ΕΕΒΣ τ. ΣΤ' (1929) σ. 398). Σύγχυσις προέρχεται ἐκ τῆς χαράξεως δύο χρονολογιῶν, αἱ ὁποῖαι ἀναγιγνώσκονται ὑπὸ τοῦ Α. Schneider ὡς $\zeta\psi\gamma\beta'$ ἢ ἄνω καὶ $\zeta\psi\gamma'$ ἢ κάτω, ἐκ τῶν ὁποίων ὀρθῶς ἐπροτίμησεν ὁ Γερμανὸς σοφὸς τὴν ἄνω, ἥτις ἀντιστοιχεῖ εἰς τὸ ἔτος 1289 καὶ εἰς τὴν ὕψ' αὐτοῦ ἀναγινωσκόμενην ἰνδικτιῶνα Β'. Νομίζω ὅτι εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν εἶναι ἡ ἀρχικὴ χρονολογία, ὡς συνεχίζουσα τὴν τελευταίαν σειράν τοῦ κειμένου τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ὡς ἔχουσα τὸ αὐτὸ μέγεθος καὶ τὸ αὐτὸ σχῆμα γραμμάτων, ἀκολουθουμένη δὲ ἀπὸ τὴν ἰνδικτιῶνα. Ἀλλὰ ἡ προτεινομένη ἐκεῖ ἀνάγνωσις, ὡς διόρθωσις τῆς τοῦ Γ. Σωτηρίου, ἐπίσης δὲν εἶναι ὀρθή. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σαφῶς διακρινομένων στοιχείων (Π. 1 ν. 16 α) πρέπει νὰ ἀναγνωσθῇ: $\zeta\psi\gamma\beta'$ ἰνδ. IB' . Τὸ ἔτος 6792 ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ 1284 καὶ μὲ τὴν 12ην ἰνδικτιῶνα.

Ἡ ἄλλη χρονολογία, ἡ κάτω, ($\zeta\psi\gamma'$ = 1282) ἔχει χαραχθῇ κατὰ τρόπον ἐντονὸν ἀλλὰ ἀδέξιον ἀπὸ ἄλλων χεῖρα — δὲν ἀνταποκρίνεται δὲ εἰς καμμίαν δυνατὴν ἀνάγνωσιν ἰνδικτιῶνος καὶ ἐπομένως πρέπει νὰ μὴ ληφθῇ ὡς ὄψιν. Μὲ τὴν νέαν χρονολόγησιν τοῦ 1284 συμφωνεῖ ἡ μνεῖα τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Β' (1282-1328) ἀλλὰ δὲν συμφωνεῖ ἡ μνεῖα τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου (1289-1293). Τὸ 1284 πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἦτο ὁ Γρηγόριος Γ' ὁ Κύπριος καὶ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας ὁ Ἀθανάσιος ὁ Αὐθωρειανός. Πρὸς τὸ παρὸν δὲν βλέπω λύσιν τῆς δυσκολίας αὐτῆς.

σμού ή ψεκασμού της κάτω παρυφής των σωζομένων τοιχογραφιών, των οποίων το κονίαμα είχε αποσαθρωθεί. Η βραδεία διήθησις της υγρασίας είχε από μακρού προκαλέσει τον απολεπισμόν των χρωμάτων της κάτω ζώνης των ὀρθίων ἁγίων, ὥστε νὰ διακρίνονται μόνον τὰ περιγράμματα τῶν μορφῶν καὶ τῶν πλαισιούντων αὐτὰς τόξων. Τὰ τελευταῖα ἔτη εἶχε προχωρήσει ἡ καταστροφή πέραν τῆς στενῆς ζώνης μετὰ τὴν ἀφιερωματικὴν ἐπιγραφὴν, κάτω τῶν εὐαγγελικῶν σκηνῶν (Πί ν. 16 β).

Ἐπίσης ἐγένοντο δοκιμαὶ καθαρισμοῦ, ἐξ ὧν κατεφάνη ὅτι ὁ πλήρης καθαρισμὸς εἶναι εὐχερὴς καὶ ὅτι δι' αὐτοῦ θὰ ἐπανέλθουν αἱ τοιχογραφίαι εἰς τὴν ἀρχικὴν τῶν μορφῶν, ἡ ὁποία εἶναι οὐσιωδῶς διάφορος τῆς ὑπαρχούσης, ὡς πρὸς τὴν χρωματικὴν σύνθεσιν. (Συνεργεῖον Ἀ. Μαργαριτῶφ).

5. Ἅγιος Νικόλαος Μαύρικα

Εἰς τὸν ἰδιότυπον σταυροειδῆ μετὰ τρούλλου μικρὸν τοῦτον ναὸν ἐγένετο ἔρευνα, κατὰ τὴν διάρκειαν ἐργασιῶν συντηρήσεως τῶν ὁρατῶν τοιχογραφιῶν διαφόρων ἐποχῶν, ἡ ὁποία ἀπεκάλυπεν, ὑπὸ τὸ παχὺ ἀσβεστοκονίαμα, εἰς τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ καὶ παρὰ τὴν δυτικὴν γωνίαν αὐτοῦ, μορφὴν τοῦ Χριστοῦ ὁλοσώμου, εὐλογούντος καὶ βαίνοντος ἐπὶ ἔρυθροῦ προσκεφαλαίου, κάτω τόξου (Πί ν. 15 α - β). Διατηρεῖται καλύτερον εἰς τὰ ἄνω μέρη, ἔχει δὲ ἱκανὰς φθοράς εἰς τὰ κατώτερα. Ἡ καλλιτεχνικὴ ποιότης τῆς ἀποκαλυφθείσης παραστάσεως εἶναι ἐξαιρετος. Ἡ εὐγένεια τῆς μορφῆς καὶ ἡ ἄνετος στάσις, τὸ ἔντονον, διὰ πρασίνων σκιῶν, ἀλλὰ ἡρεμὸν πλάσιμον, ἐν συνδυασμῷ μετὰ τὴν γραμμικὴν ἀκριβεῖα ἐκτέλεσιν τῆς κόμης καὶ τῆς γενειάδος, τέλος, ἡ κατ' ἀπομίμησιν τῆς χρυσοχοϊκῆς λεπτῆς ἐπεξεργασία τῆς διακοσμήσεως τοῦ φωτοστεφάνου, ὁδηγοῦν εἰς χρονολόγησιν τῆς ὑψηλοῦ ἡθους μορφῆς εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ 12ου αἰῶνος. Ἡ παράστασις τοῦ Χριστοῦ ἀνήκει εἰς τὸ αὐτὸ στρώμα ζωγραφικῆς μετὰ τῆς παρακειμένης, εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τῆς βορείας κεραίας, ὡραίας μορφῆς ἐφίππου Ἀγίου Γεωργίου δρακοντοκτόνου, τὸ στρώμα ὅμως αὐτὸ διακόπτεται ἀπὸ τὴν ἄλλην πλευρὰν τοῦ Χριστοῦ (Πί ν. 15 α).

Ἀσφαλῶς, εἰς τὸν ἀπέναντι, τὸν νότιον, τοῖχον τοῦ αὐτοῦ σκέλους, θὰ ὑπῆρχεν ἡ ἀρίστος μορφή τῆς Θεοτόκου ἀπὸ τὴν ὁποίαν, ὅμως, ὅπως ἀπέδειξε σχετικὴ ἔρευνα, δὲν σφάζεται τίποτε. Ἡ θέσις τῶν δύο αὐτῶν ὁλοσώμων μορφῶν δικαιολογεῖται μόνον ἐὰν ἐπλαισιῶνον παρακείμενα διά-

στυλα τέμπλου¹⁷, ὁπότε ἀποδεικνύεται ὅτι πράγματι ἡ τωρινὴ δυσαναλόγως ἐπιμήκης ἀνατολικὴ κεραία θὰ εἶχε προστεθῇ τὸν 16ον αἰῶνα, ὅτε καὶ ἐκαλύφθη μετὰ τοιχογραφίας (1522). Ἐξ ἄλλου, ἀποδεικνύεται ὀρθὴ ἡ ὑπὸ τοῦ Καθ. Ν. Μουτσοπούλου χρονολόγησις τοῦ ναοῦ εἰς τὸν 12ον αἰῶνα¹⁸.

Ἡ ἔρευνα θὰ συνεχισθῇ. (Συνεργεῖον Ἀ. Μαργαριτῶφ).

6. Εἰς τὴν περιοχὴν Παλαιοχώρας, ἐγένετο ἐπίσης συστηματικὴ ἐργασία συντηρήσεως τῶν ἀξιολόγων τοιχογραφιῶν τῶν διδύμων ναῶν τῆς Ἀγίας Κυριακῆς τοῦ 1680 καὶ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, αἱ ὁποῖαι ἐν παραβολῇ πρὸς φωτογραφίαν τοῦ 1935 παρουσιάζουν σημαντικὰς ἀπωλείας, ἐκ τῆς υγρασίας καὶ κατόπιν τούτου εἶχον ἄμεσον ἀνάγκην προστασίας¹⁹. Ἐπίσης προληπτικαὶ ἐργασίαι στερεώσεως τῶν ἐτοιμορρόπων τμημάτων τοιχογραφιῶν ἐγένοντο εἰς τοὺς κάτωθι ναοὺς, τῶν ὁποίων αἱ τοιχογραφίαι, κατὰ τὸ πλεῖστον τοπικῆς σχολῆς τοῦ 17ου αἰῶνος, ἔχουν ἀνάγκην συστηματικῆς συντηρήσεως: 1) Ἅγιον Ἰωάννην Θεολόγον, 2) Ἅγιον Νικόλαον, 3) Ἅγίους Ἀναργύρους, 4) Κοίμησιν Θεοτόκου, 5) Μεταμόρφωσιν, 6) Ἅγίους Θεοδώρους, 7) Ταξιάρχας, 8) Ἅγιον Ἰωάννην Πρόδρομον.

Αἱ ὀριστικαὶ ἐργασίαι θὰ συνεχισθοῦν τὸ ἐπόμενον ἔτος. (Συνεργεῖον Ἀ. Μαργαριτῶφ).

ΣΑΛΑΜΙΣ

7. Καθολικὸν Μονῆς Φανερωμένης

Παραλλήλως πρὸς κτηριακὰς ἐργασίας (ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 140), ἐγένετο στερέωσις τοῦ κονιάματος καὶ σταθεροποιήσις τοῦ χρώματος, εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ κυρίως ναοῦ εἰς τὴν παράστασιν τῆς Δευτέρας Παρουσίας τοῦ βορείου κλίτους, καθὼς καὶ τοῦ πρὸς Β. τοῦ ἱεροῦ παρεκκλησίου, ἔργα τοῦ Γεωργίου Μάρκου (1735)²⁰. (Συνεργεῖον Φ. Ζαχαρίου).

17. Ἡ τοποθέτησις τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸ ἀριστερόν, τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ τέμπλου καὶ τῆς Παναγίας εἰς τὸ νότιον, τὸ δεξιόν, δὲν θὰ ἀπετέλει ἐδῶ τὴν μοναδικὴν παρέκκλισιν ἀπὸ τοῦ κανόνος. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς μνημεῖον περὶ τοῦ σύγχρονον ἀλλὰ πολὺ ἐπισημότερον, δηλαδὴ εἰς τὰς ψηφιδωτὰς εἰκόνας παρὰ τὸ τέμπλον τοῦ ναοῦ τῆς Πόρτα-Παναγίδος Τρικάλων.

18. Ν. Μουτσοπούλου, Ἡ Παλαιὰ τῆς Αἰγίνης, Ἀθήναι 1962, σ. 161 κ.ε. καὶ 172.

19. Αὐτόθι, σ. 110 κ. ε.

20. Γ. Σωτηρίου, Ἡ Μονὴ Φανερωμένης ἐν Σαλαμίνι, ἐν ΕΕΒΕ Α' (1924), σ. 109 κ.ε. Περὶ τοῦ Γεωργίου Μάρκου, βλ. Ἀ. Ξυγοπούλου, Σχεδιάσμα Ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἀλωσην, Ἀθήναι 1957, σ. 284 κ.ε., ὅπου καὶ ἡ λοιπὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Τέλος, συνετάγησαν προμελέται περί τῶν ἀναγκῶν καὶ τοῦ τρόπου συντηρήσεως τῶν τοιχογραφιῶν τῶν κάτωθι μνημείων, τῆς περιφερείας Πεντέλης: 1) Ἀγίας Τριάδος, 2) Ἀγίου Νικολάου καὶ Ἀγίου Σπυρίδωνος Σπηλιᾶς Νταβέλη καὶ 3) Ἀσκητηρίου Ἀγίου Τιμοθέου.

ΚΥΘΗΡΑ

Εἰς τοὺς ναοὺς τῶν Κυθήρων, οἱ ὅποιοι δὲν εἶχον τύχει τῆς μερίμνης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, εἶναι δὲ ἐλλιπῶς γνωστοὶ ἐκ σποραδικῶν μόνον δημοσιευμάτων, ἐμελετήθη ἐν συνεργασίᾳ μὲ τὸν Ἐφορον κ. Π. Λαζαρίδην²¹ πρόγραμμα ἐργασιῶν, ἐπὶ τῇ βάσει ἐκθέσεων καὶ προμελετῶν τοῦ συντηρητοῦ κ. Ἀ. Μαργαριτῶφ. Ἐξετελέσθησαν δὲ ἐργασίαι εἰς μεγάλον ἀριθμὸν ἐκκλησιῶν, ἄλλοι προληπτικῆς καὶ ἄλλοι ὀριστικῆς φύσεως, παραλλήλως πρὸς κτηριακὰς ἐργασίας, διὰ τριῶν συνεργειῶν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ὡς ἄνω συντηρητοῦ κ. Ἀ. Μαργαριτῶφ, μὲ ἀρχιτεχνίτας τοὺς κκ. Σταμ. Περράκη, Στ. Παπαγεωργίου καὶ Σ. Μιχαλαριᾶν.

ΚΑΣΤΡΟΝ

1. Παναγία ἢ Ὁρφανή²²

Διεπιστώθη ἡ ὑπαρξίς κατὰ τόπους ὑπολειμμάτων τεσσάρων στρωμάτων τοιχογραφιῶν, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ καλύτερον διατηρούμενα ἀνήκουν εἰς τὸν 16ον - 17ον αἰῶνα. Συνεκρατήθησαν τὰ ἐτοιμόρροπα τμήματα αὐτῶν κατὰ τρόπον ὥστε νὰ εἶναι ἐφικτὸς μεταγενεστέρως ὁ ἐνδεχόμενος διαχωρισμὸς τῶν στρωμάτων. Ἐπίσης ἀπεκαλύφθησαν κάτω ἀπὸ ἐπιχρίσματα καὶ τοιχάρια νέαι παραστάσεις δυνάμεναι νὰ χρονολογηθοῦν εἰς τὸν 16ον αἰῶνα (Πί ν. 24 β).

2. Ναὸς Παντοκράτορος²³

Ἀπεκαλύφθησαν, ἐστερεώθησαν καὶ ἐκαθαρίσθησαν, ὑπὸ τὸ νεώτερον ἐπιχρίσμα τμήματα τοιχογραφιῶν τοῦ 17ου αἰῶνος μὲ παράστασιν Δευτέρας Παρουσίας καθὼς καὶ τῆς Ὁδηγητρίας καὶ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ 16ου - 17ου αἰῶνος.

ΒΟΥΡΓΟ (ΧΩΡΑ)

3. Ναὸς Ἀγίου Ἀθανασίου καὶ Ἀρχιστρατήγου²⁴

Ἐγένετο στερέωσις τῶν ἐτοιμόρροπων τμημάτων τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἀρχιστρατήγου, αἱ

21. Βλ. Π. Λαζαρίδην, ἐν ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 183 - 199, Πίν. 166 - 199.

22. Αὐτόθι, σ. 184, Πίν. 166 β, 167 α.

23. Αὐτόθι, σ. 184, Πίν. 166 α.

24. Βλ. αὐτόθι, σ. 185, Πίν. 170 β.

ὁποῖαι χρονολογοῦνται τὸ 1609 (Πί ν. 24 α), καὶ τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου τοῦ 1659. Αἱ τοιχογραφίαι ἔχουν λαϊκώτερον χαρακτήρα, ἀλλὰ εἶναι πλήρεις ζωῆς. Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν αἱ τοιχογραφίαι αἱ κοσμοῦσαι ἀρκοσόλια, μὲ παραστάσεις νεκρῶν. Ἐπίσης ἀφηρέθησαν, μόνον ὅπου ἦτο ἀπαραίτητον, τὰ φουσκωμένα ἐπιχρίσματα, τὰ ὁποῖα ἐκάλυπτον τοιχογραφίας, διότι ἡ ἀφαίρεσις αὐτῶν ἀπαιτεῖ καὶ ἄμεσον καθαρισμὸν ἀπὸ τὰ κρυσταλλικὰ ἄλατα, ἐργασίαν μακρᾶς διάρκειας.

4 - 5. Ναοὶ Ἀγίου Χρυσοστόμου καὶ Ἀγίου Φιλίππου²⁵

Εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀγίου Χρυσοστόμου ἀπεκαλύφθη ὑπὸ τὰ ἐπιχρίσματα στρώμα τοιχογραφιῶν παλαιότερον ἐκείνου τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰῶνος, τοῦ ὁποίου δεῖγμα σφάζεται εἰς τὴν βορείαν κόγχην. Εἰς τὸ παλαιότερον στρώμα ἀνήκει ἡ ἀποκαλυφθεῖσα εἰς τὸ τύμπανον τοῦ βορείου ἀψιδώματος ὡραία παράστασις τοῦ Ἀγίου Γεωργίου ἐπίπου, δρακοντοκτόνου, δυναμένη νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸν 14ον - 15ον αἰῶνα, ἡ ὁποία ἐμφανίζει καλλιτεχνικὴν ποιότητα ἀσυνήθη διὰ τὴν περιοχὴν, ὅπου ἐπικρατοῦν κατὰ τὸ πλεῖστον λαϊκὸ τροπὰ ρεύματα ζωγραφικῆς (Πί ν. 23 β). Κάτω τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, εἰς τὸ ἀρκοσόλιον, παράστασις τῆς Θεοτόκου μὲ τοὺς Ἁγίον Βασίλειον καὶ Ἁγίον Σάββαν, τοῦ 17ου αἰῶνος. Σφάζεται καὶ ἡ παράστασις τῆς ἐνταφιασμένης κορασίδος.

Ἐγένοντο σταθεροποιήσεις εἰς τὰ ἐτοιμόρροπα τμήματα τῶν τοιχογραφιῶν, ἐμφραξίς τῶν ρωγμῶν τῆς τοιχοδομῆς καθὼς καὶ μερικὸς καθαρισμὸς εἰς τὰς τοιχογραφίας αὐτὰς καθὼς καὶ εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ Ἀγίου Φιλίππου καὶ τοῦ Ἀγίου Ἰακώβου.

6. Ναὸς Ἀγίου Δημητρίου εἰς Ποῦρκο²⁶

Τὸ σύνθετον αὐτὸ ἐκ δύο τρουλλαίων ναῶν καὶ δύο παρεκκλησιῶν ἰδιότυπον ἀρχιτεκτονικῶς καὶ ἐλευθέρως ἐκ διαδοχικῶν προσθηκῶν ἀποτελεσθὲν μνημεῖον, διατηρεῖ πολλὰς τοιχογραφίας, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἀπὸ τὰς ἀρχαιοτέρας καὶ πλέον ἐνδιαφερούσας τῆς νήσου. Λόγῳ μακροχρονίου ἐγκαταλείψεως ἔχουν ὑποστῇ σημαντικὰς φθοράς, συνεπείᾳ ρωγμῶν τῶν κτηρίων²⁷, ἀποκολλήσεων κονιαμάτων²⁸ καὶ ἰδίᾳ ἐκ τοῦ σχηματισμοῦ εἰς μέγα μέρος τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφανείας σκληροῦ

25. Βλ. αὐτόθι, σ. 184, Πίν. 169 - α - β.

26. Βλ. αὐτόθι, σ. 186, Πίν. 173 - 176 α.

27. Αὐτόθι, Πίν. 175 α.

28. Αὐτόθι, Πίν. 173 β.

στρώματος κρυσταλλικών αλάτων εκ της διηθήσεως όμβριών ύδάτων. Κατόπιν τούτου ή προσπάθεια απέβλεπεν κυρίως εις στερεώσιν των επικινδύνων τμημάτων αλλά και εις τόν καθαρισμόν ένίων καλύτερον διατηρουμένων μορφών ή συνθέσεων λόγω της σημασίας των τοιχογραφιών αυτών, των όποιών ένα μέρος, εκείνο του ναού του 'Αγίου Νικολάου, είναι ένδεχομένως χρονολογημένον²⁹. Εις τόν νότιον μονόχωρον ναόν με τρούλλον, τόν άφιερωμένον εις τόν 'Αγιον Δημήτριον, ό όποιος πρέπει νά άποτελή τόν άρχικόν πυρήνα του συγκροτήματος, διεπιστώθη ή ύπαρξις κατά τόπους δύο στρωμάτων τοιχογραφιών. 'Αλλά και τό νεώτερον στρώμα δέν είναι ούτε όλον σύγχρονον, ούτε ένός καλλιτέχνου έργον. Εις τό δίκον, όπου παριστάνονται μετωπικοί ίεράρχαι, τό παλαιότερον στρώμα, τό της νοτίας κόγχης, καθώς και τά στηθάρια άγίων του βορείου τοίχου (Πί ν. 18 α - β) σχετίζονται άμέσως πρός ώρισμένας τοιχογραφίας του βορείου παρεκκλησίου, του 'Αγίου Νικολάου³⁰.

Πρόκειται περί τέχνης τραχείας έκφράσεως, με έντονα περιγράμματα, σχηματικήν πτυχολογίαν και ζωηρόν πλάγιον βλέμμα. 'Ενθ' οί 'Απόστολοι της 'Αναλήψεως του τρούλλου του αυτού ναού, έχουν την έκφρασιν πλέον στοχαστικήν, τό πλάσιμον ήρεμώτερον, αλλά ή πτυχολογία έξακολουθεί νά είναι σχηματική και επίπεδος (Πί ν. 20 β). Διαφορετικής τεχνοτροπίας φαίνεται νά ήτο ή παράστασις της Κοιμήσεως της Θεοτόκου εις τό ΒΑ. παρεκκλήσιον, εάν κρίνωμεν από τάς μόνας άπομενούσας μορφάς των δύο θρηνουσών γυναικών³¹, εκ των όποιών ή μία άπεκαλύφθη μετά την άφαίρεσιν του στρώματος αλάτων (Πί ν. 19 α - β). 'Οπωσδήποτε πρόκειται περί παραλλαγών της αυτής τεχνοτροπίας, ή όποία έχει έντόνως έπαρχιακόν χαρακτήρα, φαίνεται δέ ότι οί αυτοί ζωγράφοι είργάσθησαν και εις άλλας εκκλησίας της νήσου. (Πρβλ. Πί ν. 20 α, και 21 α).

ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΣ³² (ΚΑΣΤΡΟΝ)

7. Ναός 'Αγίου 'Αθανασίου

'Εγένετο στερέωσις των τοιχογραφιών και άφαί-

29. Αύτόθι, σ. 187. 'Η κτητορική έπιγραφή πρέπει νά άναγνωσθή... έπιστολογραφείσθη χειρί Δημητρίου... και όχι έστι ζωγραφείσθη χειρί... 'Η χρονολογία ,CXXI' (1095) ή ,CXXH' (1100) χρήζει έξακριβώσεως). Βλ. και Γ. Σωτηρίου, Μεσαιωνικά μνημεία Κυθήρων, Κυθηραϊκή 'Επιθεώρησις Α' 1923, σ. 323 κ.έ. εικ. 6 - 7.

30. Βλ. Λαζαρίδην, έ.ά. Πίν. 174 α, β και 175 β.

31. Αύτόθι, Πίν. 176 α.

32. Αύτόθι, σ. 189 - 192, Πίν. 179 - 188 α

ρεσις των κρυσταλλικών αλάτων εις ώρισμένας εκ των παραστάσεων, αι όποiai έχουν εκτελεσθή τμηματικώς κατά την αυτήν έποχήν — άρχάς 18ου αιώνος — πιθανώς από καλλιτέχνην ζακυνθηνόν³³.

8. Ναός 'Αγίου 'Ιωάννου του Προδρόμου³⁴

Εις τόν ναόν σφύζονται εισέτι παρά τάς σοβαράς φθοράς εκ της καταστροφής του δυτικού τοίχου και της από μακροϋ πτώσεως της καμάρας, τμήματα από την ζωγραφικήν διακόσμησην, την όποιαν έπιγραφή, διατηρουμένη τώρα μετρίως, χρονολόγει εις τό 1518 (;)³⁵. 'Εγένετο στερέωσις των έτοιμορρόπων τμημάτων των τοιχογραφιών, μερικώς καθαρισμός καθώς και συστηματική περισυλλογή σφζομένων, έντός της εκ της πτώσεως της θολωτής στέγης επιχώσεως, τεμαχίων τοιχογραφιών πρός άνασυγκόλλησιν.

Πρόκειται περί μορφών ίκανής σχηματικότητας, με πλατείας πρασινωπάς σκιάς, έντονα χαρακτηριστικά και περιγράμματα, μη έπηρεασμένων από την σύγχρονον αυτών κρητικήν τεχνοτροπίαν.

9. Ναός Μεταμορφώσεως Σωτήρος (Σωτήρα)³⁶

Αί τοιχογραφίαι, μετρίως διατηρήσεως, παρουσιάζουν ένδιαφέρον κυρίως διά την ζωηράν χρωματολογίαν, ή όποία συνοδεύει μίαν έμφαντικώς έκφραστικήν, άν και κάπως άπλοϊκήν, διάρθρωσιν και κίνησιν των μορφών, με όγκώδη κεφαλήν, βραχύ σώμα, τυπικάς στάσεις και χειρονομίας. Πρόκειται περί επιβιώσεων λαϊκωτέρων παλαιολογικών τρόπων ως πρός την εικονογραφίαν και την χρωματολογίαν — π.χ. την ωχράν σάρκα του 'Αγ. 'Ιωάννου Θεολόγου (Πί ν. 23 α) πλάθουν πράσιναι σκιαί και λευκά «φώτα», περιγράφουν έρυθρά χαρακτηριστικά και πλαισιώνει λευκή με πρασίνην άπόχρωσιν τριχοφυία κόμης και προσώπου. Διατηροϋν όμως άκόμη την χυμώδη άφέλειαν γνησίον εκπροσώπων της τέχνης αυτής και δι' αυτό θά πρέπει νά τοποθετηθούν εις τόν 15ον αιώνα. 'Αλλη σειρά παραστάσεων εις τό ανατολικόν τμήμα του νοτίου τοίχου πρέπει νά τοποθετηθή εις τόν 16ον αιώνα, σχετιζομένη με τάς τοιχογραφίας του 'Αγ. 'Ιωάννου (βλ. άνωτέρω άριθ. 8).

33. Πρβλ. Μ. Χατζηδάκη, Τοιχογραφίες στη Ζάκυνθο, περ. Ζυγός, 1956, τεύχη 5 και 6.

34. Βλ. Λαζαρίδην, έ.ά. σ. 190, Πίν. 182 - 183.

35. Σωτηρίου, έ.ά. σ. 331. Πρβλ. ΔΧΑΕ Α' (1892) σ. 100 και Λαζαρίδην, έ.ά. Πίν. 182 β.

36. Λαζαρίδης, έ.ά., σ. 190, Πίν. 184 α - β.

10. Σπήλαιον Ἀγίας Σοφίας³⁷

Αἱ ἀξιόλογοι τοιχογραφίαι αἱ καλύπτονται τὸν τοῖχον τὸν χωρίζοντα τὸν παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ μεγάλου σπηλαίου χώρον, μελετηθεῖσαι ἤδη ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Ἀ. Ξυγγοπούλου³⁸, εἶχον ἐν μέρει καλυφθῆ ἀπὸ λειχήνας, ὁ τοῖχος δὲ παρουσίαιζε ρωγμὴν εἰς τὸ νότιον τμήμα παρὰ τὴν κεντρικὴν, πιθανῶς καλυπτομένην ἀρχικῶς ἀπὸ τόξον, πύλην.

Ἐγένετο στερέωσις τοῦ τοῖχου, πλήρωσις τῶν ρωγμῶν, στερέωσις καὶ καθαρισμός τῶν τοιχογραφιῶν, κατόπιν τοῦ ὁποῦ παρουσιάσθησαν ὠρισμένοι χρωματικαὶ ἐκλεπτόνσεις, κάπως ἀπροσδόκητοι εἰς τὴν ἀπλοποιημένην αὐτὴν ἐντόνως γραμμικὴν, ἀλλὰ σφύζουσαν ἀπὸ ἄμεσον ἐκφραστικότητά, τεχνοτροπία. Π.χ. τὸ λαμπρὸν νεανικὸν πρόσωπον τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ (Πί ν. 17 α) ἔχει τὰ ἄνω βλέφαρα — ὡς σκιαζόμενα — μαῦρα, τὰ δὲ κάτω — ὡς φωτιζόμενα — ἐρυθρά. Ἐπίσης τὰ μὲν νεανικώτερα πρόσωπα σκιάζονται ἐλαφρῶς κατὰ τὰς παρειάς καὶ τὴν μύτην, ὥστε νὰ πλάθεται εἰς χαμηλὸν τόνον ἢ μορφή, ἐνῶ αἱ μορφαὶ τῶν ἡλικιωμένων προσώπων (Πί ν. 17 β) εἶναι ἐντελῶς ἐπίπεδοι. Ὁ χρόνος δράσεως τοῦ ἱστορογράφου Θεοδώρου, ὁ ὁποῖος ὑπογράφει τὸ ἔργον, θὰ εἶναι δυνατόν ἐνδεχομένως, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν νέων δεδομένων νὰ ὀρισθῇ ἀκριβέστερον. Κατὰ τὰς ἐργασίας διεπιστώθη, ὀλίγον βαθύτερον καὶ ἀριστερὰ ἐντὸς τοῦ σπηλαίου, ἐρείπιον ναυδρίου, εἰς τὴν κόγχην τοῦ ὁποῦ διατηρεῖται πολὺ ἐφθαρμένη μορφή Παναγίας, τέχνης ἀναλόγου πρὸς τὴν τοῦ τοῖχου. Αὐτὸς εἶναι εἰς ἐπὶ πλέον λόγος νὰ μὴ θεωρηθῇ ὁ τοῖχος ὡς τέμπλον.

11 - 14. Ἐγένοντο ἐπίσης ἐργασίαι συντηρήσεως εἰς τὰς τοιχογραφίας τῶν ναῶν τῆς αὐτῆς περιοχῆς Προφήτου Ἡλιοῦ, Μεσοσπορίτισσας, Ἀγίων Ἀναργύρων καὶ Ἀγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου, μετρίως διατηρήσεως καὶ χρονολογούμενας εἰς τὸν 17ον - 18ον αἰῶνα³⁹.

ΠΑΛΑΙΟΧΩΡΑ

Εἰς τοὺς ἡρειπωμένους ναοὺς τοῦ ἐγκαταλελειμένου μεσαιωνικοῦ οἰκισμοῦ⁴⁰ αἱ τοιχογραφίαι εὐρίσκοντο καὶ αὐταὶ εἰς ἀθλίαν κατάστασιν καὶ κατόπιν τούτου ἐγιναν κυρίως ἀποτειχίσεις ὠρι-

37. Αὐτόθι, σ. 191, κ.ε. Πίν. 188 α.

38. Α. Ξυγγοπούλου, *Fresques de style monastique en Grèce*, Πραγμένα Ὁ Διεθνὸς Βυζ. Συνεδρίου Θεσσαλονίκης 1953, τ. Α'. Ἀθήναι 1955, σ. 510 - 516, Πίν. 178 - 183.

39. Λαζαρίδης, ἔ.α., σ. 190 - 191, Πίν. 185 - 186.

40. Αὐτ. σ. 196, Πίν. 195 - 197.

σμένων τμημάτων τοιχογραφιῶν, ὅσων παρουσίαζον εὐνοϊκὰς πρὸς τοῦτο συνθήκας ἀπὸ ἀπόψεως θέσεως καὶ διατηρήσεως, κυρίως πρὸς προστασίαν αὐτῶν ἀπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων, οἱ ὁποῖοι ἤδη εἶχον ἀφαιρέσει ἢ ἀπλῶς καταστρέψει ἀνενόχλητοι τοιχογραφημένας μορφὰς εὐκόλως προσιτάς. Οὕτω ἀπειχίσθησαν καὶ μετεφέρθησαν εἰς τὰ ἐργαστήρια τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου πρὸς ἐπεξεργασίαν τὰ κάτωθι τμήματα τοιχογραφιῶν:

15. Ἀπὸ τὸ κτιστὸν τέμπλον ἀνώνυμου τώρα ναοῦ παραστάσεις Παντοκράτορος καὶ Ὁδηγητρίας, ἀρίστης κρητικῆς τέχνης τοῦ 16ου αἰῶνος.

16. Ἀπὸ τὸν ναὸν Ἀγίου Δημητρίου: Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ ὁλόσωμος, δύο ἱεράρχαι καὶ ἄλλα μικρότερα τμήματα.

17. Ἀπὸ τὸν ναὸν Ἀγίου Ἀντωνίου: Ἀγία Αἰκατερίνη ὁλόσωμος 16ου - 17ου αἰῶνος. Ἐργασίαι ἐγιναν εἰς τοιχογραφίας ἐτέρων τριῶν ναῶν. Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι οἱ ὅροι ἐργασίας τοῦ συνεργείου ἦσαν δυσχερέστατοι, λόγῳ μεγάλης ἀποστάσεως ἀπὸ τοῦ οἰκισμοῦ καὶ ἐλλείψεως ὕδατος ἐπὶ τόπου.

ΜΟΛΙΚΑΤΕΣ

18. Ναὸς Ἀγίου Νικολάου⁴¹

Τὸ μονόχωρον ναῦδριον, στερούμενον στέγης, εἶναι ἐτοιμόρροπον, δι' ὃ ἐκρίθη ἀπαραίτητον, ὅπως ἀποτειχισθῶν τὰ ἀξιολογώτερα ἐκ τῶν διατηρουμένων ἀκόμη λειψάνων τοιχογραφιῶν, καὶ διὰ τὰς ἐξῆς παραστάσεις: τὰ δύο ἐπάλληλα στρώματα μορφῶν τοῦ Ἀγίου Νικολάου (0,118 x 0,77 καὶ 0,96 x 0,57 μ.), τῆς μεγάλης παραστάσεως τοῦ Ἐλκομένου (0,184 x 0,145 μ.) καὶ τῆς Ἀγίας Κυριακῆς (0,1775 x 0,85 μ.). Περὶ τούτων θὰ γίνῃ εὐρύτερος λόγος μετὰ τὴν ἐπεξεργασίαν αὐτῶν εἰς τὸ Ἐργαστήριον τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου.

ΦΡΙΑΓΓΙΑΝΙΚΑ (ΠΕΝΤΕ ΠΗΓΑΔΙΑ)⁴²

19. Ἅγιος Βλάσιος

Ἐγιναν προληπτικαὶ στερεωτικαὶ ἐργασίαι, διότι ὁ ἐκτεταμένος τοιχογραφικὸς διάκοσμος τῶν διδύμων μονοκαμάρων ναῶν, διατηρούμενος εἰς κατάστασιν ἀνάλογον ἐκείνης τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Πούρκου (Πί ν. 21 β), ἔχει ἀνάγκην μακρᾶς ἐπεξεργασίας διὰ τὴν συστηματικὴν του στερέωσιν καὶ διὰ τὴν ἀπαλλαγὴν τῶν λειψάνων καὶ ἰδίᾳ τοῦ στρώματος κρυσταλλικοῦ ἁλατος καὶ λοιπῶν ἐπικαθημένων οὐσιῶν. Πρόκειται

41. Αὐτόθι, σ. 192, Πίν. 188 β.

42. Αὐτόθι, σ. 195 κ.ε. Πίν. 194.

περί συνόλου εξαιρετάς ενδιαφέροντος διὰ τὴν καλὴν ποιότητα τῶν περισσοτέρων τοιχογραφιῶν καὶ διὰ τὴν ποικιλίαν τῶν τεχνοτροπιῶν (Πί ν. 19 γ, 21 α - γ, 22 α - β), αἱ ὁποῖαι μαρτυροῦν τὴν διασταύρωσιν ποικίλων ρευμάτων ἐπὶ τῆς νήσου κατὰ τὸν 12ον - 13ον αἰῶνα.

Εἰς τὸν βόρειον ναὸν αἱ σκιναὶ εἶναι μεγάλαι, πληρούμεναι μόνον ἀπὸ ὀλίγας μορφάς, ἡ τεχνοτροπία εἶναι ἐντόνως γραμμική, με ἐπικρατούσας τὰς μαύρας γραμμάς, με « σάρκα » ὡχροροδίνην καὶ ἐρυθρὰς κηλίδας ἐπὶ τῶν παρειῶν. Ἡ ὅλη ἔκφρασις εἶναι τραχεῖα καὶ ἔντονος με πολλὴν ζωὴν — π.χ. ὁ ἔφιππος Ἁγ. Θεόδωρος κρατεῖ τὰ ἦνιά τοῦ εὐσώμου καὶ ὀρμητικοῦ ἵππου με τὴν χεῖρα παρὰ τὸ ἀνοικτόν του στόμα, ἐνῶ τὸ κατάκοσμον « ἀναπετάριν » ἀνεμίζει (Πί ν. 21 α), ἀντιστοιχεῖ δὲ πρὸς τὴν μίαν τῶν τεχνοτροπιῶν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἰς Ποῦρκο (βλ. ἀνωτέρω σ. 23, Πί ν. 20 α). Ἄλλοι πλησιάζει τὴν τέχνην τοῦ σπηλαίου τῆς Ἁγίας Σοφίας (Πί ν. 21 γ), εἰς δὲ τὸν νότιον ναόν, ὅστις εἶναι μεταγενέστερος μὲν τοῦ βορείου, ἀλλὰ με μικράς χρονικὰς διαφορὰς ὡς πρὸς τὴν τοιχογραφικὴν διακόσμησιν, διεπιστώθη ἡ ὑπαρξίς δύο στρωμάτων εἰς τὸν βόρειον τοῖχον, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ νεώτερον εἶναι καὶ τὸ ἀρχαιότερον κατὰ τὴν τεχνοτροπίαν (Πί ν. 22 α), ἐνῶ ἡ μεγαλοπρεπὴς ἐνθρονος Θεοτόκος εἰς τὴν βορείαν ἐκ τῶν δύο κογχῶν τοῦ ἱεροῦ, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπὶ τοῦ μετώπου τῆς ἀψίδος προτομὴν τεραστίου Χριστοῦ Ἀντιφωνητοῦ, ἔχει χαρακτηριστικὰ ἄβρα, θρόνον λυροειδῆ με πλουσίαν διακόσμησιν (Πί ν. 22 β), δυναμένη νὰ σχετισθῇ πρὸς ἀριστοκρατικώτερα μνημεῖα καὶ νὰ χρονολογηθῇ περὶ τὸ 1200. Ἡ δὲ μεγάλη Κοίμησις τῆς Θεοτόκου εἰς τὸν βόρειον τοῖχον παρουσιάζει διαφορετικὰ τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικά. Ὁρισμέναι μορφαὶ δὲν ἀπέχουν πολὺ ἐκείνων τοῦ νάρθηκος τοῦ Milechevo (μέσα 13ου αἰ.) (Πί ν. 19 γ).

20. Ἁγ. Κοσμάς καὶ Δαμιανός

Δίδυμοι μονοκάμαροι ναοί⁴³, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ νότιος σφίξει τοιχογραφίας εἰς μετρίαν κατάστασιν, τεχνοτροπίας ἀναλόγου πρὸς τὴν τοῦ Ποῦρκου, ἀλλ' ἀπλουστεράς⁴⁴. Ἐγένοντο ἐργασίαι συντηρήσεως κυρίως εἰς τὴν Ἀνάληψιν.

43. Αὐτόθι, σ. 193 κ.ε., Πίν. 190 - 191 α.

44. Αὐτόθι, Πίν. 190 β.

ΠΟΤΑΜΟΣ

21. Ναὸς Ἁγίου Νίκωνος, παρὰ τὰ Ζαγλανικιάνικα⁴⁵

Ὁ μονόχωρος, μετὰ μεγάλου ἐπὶ ἡμιχωνίων ἐδραζομένου τρούλλου, ναὸς σφίξει τμήματα τοιχογραφικοῦ διακόσμου τριῶν διαφόρων περιόδων, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ παλαιότερον στρώμα εἶναι ἐξαιρετοῦ τέχνης, 12ου - 13ου αἰῶνος, ἀλλὰ διατηρεῖται μόνον εἰς ὀρισμένας μορφὰς ἁγίων ὁλοσώμων κοσμοῦντων τὰ ἡμιχώνια. Συνεχίσθη ἡ ἐργασία, ἡ ὁποία εἶχεν ἀρχίσει τὸ παρελθὸν ἔτος, διὰ τῆς στερεώσεως τῶν ἐτοιμορρόπων τμημάτων τῶν τοιχογραφιῶν, καθὼς καὶ συστηματικὴ περισυλλογὴ συντριμμάτων τοιχογραφιῶν ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως πρὸς ἀνασυγκόλλησιν ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου. Ἀπετελίσθη τμήμα ἐτοιμορρόπων τοιχογραφιῶν 16ου αἰῶνος τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, αἱ ὁποῖαι θὰ συμπληρωθοῦν διὰ περισυλλεγόντων ἐπὶ τοῦ ἐδάφους συντριμμάτων.

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

Α. Συνετάγησαν, ὑπὸ τοῦ συντηρητοῦ κ. Ἀ. Μαργαριτώφ, προμελέται περὶ τῆς καταστάσεως καὶ τοῦ τρόπου συντηρήσεως τῶν τοιχογραφιῶν τῶν κάτωθι μνημείων.

1. Κοιμήσεως Θεοτόκου εἰς Λεβίδι, 2. Ζωοδόχου Πηγῆς εἰς Στεμνίτσαν, 3. Ἁγίου Γεωργίου εἰς Δημητσάναν, 4. Ἁγίου Δημητρίου εἰς Δημητσάναν, 5. Μεταμορφώσεως εἰς Δημητσάναν, 6. Ἁγίου Βασιλείου εἰς Δημητσάναν, 7. Παναγίας τοῦ Πύρη εἰς Δημητσάναν καὶ 8. Ἁγίου Νικολάου εἰς Πάτρας.

ΛΑΚΩΝΙΑ

Β. Ναὸς Παναγίας Χρυσαιτίσεως

Εἰς τὰς σημαντικὰς τοιχογραφίας τοῦ ναοῦ τούτου, τὰς χρονολογουμένας εἰς τὸ 1290⁴⁶, ἐγένετο ὑπὸ τοῦ συντηρητοῦ κ. Φ. Ζαχαρίου καὶ συνεργεῖο στερέωσις τῶν ἐτοιμορρόπων τμημάτων, τῶν φερόντων ζωγραφικὴν κονιαμάτων, καὶ δείγματα καθαρισμοῦ.

45. Αὐτόθι, σ. 198 - 199, Πίν. 198 β, 199 α.

46. G. Millet, Recherches sur l'Iconographie de l'Evangile, σποράδην. Βλ. καὶ Μ. Χατζηδάκη, Ἡ ζωγραφικὴ στὸ Μυστρά, Ἀνατ. ἀπὸ Ἀγγλοελληνικὴν Ἐπιθεώρησιν, τόμ. ΣΤ', τεῦχος Ι (1953), σ. 53, εἰκ. 4. Ἐπίσης, Chr. Zervos, L'art en Grèce, Paris 1934, pl. 343 - 344.

ΒΟΙΩΤΙΑ

1. Μονή Ὁσίου Λουκά

α) Καθολικὸν

Εἰς τὸν γυναικωνίτην τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά ἐγένετο στερέωσις τοῦ κοινάματος καὶ μερικὸς καθαρισμὸς τοιχογραφιῶν, ὡς καὶ περιορισμένη ἐρευνα διὰ τὴν συστηματικὴν περαιτέρω ἀποκάλυψιν τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου τοῦ τμήματος τούτου τοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος δὲν φαίνεται ὅλος σύγχρονος⁴⁷.

Ἐπίσης, εἰς τὴν Κρύπτην, ἐγένετο προληπτικὴ συντήρησις εἰς τὴν παράστασιν τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου.

Ἀκόμη, εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τοῦ δυτικοῦ τοῖχου, εἰς τὰ τύμπανα ἀνωθεν τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ ἱσογείου, ἐγένετο συγκράτησις, διὰ κοινάματος, τῶν ρωγμῶν εἰς τὰ στηθάρια τῶν Ἀγίων Πέτρου καὶ Παύλου. Αἱ τοιχογραφίαι αὐταί, σύγχρονοι πιθανῶς μὲ τὰς τοιχογραφίας τοῦ Καθολικοῦ, τοῦ 11ου αἰῶνος, ἔχουν ὑποφέρει ἐκ τῆς ἐν ὑπαίθρῳ παραμονῆς τῶν καί, ἔνεκα τούτου, διακρίνονται ἀμυδρῶς (Πί ν. 26 α). Ἀποτελοῦν ἀσφαλῶς ἐν ἀπὸ τὰ σπάνια παραδείγματα ἐν Ἑλλάδι διακοσμῆσεως προσόψεως ναοῦ μὲ τοιχογραφίας κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν.

Ἐστερεώθησαν, ἐπίσης, αἱ ἐν ὑπαίθρῳ τοιχογραφίαι, αἱ κοσμοῦσαι τὸ ἐσωρράχιον χαμηλοῦ τυφλοῦ τόξου τῆς ἐξωτερικῆς ὄψεως τοῦ νοτίου τοῖχου τοῦ Καθολικοῦ. Τοῦτο εἶναι τὸ ἀνατολικότερον σειρᾶς παρομοίων τόξων, πιθανώτατα ἀρκοσολίων, νῦν κεχωσμένων. Παριστάνεται εἰς τὴν κορυφὴν ὁ Ἰησοῦς Ἐμμανουήλ, στηθαῖος, εὐλογῶν διὰ τῶν δύο χειρῶν (Πί ν. 25 α) τοὺς κάτω αὐτοῦ ἱσταμένους Ἀγίους Γεώργιον καὶ Δημήτριον (Πί ν. 25 β). Ἡ ἐκτέλεσις ἔχει κάποιαν προχειρότητα δυσχεραίνουσαν τὴν χρονολόγησιν. Ὅπως δὲποτε ἡ γραφικότης εἰς τὸ ἐντονον πλάσιμον καὶ ἡ ζωηρότης τῆς ἐκφράσεως τῶν σκοπίμως μὴ ὡραίων προσώπων ὁδηγοῦν εἰς τὸ τέλος τοῦ 13ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος.

Ἐπίσης, εἰς τὸ βορειοδυτικὸν παρεκκλήσιον, εἰς τὸ τόξον ἀρκοσολίου, εὐρισκομένου ἐσωτερικῶς παρὰ τὸν βόρειον τοῖχον, ἀπεκαλύφθη ἀμυδρῶς διατηρουμένη μορφή ἱεράρχου.

β) Παρεκκλήσιον κωδωνοστασίου

Εἰς τὸ παρεκκλήσιον τοῦ σημερινοῦ κωδωνοστασίου, τὸ λεγόμενον τῆς Μεταμορφώσεως, ἐγένετο στερέωσις τῶν ἀμαυρῶν καὶ ἐν πολλοῖς ἐφθαρμένων τοιχογραφιῶν, τῶν ὁποίων ὁ-

μῶς ὁ καθαρισμὸς δὲν ἦτο δυνατός, λόγῳ χημικῆς ἀλλοιώσεως τῶν χρωμάτων ἐκ τῆς πυρᾶς καὶ τῆς ἀτμοσφαιρικῆς ὑγρασίας. Αἱ ἐνδιαφέρουσαι αὐταὶ τοιχογραφίαι εἶχον φωτογραφηθῆ καὶ σχεδιασθῆ μὲ τὴν φροντίδα τῆς ομάδος Βυζαντινολόγων τοῦ Β.Ι.Ε. (Πί ν. 27 α - β, 28 α - β) καὶ εἶχον σημειωθῆ μόνον ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Χ. Μπούρα⁴⁸. Εἶναι κατανεμημένοι εἰς τρεῖς ζώνας (ὁ τροδῆλος ἔχει καταστραφῆ). Ἐκ τῆς κάτω ζώνης σφύζεται: 1) εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον (Πί ν. 27 α) εἰκὼν τῆς Θεοτόκου δεξιοκρατοῦσης καὶ γλυκοφιλούσης, τοῦ τύπου τῆς Παναγίας τοῦ Βλαδιμήρ, κάτω τόξου ζωγραφιστοῦ, εἰς τὴν ἄνω γωνίαν τοῦ ὁποίου παριστάνεται ἐντὸς δίσκου προτομὴ ἀρχαγγέλου, σφζομένη τῶρα κατὰ τὸ κάτω ἥμισυ, ἐνῶ τὸ 1960 ἐφωτογραφηθῆ ἀκεραία (Πί ν. 28 α). Εἶναι ἡ μόνη παράστασις, ἡ ὁποία διατηρεῖ τὰ χρώματά της: ἡ «σάρκα» μονόχρωμος ὠχρὰ μὲ χαρακτηριστικὰ ἐρυθρὰ καὶ φώτα γαλάζια. Πάρισον θὰ εἶχεν ἡ εἰκὼν τῆς Παναγίας παράστασιν τοῦ Ἰησοῦ, μὴ σφζομένην, 2) εἰς τὸν νότιον τοῖχον διακρίνονται μορφὰ ὁλοσώμων ἀσκητῶν ἁγίων (Πί ν. 27 α - β) καὶ 3) εἰς τὸν δυτικὸν μορφή στρατιωτικοῦ ἁγίου ὁλοσώμου (Πί ν. 27 β). Εἰς τὴν δευτέραν καὶ τρίτην ζώνην διατηροῦνται τμήματα παραστάσεων δυσδιαγνώστων, ἐν πολλοῖς δυναμένων νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς θαύματα τοῦ Ἰησοῦ. Εὐχερῶς ταυτίζεται εἰς τὸ νοτιοδυτικὸν ἡμιχώνιον τὸ θαῦμα τῆς Ἰάσεως τοῦ ἔχοντος ξηρὰν τὴν χεῖρα (Ματθ. 12, 10, Μαρκ. 3, 1 - 6 Λουκ. 6, 6 - 8) (Πί ν. 26 β, 27 β) καὶ κατὰ αὐτῆς πιθανῶς ἡ Ἰασις τοῦ δούλου τοῦ Ἐκατοντάρχου (Ματθ. 8, 5 - 13, Λουκ. 7, 1 - 10) (Πί ν. 27 β, 28 β). Εἰς τὸ ΝΑ. ἡμιχώνιον ἡ Ἰασις τῆς αἱμορροούσης ἢ τῆς συγκυπτούσης (Λουκ. 13, 10 - 12) (Πί ν. 27 α), κάτω δὲ αὐτῆς πιθανῶς παρίσταται ἡ Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων. Τέλος, εἰς τὰ μέτωπα τῶν ἡμιχωνίων, ἐντὸς δίσκων, διακρίνονται προτομαὶ ἁγίων. Αἱ συνθέσεις εἶναι ἐπίπεδοι, τὰ πρόσωπα ὀλίγα, τὰ κτήρια μὲ ἐρριμμένα ἐπ' αὐτῶν ὑφάσματα καὶ ψευδοκουφικὰς διακοσμῆσεις.

Ἐκ τῆς τεχνικῆς, δυναμένης νὰ διαπιστωθῇ εἰς ὀλίγας μορφάς (Πί ν. 28 α - β), αἱ τοιχογραφίαι δύνανται νὰ τοποθετηθοῦν εἰς τὸν 12ον αἰῶνα καὶ νὰ συσχετισθοῦν εἰδικότερον μὲ τὸν ἀρχαῖζοντα κύκλον τῆς Νερεδίτza (1199), ὡς συνάγεται ἐκ τῆς καλύτερον, μέχρι πρό τινων ἐτῶν, σφζομένης μορφῆς τοῦ ἀρχαγγέλου. Πάντως, ἐν γένει, ἡ ἐκτέλεσις δίδει τὴν ἐντύπωσιν σχεδια-

47. Πρβλ. ΠΑΕ 1958 (1965) σ. 253 - 254, Πίν. 194 καὶ 195 Β

48. Ἐν ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Γ' (1962 - 63), σ. 143 - 44 καὶ 155.

στικής ευχερείας, αλλά και κάποιας προχειρότητας.

Ο εικονογραφικός κύκλος του παρεκκλησίου αυτού, του οποίου η αρχική αρχιτεκτονική μορφή έμελετήθη και αποκατεστάθη υπό του Καθηγητού κ. Χ. Μπούρα⁴⁹ θα πρέπει να σχετισθῇ με ιαματικές ιδιότητες τῆς κάτω του παρεκκλησίου δεξαμενῆς και κρήνης⁵⁰, ἡ ὁποία οὕτω θὰ εἶχε τὴν σημασίαν ἀγιάσματος.

2. Εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀγ. Γεωργίου εἰς Ἀκραΐφνιον (Καρδίτσα) ἐγένετο προμελέτη καὶ προληπτικὴ ἐπὶ μέρους συντήρησις τῶν ἐπιζωγραφημένων καὶ κεκαλυμμένων ὑπὸ κονιάματος, ἐν πολλοῖς, τοιχογραφιῶν, αἱ ὁποῖαι χρονολογοῦνται ὑπὸ τῆς γνωστῆς γραπτῆς ἐπιγραφῆς τὸ 1311⁵¹.

ΦΘΙΩΤΙΣ - ΦΩΚΙΣ

ΔΕΣΦΙΝΑ

Ναὸς Ταξιαρχῶν

Αἱ ἀξιόλογοι τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τούτου, αἱ ὁποῖαι λόγῳ τῆς χρονολογίας των (1332) ἀποτελοῦν πολὺτιμον τεκμήριον διὰ τὴν ζωγραφικὴν τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα⁵², εἶχον ὑποστῇ σοβαρὰς φθοράς καὶ εἶχον ἀμυρωθῇ ἐκ τῆς αἰθάλης, ἐνῶ ἐξ ἀδεξιότητος νεωκόρου, εἰς κάποιαν πρόσφατον προσπάθειαν καθαρισμοῦ, εἶχον ξεσθῇ κατὰ τόπους.

Αἱ ἐκτελεσθεῖσαι κατὰ τὸ παρὸν ἔτος ἐργασίαι ἀπέβλεπον εἰς τὴν συστηματικὴν συντήρησιν τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν. Οὕτω, κατ' ἀρχήν, ἐγένετο στερεώσεις τοῦ στρώματος ζωγραφικῆς διὰ ἐνέσεων καὶ συμπλήρωσις τῶν κατεστραμμένων τμημάτων διὰ κονιάματος οὐδετέρου χρωματικοῦ τόνου, ἀκολούθως δέ, καθαρισμὸς τῶν τοιχογραφιῶν ἀπὸ τὰ κρυσταλλικὰ ἅλατα, τὴν αἰθάλην, τὰς ὀξειδώσεις καὶ τὰ ἀσβεστώματα. Διὰ τοῦ καθαρισμοῦ ἀπεκαλύφθη κάτωθεν τῆς βορείας κόγχης παράστασις Κενταύρου, διὰ δὲ τῆς ἀφαιρέσεως τῆς μεταγενεστέρως, ἐφαπτομένης τῆς ἀψίδος, κτιστῆς Ἀγίας Τραπέζης ἀπεκαλύφθησαν τὰ κάτω τμήματα τῶν μορφῶν τῶν ἱεραρχῶν. (Συνεργεῖον Ἀ. Μαργαριτῶφ).

Τέλος, συνετάγη προμελέτη περὶ τῶν ἀναγκῶν

καὶ τοῦ τρόπου συντηρήσεως τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου καὶ τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου ἐν τῇ αὐτῇ περιοχῇ⁵³.

ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΚΑΙ ΣΠΟΡΑΔΕΣ

Συνετάγησαν προμελέται διὰ τὴν συντήρησιν τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Πύρτα - Παναγιάς Τρικάλων ὑπὸ τοῦ κ. Ἀ. Μαργαριτῶφ, τὰ ψηφιδωτὰ τῆς ὁποίας ἐστερεώθησαν καὶ ἐκαθαρίσθησαν κατὰ τὸ 1963 ὑπὸ τοῦ κ. Ἰ. Κολέφα, καθὼς καὶ διὰ τὰς μεταγενεστέρως τοιχογραφίας τοῦ ναοῦ Ἀγ. Βησσαρίωνος εἰς τὸ ὁμώνυμον χωρίον.

Εἰς τὸ χωρίον Δολίχη ἐγένετο προληπτικὴ στερέωσις τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰ. ὑπὸ τοῦ συνεργείου τοῦ κ. Φ. Ζαχαρίου.

Ἡ εἰς τὴν Ἀνακασιὰν Ἀνω Βόλου οἰκία Κοντοῦ, περιελθοῦσα εἰς τὴν κυριότητα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, εἶχεν ἀνάγκην ριζικῶν ἐπισκευῶν καὶ ἐν μέρει ἀνακατασκευῶν, κατόπιν τῶν ἰσχυρῶν σεισμῶν τοῦ 1954, κυρίως χάριν ὀριστικῆς διασώσεως τῶν ἐκεῖ τοιχογραφικῶν διακοσμήσεων, τὰς ὁποίας εἶχεν ἐκτελέσει ὁ λαϊκὸς ζωγράφος Θεόφιλος (+1934)⁵⁴. Ἐν ὄψει τῶν ἐργασιῶν, αἱ ἐν πολλοῖς ἐτοιμόρροποι τοιχογραφίαι ἀπεσπάρσθησαν ἀπὸ τοὺς εὐτελοὺς κατασκευῆς τοίχους (Πί ν. 57 β καὶ 58 α - β) καὶ μετὰ τὴν πρώτην ἐπεξεργασίαν ἀφαιρέσεως μέρους τοῦ κονιάματος καὶ στερεώσεως τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφανείας ἀποθηκεύθησαν, καταλλήλως προφυλαγμέναι, μέχρι πέρατος τῶν ἐπὶ τῆς οἰκίας οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν, ἐκτελουμένων ὑπὸ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως. Ἐπίσης περισυνελέγησαν συντρίμματα τῶν τοιχογραφιῶν πρὸς συναρμολόγησιν καὶ συμπλήρωσιν κενῶν (Πί ν. 57 α).

Σκόπελος⁵⁵. Ἐγινεν ἔρευνα εἰς 42 ναοὺς τῆς νήσου πρὸς διαπίστωσιν τῆς καταστάσεως τῶν τοιχογραφιῶν καὶ τὴν λήψιν μέτρων προστασίας. Τὸ ἄμεσον ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ἡ προληπτικὴ συγκράτησις τῶν ἐτοιμορρόπων τμημάτων τοιχογραφιῶν τῶν κάτωθι ναῶν, διὰ τὴν συστηματικὴν συντήρησιν καὶ τὰς ἀνάγκας τῶν ὁποίων συνετάγησαν προμελέται: 1) Ἀγίων Ἀποστόλων,

49. Αὐτόθι, σ. 128 κ.έ.

50. Κρέμος, Φωκικά τ. Β, σ. 170.

51. Βλ. Οἰ. Μίλλερ - Σ. Λάμπρου, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι, τ. Α' (1909 - 1910), εἰκ. ἐν σ. 285 καὶ Ν. Ἑλληνομν. τ. 20 (1926), σ. 377 - 380, Π. Λαζαρίδης, ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 208 κ.έ.

52. Μ. Σωτηρίου, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν Δεσφίνης, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Γ' (1962 - 63), 1964, σ. 175 κ.έ.

53. Γ. Λαμπάκης, ἐν ΔΧΑΕ, Γ' (1894 - 1898). Ἀθῆναι 1903, σ. 43.

54. Βλ. Θεόφιλος, Ἐκδ. Ἐμπορικῆς Τραπέζης Ἑλλάδος, 1966 (εἰσαγ. κεῖμ. Γ. Τσαρούχη), εἰκ. 8 - 42. Πρβλ. Γ.Κ. Κατσίμπαλη, Βιβλιογραφία Θεοφίλου Χατζημιχαήλ, Ἀθήνα, 1957.

55. Περὶ Σκοπέλου βλ. ἔκθεσιν Π. Λαζαρίδης εἰς ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 273 - 293, Πίν. 312 - 322.

2) Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, 3) Ἀγ. Ἀθανασίου, 4) Ἀγ. Γεωργίου Κυράτσου, 5) Ἀγ. Δημητρίου, 6) Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου (Παναγίτσα τοῦ Πύργου), 7) Ἀγ. Νικολάου τῶν Κήπων καὶ 8) Παρεκκλησίων Ταξιαρχῶν καὶ Ἀγ. Γεωργίου τῆς Μονῆς Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου. (Συνεργεῖον Ἀ. Μαργαριτώφ, ἀρχιτεχνίτης Στ. Παπαγεωργίου).

ΕΥΡΥΤΑΝΙΑ

Ἐπισκοπή, παρὰ τὸν Μέγδοβαν

Προκειμένου, διὰ τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ μεγάλου φράγματος τοῦ Ἀχελώου, νὰ κατακλυσθῇ ἡ κοιλάς, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκεται ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς⁵⁶, μεταξὺ τῶν ἄλλων ληφθέντων μέτρων ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, διὰ τὴν πληρεστέραν ἀποτύπωσιν τοῦ μνημείου, ἦτο καὶ ἡ ἔρευνα διὰ τὴν διαπίστωσιν ὑπάρξεως τοιχογραφιῶν προτοῦ ὁ ναὸς εὐρεθῇ εἰς τὸν πυθμένα τῆς μεγάλης τεχνητῆς λίμνης. Ἐσωτερικῶς ὁ ναὸς ἦτο ὁλόκληρος ἐπικεχρισμένος διὰ παχέος κονιάματος, μετὰ τὰς πρώτας δὲ δοκιμὰς ἀπεδείχθη ὅτι ἀξιόλογοι τοιχογραφίαι, εἰς περισσότερα τοῦ ἐνὸς στρώματα, ἐκόσμου παλαιότερον τὸν ναόν. Κατόπιν τῆς διαπιστώσεως αὐτῆς ἀπεφάσισε τὸ Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον τὴν ἄμεσον ἔναρξιν τῆς πλήρους ἀποκαλύψεως καὶ ἀποτερίσεως τῶν τοιχογραφιῶν, ὥστε ἡ ὅλη ἐργασία νὰ ἔχῃ περατωθῇ ἐγκαίρως. Ἡ ὅλη διαδικασία, ἐπιχειρουμένη διὰ πρώτην φοράν εἰς τοιαύτην ἔκτασιν ἐν Ἑλλάδι, περιελάμβανε τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ κονιάματος ἐξ ἐπιφανειῶν ἐκτάσεως περίπου 1.000 μ.², τὴν ἀποτερίσιν μετὰ τὸν ἐπὶ τόπου, δυσχερέστατον συχνά, ἀποχωρισμὸν τῶν στρωμάτων ὧν τῶν τοιχογραφιῶν, ἔστω καὶ σπαραγμάτων, ἐκτάσεως πλεον τῶν 240 μ.², καθὼς καὶ τοῦ διακόσμου τοῦ κτιστοῦ τέμπλου. Ἡ ἐργασία ἀνετέθη εἰς τὸν καλλιτέχνην συντηρητὴν τῆς Ὑπηρεσίας κ. Φ. Ζαχαρίου, ὅστις μετὰ τοῦ συνεργείου του εἰργάσθη ἐπὶ 4μηνον εἰς τὸν ἤδη ἐγκαταλελειμμένον ἀπὸ τοὺς κατοίκους τόπον, ὑπὸ δυσχερεστάτας συνθήκας, καιρικὰς καὶ βιοτικὰς (Φεβρουάριος - Μάιος) καὶ ἔφερεν εἰς πέρας κατὰ τρόπον ὑποδειγματικὸν τὸ σημαντικὸν αὐτὸ ἔργον. Παραλλήλως ἐγένετο ἀποτύπωσις τῆς θέσεως τῶν παραστάσεων καθὼς καὶ σχεδιαστικὴ καὶ φωτογραφικὴ τεκμηρίωσις ὧν τῶν σταδίων τῆς ἐπεξεργασίας, ἠκολούθησε δὲ πρόχειρος καθαρισμὸς (Πί ν. 31 α - β, 34 β) — ὅπου τοῦτο ἦτο ἀναγκαῖον — ἀπὸ τῆς κόνεως καὶ τῆς αἰ-

θάλης (ἀπὸ τῶν ἐπικαθημένων κρυσταλλικῶν ἀλάτων δὲν ἦτο πάντοτε χρονικῶς δυνατὸς ὁ ἐπὶ τόπου καθαρισμὸς) καὶ εἶτα ἡ κατάλληλος προετοιμασία καὶ ὁ ὅπλισμός πρὸς συσκευασίαν καὶ μεταφορὰν εἰς Ἀθήνας (Πί ν. 34 α).

Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐργασίας αὐτῆς — εἰς τὰς δαπάνας συνέβαλε καὶ ἡ ΔΕΗ — ὑπῆρξεν ὅτι εἰς ἀναπλήρωσιν τῆς ἀναποφεύκτου ἀπωλείας τοῦ σημαντικοῦ διὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἀρχιτεκτονήματος, ἀπεκτίσαμεν ἀξιόλογα τμήματα ἀπὸ τὸν σπάνιον διὰ τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα ζωγραφικὸν διάκοσμον τριῶν ἂν ὄχι τεσσάρων ἐποχῶν, ποὺ ἀπῆλθε τὰς ἱστορικὰς διακυμάνσεις τῆς ἀπόμερης αὐτῆς περιοχῆς καὶ τοὺς ἐκάστοτε πολιτιστικούς της προσανατολισμούς. Οὕτω τὸ παλαιότερον, τὸ ἀρχικὸν στρώμα, πολὺ λεπτὸν καὶ ἀκολουθοῦν τὰς ἀνωμαλίας τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου, κυριαρχεῖται ἀπὸ ἀνεικονικὸν διάκοσμον γεωμετρικῆς ὕφης, ἐκ διατεταγμένων κύκλων σχηματιζόντων τετράφυλλα, μὲ φυτικὰ συμπληρωματικὰ θέματα (Πί ν. 29 α - β) (ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ καμάρα) ἐκ τοῦ ἀπαντῶντος συνήθως εἰς παλαιοχριστιανικὰ δάπεδα διακοσμητικοῦ προγράμματος, ἢ ἐν συνδυασμῷ μὲ πτηνὰ (ΝΔ. διαμέρισμα) ἢ μὲ προτομὰς πτερωτῶν γρυπῶν ἐντὸς μαργαριτοφόρων κύκλων, θέματος σασανιδικοῦ, ἀναβιοῦντος εἰς τὰ μεσοβυζαντινὰ ὑφάσματα (νοτὶα καμάρα). Ὁ ἀνεικονικὸς αὐτὸς διάκοσμος συνεδύαζετο φαίνεται, κατὰ τρόπον ἀδέξιον, μὲ παραστάσεις σκηνῶν — καθὼς μαρτυρεῖ ἡ Σταύρωσις εἰς τὴν Δ. κεραίαν — καὶ ὡς ἐκ τοῦτου πρέπει νὰ χρονολογηθῇ εἰς ἐποχὴν ὄχι πολὺ ἀπέχουσαν τοῦ τέλους τοῦ 9ου αἰῶνος. Εἶναι πιθανὸν ὁ ἀρχικὸς αὐτὸς διάκοσμος νὰ ἐξετείνετο ἐπὶ ὁλοκλήρου τοῦ ναοῦ, διότι παντοῦ εὐρέθησαν ἴχνη αὐτοῦ. Ὁρισμένοι μεμονωμένοι παραστάσεις ἀγίων (Πί ν. 32 α, 33 α) δύνανται ν' ἀποδοθοῦν εἰς τὸν 11ον αἰῶνα, ἀνήκουσαι εἰς αὐτὴν τὴν ἐπίπεδον καὶ γραμμικὴν, ἀλλὰ ἐντόνως ἐκφραστικὴν τεχνοτροπίαν, ποὺ γνωρίζομεν ἀπὸ τοιχογραφίας, ὡς τοῦ Ὁσίου Λουκά. Τὸ στρώμα αὐτὸ δὲν φαίνεται νὰ εἶχε μεγάλην ἔκτασιν⁵⁷. Εἰς ὑψηλῆς ποιότητος ζωγραφικὴν παράδοσιν, ἀπροσδόκητον διὰ τὴν περιοχὴν, ἀνήκει τὸ νεώτερον καὶ σφρζόμενον εἰς μεγαλότεραν ἔκτασιν στρώμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖον διατηροῦνται, ἄλλαι περισσότερον καὶ ἄλλαι ὀλιγότερον καλά, ἀρκεταὶ σκηναὶ ἢ μᾶλλον τμήματα σκηνῶν εἰς δύο ζῶνας, ὡς ἡ Γέννησις, ἡ Μεταμόρφωσις,

56. Βλ. Ἀ. Ὁρλάνδον, εἰς ABME τ. Θ' (1961), σ. 3 - 20. Πρβλ. ΑΔ 16 (1960), σ. 199.

57. Περὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ στρώματος αὐτοῦ ἐγένετο λόγος εἰς τὴν ἀνακοίνωσιν τοῦ ὑπογράφοντος κατὰ τὴν γενικὴν συνεδρίαν τοῦ Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου τῆς Ὁξφόρδης (1966).

ή Βαυφοφόρος, ὁ Μυστικός Δεῖπνος, ἡ εἰς Ἄδου Κάθοδος, ἡ Ἀνάληψις (Πί ν. 29 α), ἡ Πεντηκοστή, ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου καὶ ἄλλαι ἀπροσδιόριστοι μέχρι τοῦ καθαρισμοῦ των σκιναί, ἡ μελέτη τῶν ὁποίων θὰ ἐπιτρέψη νὰ γίνη σαφέστερον τὸ συνολικὸν εἰκονογραφικὸν πρόγραμμα τῆς διακοσμῆσεως τοῦ ναοῦ εἰς τὸν 13ον αἰῶνα. Ἐπίσης εἰς τὴν κάτω ζώνην διατηροῦνται ἀρκεταὶ μορφαὶ ὁλοσώμων ἁγίων (Πί ν. 30 α - β, 31 α - β, 32 β, 33 β, 34 β). Τὸ στρώμα αὐτὸ τῆς ζωγραφικῆς ἀσφαλῶς δὲν ἐξετελέσθη ὅλον συγχρόνως, φαίνεται δὲ ὅτι ἐκάλυπτεν ὅλον τὸν ναὸν καὶ τὰ πλάγια διαμερίσματα. Θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθῇ εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, ἡ τέχνη τοῦ ὁποίου, ὡς πρὸς τὴν ζωγραφικὴν τουλάχιστον τοῦ 13ου αἰῶνος, πρέπει νὰ συνδεθῇ μετὰ τὴν Θεσσαλονικὴν καὶ μέσῳ αὐτῆς μετὰ τὴν μεγάλην τέχνην, τῆς ὁποίας αἱ τοιχογραφίαι τῆς Ἐπισκοπῆς ἀποτελοῦν καλὸν δείγμα, δυνάμεναι νὰ παραλληλισθοῦν μετὰ γνωστὰ ἔργα ἐν Σερβίᾳ (Μιλέσεβο καὶ Στουντένιτσα). Μετὰ τὴν ἀνθισιν τοῦ 13ου αἰ. δὲν φαίνεται νὰ ἔτυχε νὰ ἰδῇ ἰδιαίτερας προσοχῆς. Ἡ διακόσμησις τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, ἡ ὁποία ἐπίσης μεταφέρθη ἀκεραία εἰς Ἀθήνας, ἀποτελεῖ τὴν μοναδικὴν μαρτυρίαν διὰ μεταγενεστέρως φροντίδας. Ὅταν περατωθῇ ἡ εἰς τὸ ἐργαστήριον τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου συντήρησις καὶ ὁ καθαρισμός, αἱ πολῦτιμοι τοιχογραφίαι τῆς Ἐπισκοπῆς, αἱ ὁποῖαι θὰ ἀποτελέσουν θέμα ἰδιαίτερας μελέτης, πρέπει νὰ ἐξασφαλισθοῦν ὡς πρὸς τὴν ἔκθεσιν αὐτῶν εἰς μέρος προσιτὸν καὶ ἀσφαλές.

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Παλαιοχριστιανικοὶ τάφοι

Εἰς τὸ ἀρχαῖον νεκροταφεῖον τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ κείμενον ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ Πανεπιστημίου, ἀνευρέθησαν δύο τάφοι φέροντες γραπτὴν διακόσμησιν, λόγῳ δὲ τῆς ἐπικειμένης θεμελιώσεως κτηριακοῦ συγκροτήματος τοῦ Πανεπιστημίου, ἀπεφασίσθη ἡ ἄμεσος ἀποτεχνισμὸς τῆς γραπτῆς διακοσμῆσεως τοῦ ἐνὸς τάφου, τοῦ δὲ ἑτέρου ἡ μεταφορὰ αὐτοῦ εἰς τὸ Ἀρχαιολογικὸν Μοσεῖον Θεσσαλονίκης, ἡ ὁποία ἐγένετο ὡς ἑξῆς: μετὰ τὴν σταθεροποίησιν τοῦ χρώματος καὶ τὴν στερέωσιν τῆς γραπτῆς διακοσμῆσεως, ἀφῆρθη μέρος τῆς τοιχοδομῆς εἰς τρόπον ὥστε νὰ παραμείνῃ ἡ ζωγραφικὴ μετὰ τὸ ἐκ κονιάματος ὑπόστρωμα, τὸ διαγράφων ἐξωτερικῶς τὸ σχῆμα τοῦ τάφου καὶ κατεσκευάσθη ξυλότυπος,

ὁ ὁποῖος προσηρμόσθη εἰς τὸ ἐσωτερικὸν σχῆμα τοῦ τάφου (Πί ν. 35 α - β).

Ἡ ἐργασία ἀνετέθη εἰς τὸν ζωγράφον συντηρητὴν κ. Φ. Ζαχαρίου, τῇ ἐποπτεῖᾳ τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων.

ΒΕΡΟΙΑ

1. Ναὸς Ἁγίου Βλασίου

Εἰς τὸν μονόχωρον ναὸν τοῦτον σφύζονται τοιχογραφίαι δύο ἐποχῶν. Ἐκεῖναι τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ, μετὰ παραστάσεις συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν, ἐξαιρέτου τέχνης, δύνανται νὰ τοποθετηθοῦν εἰς τὸν 13ον αἰῶνα τελευτώντα, ἐνῶ αἱ λοιπαὶ εἶναι τοῦ 17ου. Παρὰ τὴν πρὸς τὰς, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ προϊσταμένου τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων 2ας Περιφερείας κ. Μ. Μιχαηλίδου, ἐκτελεσθεῖσας κτηριακὰς ἐργασίας, ἐγένετο στερέωσις τῶν τοιχογραφιῶν δι' ἐνέσεων, πλὴν ὀρισμένων ἐκτεταμένων τμημάτων εἰς τὴν βόρειον καὶ δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ, ὅπου οἱ τοῖχοι ἦσαν ἐτοιμόρροποι. Δι' ὃ καὶ ἀφοῦ ἀπεφασίσθη ἡ κατεδάφισις καὶ ἀνοικοδόμησις των, ἐγένετο ὀπισμὸς τῶν τοιχογραφιῶν μετὰ σκοπὸν τὴν διατήρησιν των εἰς τὴν θέσιν των, ὥστε νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ ἀπομάκρυνσις τῶν ἐτοιμορρόπων τοίχων καὶ εἶτα ἡ ἐπανασύνδεσις τῶν τοιχογραφιῶν πρὸς τὸν νέον τοῖχον, χωρὶς νὰ ἔχουν μετακινηθῇ. Τέλος, ἐγένετο καθαρισμός τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τὰ κονιάματα, τὰ ἀσβεστώματα καὶ τὴν αἰθάλην (Πί ν. 36 α - β). Ἡ ἐργασία πρέπει νὰ συνεχισθῇ.

2. Ναὸς Ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου

Εἰς τὸν μόλις τὴν τελευταίαν στιγμὴν σφθέντα ἀπὸ τὴν κατεδάφισιν ναὸν ἐγένετο παρὰ τὴν ἑξῆς μετὰ σημαντικὰς κτηριακὰς, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ προϊσταμένου τῆς 2ας Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Μ. Μιχαηλίδου, στερεωτικὰς ἐργασίας, πλήρης συντήρησις τῶν ἀξιολογωτάτων τοιχογραφιῶν. Ἦτοι, ἀπεκαλύφθη κάτω παχέος στρώματος κρυσταλλικῶν ἀλάτων (Πί ν. 37 α - β) ὁλόκληρος ἡ μεγάλη παράστασις τῆς Ἀναλήψεως εἰς τὸ μέτωπον τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, ἀφοῦ ἐστερεώθη δι' ἐμποτισμοῦ καὶ δι' ἐνέσεων. Ἐπίσης δι' ἀποτεχνισμοῦ τοῦ νεωτέρου στρώματος τοιχογραφιῶν ἀπὸ τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ βήματος παραστάδων, ἀπεκαλύφθησαν παραστάσεις ἱεραρχῶν καὶ, διανοιχθείσης τῆς διαβάσεως ἐπικοινωνίας ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ εἰς τὸ διακονικόν, ἀπεκαλύφθησαν ἐπίσης τέσσαρες παραστάσεις ἁγίων (Πί ν. 38 α - β). Αἱ παραστάσεις αὐταί, καθὼς καὶ αἱ λοιπαὶ ὀλίγαι ἀλλὰ ἄριστα σφζόμε-

να παραστάσεις (Κοινωνία Ἀποστόλων, Εὐαγγελισμός, ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος μετὰ τὴν Ὁδηγήτριαν κ.ἄ.) ἐστερεώθησαν καὶ ἐκαθαρίσθησαν. Οὕτως ἀποκατεστάθη εἰς τὴν πόλιν τῆς Βεροίας ἐν πρώτῃ τάξεως σύνολον τοιχογραφικῆς διακοσμήσεως, ἔργον περισσοτέρων τοῦ ἐνὸς καλλιτεχνῶν, ἐντασσόμενον εἰς τὸν κύκλον τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς τοῦ 12ου - 13ου αἰῶνος, ποῦ γνωρίζομεν ἀπὸ τὴν Καστορίαν, τὴν Ἀχρίδα κ.λ.π. (Συνεργεῖον Φ. Ζαχαρίου).

3. Ναὸς Ἀγίου Γεωργίου

Εἰς τὰς ἀξιολόγους τοιχογραφίας τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰῶνος τοῦ ναοῦ τούτου ἐγένετο, παραλλήλως πρὸς σημαντικὰς κτηριακὰς ἐργασίας, στερέωσις τῶν ἀποσαθρωμένων ἐκ τῆς ὑγρασίας κονιαμάτων καὶ μερικὸς καθαρισμὸς τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφανείας ἀπὸ τὰ ἄλατα καὶ τὰ ἀσβεστώματα. Εἰς τὸν πρόναον ἐστερεώθη καὶ ἐγένοντο δείγματα καθαρισμοῦ εἰς τὴν μεγάλην παράστασιν τῆς Δευτέρας Παρουσίας (1519) εἰς δὲ τὸν κυρίως ναόν, μετὰ τῶν ἄλλων, ἐστερεώθη καὶ ἐκαθαρίσθη ἡ μεγάλη παράστασις τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, τοῦ 1642, τεχνοτροπίας χαρακτηριστικῆς τῆς ΒΔ. Ἑλλάδος, ἡ ὁποία ἀναπτύσσεται ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τὴν παράδοσιν τῆς ἀκμαζούσης κρητικῆς ζωγραφικῆς τοῦ 16ου αἰῶνος (Πί ν. 55 α - β, 56 α - β). Ἐπίσης ἀπειχίσθη τμήμα τοιχογραφίας μετὰ τὴν παράστασιν τῆς Μεγάλης Δεήσεως, ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς συντηρήσεως καὶ τῆς ἐπαναποθετήσεώς της μετὰ τὴν στερέωσιν τοῦ τοίχου. Ἡ ἐργασία πρέπει νὰ συνεχισθῇ.

ΚΑΣΤΟΡΙΑ

1. Εἰς τὰς ἐξαιρέτους τοιχογραφίας τοῦ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Κασνίτζη⁵⁸ ἐγένοντο ἐκτεταμέναι ἐργασίαι στερέωσης τῶν φερόντων ζωγραφικὴν κονιαμάτων (περὶ τὰ 90 μ.²) ἀποσαθρωμένων ἐν πολλοῖς ὑπὸ τῆς ὑγρασίας καὶ σταθεροποιήσεως τῆς χρωματικῆς ἐπιφανείας, ἡ ὁποία κατὰ τὸν τρόπον ἀπεφλοιόυτο. Δὲν συνεπληρώθη ἡ στερέωσις καὶ δὲν ἐγένετο καθαρισμὸς ἐφέτος. Αἱ ἐργασίαι θὰ συνεχισθοῦν.

2. Κατὰ τὴν παραμονὴν τοῦ εἰς Καστορίαν ὁ κ. Φ. Ζαχαρίου ἠσχολήθη μετὰ τὴν λήψιν μέτρων προστασίας καὶ προέβη εἰς δοκιμαστικούς καθαρισμούς καὶ στερεώσεις εἰς εἴκοσιν εἰκόνας ἐκ τῶν ἐνενήκοντα, συγκεντρωθεῖσιν ἐκ τῶν ναῶν τῆς πόλεως ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου καὶ

τοῦ κ. Νομάρχου, διὰ τοῦ ἐπιστημονικοῦ συνεργάτου τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου κ. Ν. Ζία, ὅστις κατέγραψε καὶ ἐφωτογράφησε περὶ τὰς 600 εἰκόνας τῆς πόλεως καὶ τῆς περιοχῆς. Αἱ παλαιότεραι καὶ σημαντικώτεραι εἶναι σχεδὸν ἀδιάγνωστοι λόγῳ τοῦ ἐπικαθημένου λεπτοῦ στρώματος σκληρυνθέντος πηλοῦ σχηματισμένου ἐκ κόνεως, αἰθάλης καὶ ὑγρασίας, ἥδη δέ, ἐκ τῶν πρώτων δοκιμῶν καθαρισμοῦ, φαίνεται ὅτι ἀνάγονται εἰς τὴν πρὸ τῆς Ἀλώσεως ἐποχὴν (Πί ν. 40 α - β, 41 α - β), συντηρούμεναι δὲ καὶ καθαριζόμεναι θὰ ἀποτελέσουν σπουδαῖον σύνολον ἔργων ζωγραφικῆς, κατὰ τὸ πλεῖστον 13ου καὶ 14ου αἰῶνος, ἐντελῶς ἀγνώστων μέχρι τοῦδε. Ἐν συνδυασμῷ μετὰ τὰς εἰκόνας τῆς Βεροίας (βλ. Πί ν. 39 α - β), θὰ παράσχουν πολύτιμον μαρτυρίαν διὰ τὴν τέχνην τῶν εἰκόνων τῆς Δυτ. Μακεδονίας κατὰ τοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς αἰῶνας, θὰ διαφωτίσουν δὲ ὡς πρὸς τὰ ἐπικρατοῦντα ρεύματα, τὰς σχέσεις μετὰ τὰ γειτονικὰ καλλιτεχνικὰ κέντρα ἢ καὶ μετὰ πλέον ἀπομακρυσμένα. (Συνεργεῖον Φ. Ζαχαρίου).

ΗΠΕΙΡΟΣ

Συλλογὴ φορητῶν εἰκόνων Ἰωαννίνων

Ὑπὸ τὰς ὁδηγίας καὶ τὴν ἄμεσον ἐπιβλέψιν τῆς Ἐφόρου Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων 5ης Περιφερείας κ. Ἄν. Χατζηνικολάου, συνετηρήθησαν 15 εἰκόνες τῆς ἐν τῷ Μουσείῳ συλλογῆς, ὑπὸ τῆς συντηρητρίας τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου κ. Φ. Καλαμάρα.

ΖΑΚΥΝΘΟΣ

Ἐγένετο, ὑπὸ τῆς ζωγράφου - συντηρητρίας κ. Μ. Ρουσσέα - Μπάρμπα, μελέτη τῶν ἐπειγουσῶν ἀναγκῶν συντηρήσεως τῶν εἰκόνων τοῦ Μουσείου καὶ τῶν ναῶν τῆς Ζακύνθου. Ἐκ τῆς ἐρεύνης ταύτης συνήχθη, ὅτι ἐπείγει ἡ συντήρησις ὀρισμένων εἰκόνων τοῦ Μουσείου, τοῦ Μετοχίου τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης τοῦ Σινᾶ, καθὼς καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Χρυσοπηγῆς Μπόχαλης, τῶν ὁποίων παλαιότερον εἶχε γίνῃ πρόχειρος συγκράτησις δι' ἐπικολλήσεως χάρτου.

ΚΥΚΛΑΔΕΣ

ΝΑΞΟΣ

1. Ναὸς Παναγίας Δροσιανῆς

Ὁ κύριος, εἰς μορφήν τρικόγχου, ναὸς ἔχει προσκεκολλημένα ἀκτινοειδῶς πῶς, εἰς τὴν βορεῖαν πλευράν του, τρία μικρὰ παρεκκλήσια ἐπίσης τρίκογχα. Πρὸ τῶν ἐργασιῶν συντηρήσεως

58. Βλ. Στ. Πελεκανίδη, Τοιχογραφίαι Καστορίας τ. Α' (λεῦκωμα) πίν. 43 - 62.

καὶ τῆς σχετικῆς ἐρεῦνης, ἴχνη τοιχογραφιῶν ἦσαν ὁρατὰ ὑπὸ τὰ ἐπιχρίσματα μόνον εἰς τὴν βορείαν κόγχην τοῦ κεντρικοῦ ναοῦ καὶ τὴν κόγχην τοῦ ἀνατολικοῦ παρεκκλησίου. Σχετικὴ ἐρευνα εἰδείξεν, εἰς μὲν τὸν κύριον ναόν, τρία στρώματα ζωγραφικῆς εἰς τὴν ἀνατολικὴν κόγχην καὶ τὴν πρὸ αὐτῆς καμάραν καὶ δύο στρώματα εἰς τὴν βορείαν, εἰς δὲ τὸ ἀνατολικὸν παρεκκλήσιον, τρία στρώματα εἰς τὸ τεταρτοσφαιρίον τῆς ἀνατολικῆς κόγχης.

Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἐγένοντο, παραλλήλως πρὸς σημαντικὰς κτηριακὰς, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ Ἐφόρου Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Ν. Δρανδάκη, ἐπισκευὰς, αἱ κάτωθι ἐργασίαι συντηρήσεως:

α) *Κύριος ναός. Βορεία κόγχη.* Ἀφῆρέθησαν τὰ ἀσβεστώματα καὶ ἀπετεichίσθησαν τὰ νεώτερα τμήματα τοιχογραφιῶν (13ου αἰ.), εἰς ἃ ἀνῆκον: α) ἡ λίαν βεβλαμμένη μορφή τοῦ Χριστοῦ Ἐμμανουὴλ ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Πλατυτέρας τύπου Βλαχερνιτίσεως, β) ἡ παράστασις Ἀρχαγγέλου ἐκ τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς κάτω ζώνης τῆς ἀψίδος (Πί ν. 42 α) καὶ γ) αἱ δύο μορφαὶ τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἀρχαγγέλου ἐκ τῆς παραστάσεως τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἐκ τοῦ μετώπου τοῦ πρὸ τῆς ἀψίδος τόξου. Ἡ ἀφαίρεσις τῶν νεωτέρων αὐτῶν τμημάτων ἦτο ἐξαιρετικῶς δυσχερὴς, διότι τὸ λεπτὸν ὑπόστρωμά των εἶχε συγχωνευθῇ μετὰ τῶν ἀλάτων τῶν ἐπὶ τοῦ ὑποκειμένου ἀρχικοῦ στρώματος ζωγραφικῆς, τοῦ ὁποῦ τὰ χρώματα εἶχον καταστῇ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἰδιαιτέρως εὐαίσθητα. Μετὰ τὴν ἀποτεichίσιν, ἐγένετο καθαρισμὸς τοῦ ἀποκαλυφθέντος παλαιότερου στρώματος ζωγραφικῆς ἐκ τῶν ἀσβεστωμάτων καὶ τῶν ἀλάτων. Λόγῳ τοῦ περιορισμένου χρόνου ἐγένετο πλήρης καθαρισμὸς μόνον τοῦ κατωτέρου τμήματος τῆς ἀψίδος.

Διὰ τῶν ἐργασιῶν τούτων, ἀπεκαλύφθη εἰς τὸ σύνολόν της ἡ ἀρχικὴ ζωγραφικὴ διακόσμησις τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ ναοῦ, ἡ ὁποία σύγκειται ἐκ τῆς παραστάσεως α) τῆς Θεοτόκου εἰς τὸν τύπον τῆς Βλαχερνιτίσεως ἐν μέσῳ τῶν στηθαρίων τῶν Ἁγίων Κοσμά καὶ Δαμιανοῦ, εἰς τὸ τεταρτοσφαιρίον τῆς κόγχης, β) τοῦ Χριστοῦ νέου ὁλοσώμου, εἰς τὸ κέντρον τῆς κάτω ζώνης, ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποῦ εἰκονίζονται, ἀριστερὰ Θεοτόκος ἡ Παράκλησις καὶ ὁ Προφήτης Σολομών, καὶ δεξιὰ ἐστεμμένη Ἁγία καὶ ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, καὶ γ) τῶν ὁλοσώμων μορφῶν δύο ἁγίων, εἰς τὴν συνεχομένην πρὸς τὴν ἀψίδα καμάραν (Πί ν. 42 α). Αἱ τοιχογραφίαι αὗται εἶναι λίαν σημαντικαὶ λόγῳ τῆς παλαιότητος, ὡς καὶ τῆς ἐξαιρέτου ποιότητος αὐτῶν.

β) *Ἀνατ. παρεκκλήσιον.* Εἰς τὴν κόγχην καὶ τὰ τρία ἀλλεπάλληλα στρώματα ζωγραφικῆς ἔφερον τὴν παράστασιν τῆς Θεοτόκου εἰς τὸν τύπον τῆς Βλαχερνιτίσεως. Ἐξ αὐτῶν ἀπετεichίσθησαν τὰ δύο νεώτερα, διατηρουμένης τῆς κοίλης μορφῆς τοῦ τεταρτοσφαιρίου κόγχης. Ἐγένετο στερέωσις καὶ καθαρισμὸς τοῦ ἀρχικοῦ στρώματος τοῦ τεταρτοσφαιρίου καὶ τῶν, εἰς τὴν κατωτέραν ζώνην τῆς ἰδίας ἀψίδος, παραστάσεων δύο ὁλοσώμων στρατιωτικῶν ἁγίων (Πί ν. 42 β).

2. Καλορίτισσα. Ναὸς Γεννήσεως

Ἐκ τοῦ σημαντικοῦ ἐκ τοιχογραφιῶν διακόσμου τοῦ ἐν σπηλαίῳ ναοῦ, ἐγένετο ἀποτεichίσις τμήματος νεωτέρου στρώματος ζωγραφικῆς εἰς τὴν ἀψίδα, μετὰ λίαν ἐφθαρμένην παράστασιν σειρᾶς ἀποστόλων.

Ἀπαντα τὰ ἀποτεichισθέντα τμήματα τοιχογραφιῶν μετεφέρθησαν εἰς τὸ Κεντρικὸν Ἐργαστήριον, πρὸς ἐπεξεργασίαν. (Συνεργεῖον Ν. Κάιλα).

ΚΡΗΤΗ

Παραθέτομεν κατωτέρω, τὴν ἐκθεσιν τῆς Ἐπιμελητρίας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Κρήτης κ. Στυλ. Παπαδάκη - Ökland, ἥτις ἐπέβλεψεν ἀπάσας τὰς ἐν Κρήτῃ ἐργασίας.

«Λόγῳ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ἐν τῇ νήσῳ βυζαντινῶν μετὰ τοιχογραφιῶν ναῶν, οἱ πλεῖστοι τῶν ὁποίων ἔχουν ἄμεσον ἀνάγκην προστασίας, καὶ τῆς ἐκ τῶν πραγμάτων ἀδυναμίας ἀντιμετωπίσεως, ἐν ἐκτάσει, τῶν ἀναγκῶν τούτων, ἐπελέγησαν πρὸς συντήρησιν, κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο, οἱ ἐκ τῶν παλαιότερων ἐμφανίζοντες ἀμειωτέραν ἀνάγκην στερεώσεως καὶ τινες ἰδιαιτέρως σημαντικοὶ διὰ τὴν ποιότητα τῆς ζωγραφικῆς των. Διὰ τοῦς αὐτοὺς λόγους, αἱ ἐκτελεσθεῖσαι ἐργασίαι ἀπέβλεπον κυρίως εἰς τὴν στερέωσιν μόνον τῶν τοιχογραφιῶν, μὴ ἐπεκτεινόμεναι εἰς πλήρη συντήρησιν καὶ καθαρισμόν, πλὴν ἐλαχίστων εἰδικῶν περιπτώσεων, ὡς θέλει σημειωθῇ κατωτέρω.

ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

1. Ναὸς Ἁγίου Γεωργίου εἰς Κούνενι (νῦν Βάθη) Κισάμου

Ὁ μονόχωρος καμαροσκεπὴς ναὸς οὗτος σφῶει μέρος τοῦ ζωγραφικοῦ του διακόσμου, τὸν ὁποῖον γραπτὴ ἐπιγραφὴ χρονολογεῖ εἰς τὸ 1284⁵⁹. Ἡ σημειουμένη μεγάλη φθορὰ καὶ ἡ ἀπώλεια μέ-

59. Κ. Λασιθιωτάκη, Δύο ἐκκλησίαι στὸ Νομὸ Χανίων, ἐν ΔΧΑΕ, περίοδος Δ', τόμ. Β', σ. 38 κ.ε. πίν. 20-26. Gerola-Λασιθιωτάκη, Κατάλογος, ἀριθ. 45. Ἐπίσης Gerola, Monumenti, IV, p. 416, n. 12.

ρους τῶν τοιχογραφιῶν του ὀφείλεται εἰς τὴν, ἄγνωστον πότε, ἐπισυμβᾶσαν πτώσιν τῆς καμάρας, ἢ ὁποία ἀνοικοδομηθεῖσα προχείρως, διὰ τοῦ αὐτοῦ ὑλικοῦ, διατηρεῖ εἰσέτι ἐπικολλημένα ἐπὶ τῶν θολιτῶν τῆς σπαράγματα τοιχογραφιῶν ἐκ τῶν ἀρχικῶς κοσμουσῶν τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ ναοῦ. Ἡ ἐκ τῶν περιπετειῶν αὐτῶν τοῦ κτηρίου παραμονὴ τῶν τοιχογραφιῶν ἐκτεθειμένων εἰς τὰς ἐναλλασσομένας καιρικὰς συνθήκας, προεκάλεσε τὴν ἐν πολλοῖς ἀποσάθρωσιν τῶν, ἤδη ἐξ ἀρχῆς οὐχὶ τόσον στερεῶν εἰς τὴν ὑφὴν των, χρωμάτων, ἐνῶ τὰ ὀμβρία ὕδατα, τὰ ὁποῖα καὶ μετὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ θόλου διήρχοντο ἐκ τῶν ρωγμῶν τῆς προχείρου κατασκευῆς, ἐδημιούργησαν ἐπὶ τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφανείας σκληρότατον στρώμα κρυσταλλικῶν ἀλάτων καὶ πυκνὰς καταλιβάδας. Ἐπὶ πλέον, ὁ ἐπὶ μακρὸν διαποτισμὸς τῶν κονιαμάτων, εἶχεν ἐπιφέρει τὴν πτώσιν τμημάτων τοιχογραφιῶν ἢ ἐπικίνδυνον ἀποκόλλησιν των ἐκ τῶν τοίχων. Διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους ἐπεσκευάσθη κατ' ἀρχὴν ἢ ἐκ κεράμων στέγη καὶ ἐγένετο στερέωσις τῶν ἀποκεκολλημένων κονιαμάτων καὶ τοῦ χρώματος. Ἐπίσης συνεκρατήθησαν αἱ παρυφαὶ τῶν τοιχογραφιῶν καὶ ἐπληρώθησαν αἱ ρωγαὶ καὶ τὰ ἐκ τῆς πτώσεως τοιχογραφιῶν κενά, διὰ κονιάματος συγγενοῦς συνθέσεως πρὸς τὸ παλαιὸν καὶ οὐδετέρου χρωματικοῦ τόνου. Τέλος, ἀφηρέθησαν, ὅπου ἦτο ἀπαραίτητον διὰ τὴν ἔρευναν τῆς ἐκτάσεως τῆς ζωγραφικῆς καὶ τὴν στερέωσιν τῆς, τὰ μεταγενέστερα ἀσβεστώματα καὶ ἐγένοντο δείγματα καθαρισμοῦ ἐκ τῶν ἀλάτων εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (Πί ν. 43 - 44). (Συνεργεῖον Ν. Κάϊλα).

2. Ναὸς Ἀγίου Γεωργίου εἰς Σκλαβοπούλαν Σελίνου

Καὶ ὁ ναὸς οὗτος, μονόχωρος καμαροσκεπής, ἔχει ὑποστῆ σοβαρὰς ζημίας καὶ ἀλλοιώσεις, ἐκ τῆς καταρρεύσεως καὶ ἀνοικοδομήσεως τῆς καμάρας καὶ τοῦ νοτίου τοίχου. Οὕτω σφῆζει τοιχογραφίας μόνον εἰς τὸν ἀνατολικόν, τὸν βόρειον καὶ τὸν δυτικὸν τοίχον. Αἱ τοιχογραφίαι αὐταί, ἀξιόλογοι ἰδιαιτέρως διὰ τὴν τεχνοτροπικὴν ποιικίαν των, καὶ χρονολογούμεναι εἰς τὸ 1290/91⁶⁰, εἶχον ὑποστῆ ἀναλόγους πρὸς τὸ προηγούμενον μνημεῖον φθοράς.

Αἱ ἐκτελεσθεῖσαι ἐργασίαι συντηρήσεως, αἱ ὁποῖαι καὶ ἐνταῦθα ἠκολούθησαν τὴν ἐπισκευὴν τῆς στέγης καὶ ἐξασφάλισιν τοῦ μνημείου ἐκ τῆς

60. Gerola - Λασιθιωτάκη, Κατάλογος, ἀριθ. 86. Ἐπίσης, Στ. Παπαδάκη - Ökland, Ἡ Κερά τῆς Κριτσᾶς, ἐν ΑΔ 22 (1967) : Μέρους Α' σ. 98 καὶ 104, Πίν. 71 β καὶ 73.

ὕγρασίας, συνίσταντο, κατ' ἀρχὴν, εἰς τὴν στερέωσιν τῶν ἀποκολλημένων καὶ σαθρῶν τμημάτων τοῦ κονιάματος. Ἐν συνεχείᾳ, ἀφηρέθησαν τὰ ἀσβεστώματα, τὰ ὁποῖα ἐκ τῆς ἀτέχνου ἐπισκευῆς τοῦ κτηρίου ἐκάλυπτον μέγα μέρος τῶν τοιχογραφιῶν καὶ ὁλόκληρον τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Οὕτως, ἀπεδόθη εἰς τὴν ἀρχικὴν τῆς μορφῆς ἢ, εἰς τὸ τύμπανον τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, σύνθεσις τοῦ Ἀγίου Μανδηλίου καὶ τῶν στηθαρίων τοῦ Ἰωακείμ καὶ τῆς Ἄννης, ἀπεκαλύφθησαν δὲ ἐξ μορφῶν ἱεραρχῶν καὶ ἀγίων εἰς τὸν βόρειον τοίχον, ὡς καὶ ἢ ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Σταυρώσεως καὶ μορφῶν μαρτύρων διακόσμησις τοῦ δυτικοῦ. Τέλος, ἐγένοντο δείγματα καθαρισμοῦ ἐκ τῶν κρυσταλλικῶν ἀλάτων καὶ τῶν ἀσβεστωμάτων, εἰς τὰς μορφὰς τῶν ἱεραρχῶν τοῦ ἱεροῦ καὶ συνεπληρώθησαν διὰ κονιάματος, οὐδετέρου χρωματικοῦ τόνου, τὰ κατεστραμμένα τμήματα τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφανείας (Πί ν. 45 α - β). (Συνεργεῖον Ν. Κάϊλα).

3. Ναὸς Εἰσοδίων Θεοτόκου εἰς Σκλαβοπούλαν

Ὁ ναὸς, τοῦ αὐτοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου μὲ τοὺς προαναφερθέντας, σφῆζει σχεδὸν εἰς τὸ συνολόν του, τὸν ἐκ τοιχογραφιῶν διάκοσμόν του⁶¹. Αἱ τοιχογραφίαι αὐταί, ἔργον τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 14ου αἰῶνος, ἀποτελοῦν, λόγῳ τῆς καλλιτεχνικῆς των ποιότητος καὶ τῆς χρονολογίας των, ἐν τῶν πλέον ἀξιολόγων καὶ ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος μνημείων τῆς νήσου, εἶχον ὅμως ὑποστῆ σοβαρὰς ζημίας ἐκ τῆς ὑγρασίας καὶ τῶν ἀτέχνων ἐπισκευῶν καὶ προσθηκῶν.

Οὕτως, ἐκ τῆς κατασκευῆς κωδωνοστασίου ἐκ σιδηροπαγῶς σιμεντοκονίας ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου, τὸ τμήμα τοῦτο διερράγη εἰς πολλὰ σημεία καὶ ὁ τοίχος ἐξέκλινε τῆς κατακορύφου, μὲ ἀποτέλεσμα αἱ τοιχογραφίαι νὰ ἀποκολληθοῦν καὶ καταστοῦν κατὰ τὸ πλεῖστον ἐτοιμόρροποι. Ὁμοίως, ἐκτεταμέναι φθοραὶ τῆς ζωγραφικῆς προεκλήθησαν ἐκ τῆς διανοίξεως παραθύρου εἰς τὸν νότιον τοίχον καὶ ἐκ τῆς κατασκευῆς νέου τέμπλου, ὡς καὶ ἐκ τῆς ἀτέχνου καὶ δι' ἀκαταλλήλων ὑλικῶν — κυρίως τσιμέντου — πληρώσεως τῶν ρωγμῶν καὶ τῶν κατεστραμμένων τμημάτων τῶν τοιχογραφιῶν.

Αἱ ἐκτελεσθεῖσαι ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν ἐργασίαι, αἱ ὁποῖαι ἠκολούθησαν τὴν κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος συντελεσθεῖσαν στερέωσιν τοῦ κτηρίου καὶ τὴν ἐξασφάλισιν του ἐκ τῆς ὑγρασίας, ἀπέβλεπον κυρίως εἰς τὴν στερέωσιν τῶν τοιχογραφιῶν. Οὕτως, ἐγένετο σταθεροποίησις τοῦ κονιάματος

61. Gerola - Λασιθιωτάκη, ἔ. ἀ., ἀριθ. 87.

καὶ τοῦ χρώματος, ὅπου τοῦτο διαποτισθὲν ἐκ τῆς ὑγρασίας ἀπελεπίζετο, ἐν συνεχείᾳ δέ, ἀφηρέθησαν αἱ παλαιαὶ δι' ἀκαταλλήλων ὑλικῶν συμπληρώσεις, ἀντικατασταθεῖσαι δι' εἰδικοῦ κονιάματος, οὐδετέρου χρωματικοῦ τόνου. Τέλος, ἐγένοντο δείγματα καθαρισμοῦ ἐκ τῶν κρυσταλλικῶν ἀλάτων — παράστασις Πλατυτέρας εἰς κόγχην ἱεροῦ — καὶ ἀφηρέθησαν τὰ ἀσβεστώματα ἐκ τῶν πλέον σημαντικῶν σημείων τῆς ζωγραφικῆς (Πί ν. 46 α). (Συνεργεῖον Ν. Κάιλα).

4. Ναὸς Σωτήρος εἰς Σκλαβοπούλαν

Καὶ ὁ ναὸς οὗτος, μονόχωρος, καμαροσκεπής, σφῆζει τοιχογραφίας ἀξιολόγου⁶², ἰδιαίτερος ἀπὸ πλευρᾶς εἰκονογραφίας, αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ χρονολογηθῶν εἰς τὸν 15ον αἰῶνα, κατὰ τὰς ἐργασίας δὲ συντηρήσεως ἀπεκαλύφθη, εἰς τὴν κατωτέραν ζώνην τοῦ βορείου τοίχου, καὶ παλαιότερον, πολὺ βεβλαμμένον, στρώμα ζωγραφικῆς, μετὰ παραστάσεως νέου ὀλοσώμου ἁγίου, ἡ ὁποία θὰ ἠδύνατο νὰ χρονολογηθῇ — μετ' ἐπιφυλάξεων λόγῳ τῆς κακῆς διατηρήσεως — εἰς τὸν 12ον αἰῶνα (Πί ν. 47 β).

Καὶ εἰς τὸ μνημεῖον τοῦτο ἡ φθορὰ τῆς ζωγραφικῆς ὠφείλετο εἰς τὴν ἐκ τῆς κατεστραμμένης στέγης προερχομένην ὑγρασίαν, ἡ ὁποία διεπότιζε καὶ ἀπεσάθρωνε τὰ οὐχὶ ἰσχυρὰ εἰς τὴν σύνθεσιν τῶν κονιάματα καὶ χρώματα. Ἐκ τούτου καὶ ἡ ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐν σχεδίῳ μόνον διατήρησις τῆς ζωγραφικῆς (Πί ν. 47 α, 48 α).

Αἱ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἐκτελεσθεῖσαι ἐργασίαι, αἱ ὁποῖαι ἀπετέλουν συνέχειαν τῶν, κατὰ τὸ παρελθόν, ἐργασιῶν στερεώσεως τοῦ κτηρίου καὶ ἐπισκευῆς τῆς στέγης, συνίσταντο εἰς τὴν, δι' ἀναλόγων μεθόδων πρὸς τὰς ἐφαρμοσθεῖσας εἰς τὰ προαναφερθέντα μνημεῖα, στερέωσιν καὶ διασφάλισιν τῶν τοιχογραφιῶν. (Συνεργεῖον Ν. Κάιλα).

ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΗΣ

5. Ναὸς Ἀγίου Εὐτυχίου εἰς Χρωμοναστήρι

Ὁ ναὸς, μονόκλιτος, σταυροειδῆς μετὰ τρούλου, ἔχει τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ διακεκοσμημένην μετὰ τοιχογραφίας, αἱ ὁποῖαι χρονολογοῦνται ὑπὸ τοῦ ἐκδότου τῶν, καθηγητοῦ κ. Ν. Δρανδάκη, εἰς τὸν 11ον αἰῶνα⁶³. Αἱ διὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὴν τέχνην τῶν σημαντικαί, ἰδιαίτερος διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐν τῇ νήσῳ ζωγραφικῆς, τοιχο-

62. Gerola - Λασιθιωτάκη, ἔ. ἀ., ἀριθ. 85.

63. Ν. Δρανδάκη, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἀγίου Εὐτυχίου Ρεθύμνης, ἐν Κρητ. Χρον. τόμ. Ι' (1956) σ. 215 κ. ἔ. Πίν. ΙΒ' - ΙΘ'.

γραφίαι αὐταί, ὑπέφερον κυρίως ἐκ τῆς ὑγρασίας.

Διὰ τὴν ὀριστικὴν ἐξασφάλισιν τῶν, ἐν συνεχείᾳ τῶν κατὰ τὰ δύο παρελθόντα ἔτη ἐκτελεσθεισῶν ἐργασιῶν ἀποκαταστάσεως καὶ στερεώσεως τοῦ κτηρίου⁶⁴, ἐγένετο στερέωσις τῶν τοιχογραφιῶν, διὰ σταθεροποιήσεως τῶν κονιαμάτων καὶ τοῦ χρώματος. Ἐπίσης ἐγένετο καθαρισμὸς ἐκ τῶν ἀσβεστωμάτων, τὰ ὁποῖα ἐκάλυπτον κυρίως τὰ κατώτερα τμήματα τῆς ἀψίδος, οὐχὶ ὅμως καὶ ἐκ τῶν σκληροτάτων κρυσταλλικῶν ἀλάτων, τὰ ὁποῖα καλύπτουν ὀλόκληρον τὴν ζωγραφικὴν ἐπιφάνειαν, ὥς ἐκ τούτου δὲ ἡ ἀφαίρεσις τῶν ἡθελεν ἀπαιτήσῃ μακροχρόνιον ἐργασίαν (Πί ν. 46 β). (Συνεργεῖον Στ. Μπαλτογιάννη).

6. Ναὸς Ἀγίου Ἰωάννου εἰς Ἀνώγεια

Ἐχει τὴν μορφήν συμπλέγματος διδύμων μονόχωρων καμαροσκεπῶν ναῶν. Ὡς ἐκ τῶν οἰκοδομικῶν στοιχείων καὶ τῶν ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν παρατηρουμένων φθορῶν συνάγεται, τὸ ἀρχικὸν τμήμα εἶναι ὁ μετὰ τοιχογραφιῶν νότιος ναῖσκος, ὁ ὁποῖος πολὺ ἐνωρίς, ἴσως κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα, ἐπεξετάθη διὰ μιᾶς μικρᾶς πρὸς Δ. προεκτάσεως ὥς καὶ διὰ τῆς προσθήκης τοῦ βορείου, εὐρυτέρου καὶ πλέον ἐπιμήκου, κλίτους. Ἡ ἐπικοινωνία τοῦ ἀρχικοῦ μετὰ τοὺς νέους αὐτοὺς χώρους ἐπετεύχθη διὰ τῆς δημιουργίας, εἰς τὸν βόρειον καὶ τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ ἀρχικοῦ τούτου ναῖσκου, δύο μεγάλων τοξωτῶν ἀνοιγμάτων.

Αἱ τοιχογραφίαι, αἱ ὁποῖαι κοσμοῦν μόνον τὸν νότιον ἀρχικὸν ναῖσκον⁶⁵ καὶ δύνανται νὰ χρονολογηθῶν εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 14ου αἰῶνος, ἀκολουθοῦν εἰς τὴν εἰκονογραφίαν τὸ καθιερωμένον σύστημα — εὐχαριστιακὰ θέματα εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἱεροῦ, μετὰ τὴν παράστασιν τῆς Δείξεως εἰς τὴν κόγχην τῆς ἀψίδος, σκηναὶ τοῦ δωδεκαόρτου εἰς τὴν καμάραν καὶ τὸν δυτικὸν τοῖχον, ὅπου καὶ δύο σκηναὶ ἐκ τῆς ζωῆς τοῦ τιμωμένου ἁγίου, καὶ μορφαὶ ὀλοσώμων ἁγίων καὶ μαρτύρων, εἰς τὴν πρώτην ζώνην τῶν τοίχων, στεφομένην ὑπὸ σειρᾶς στηθαρίων μαρτύρων.

Ἡ τέχνη τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν ἐμφανίζει πρωτοτυπίαν, τοὺς συντελεστὰς τῆς ὁποίας θὰ πρέπει καὶ ἐνταῦθα νὰ ἀναζητήσωμεν εἰς τὴν ἀνάμειξιν στοιχείων παλαιότερων καλλιτεχνικῶν παραδόσεων, ἀναλόγων πρὸς ἐκείνας τῆς ζωγραφικῆς τοῦ ναοῦ Ἀγ. Ἀποστόλων εἰς Πέτρς (Ἰπέκιον) καὶ τοῦ βορείου κλίτους τῆς Μητροπόλεως Μυστρᾶ, μετὰ ἄλλων προερχομένων ἀπὸ τὴν δυτικὴν τέχνην, μετὰ μεθόδους καὶ τύπους χαρακτηρίζοντας

64. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 460. Ἐπίσης, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 575.

65. Gerola - Λασιθιωτάκη, ἔ. ἀ., ἀριθ. 298.

τὴν τέχνην τῶν Παλαιολόγων, καθὼς καὶ εἰς τὴν ἐνιαίαν ἐρμηνείαν τῶν ποικίλων αὐτῶν στοιχείων ὑπὸ τοῦ ἐντοπίου καλλιτέχνου (Πί ν. 48 β).

Αἱ, εἰς τὰς κατ' ἐξοχὴν ἐνδιαφερούσας ταύτας τοιχογραφίας, ἐπενεχθεῖσαι φθοραὶ ἐκ τῶν ἐπισκευῶν καὶ λοιπῶν ἀτυχῶν ἐπεμβάσεων, συνίσταντο κυρίως εἰς τὴν καταστροφὴν μεγάλων τμημάτων αὐτῶν κατὰ τὴν δημιουργίαν τῶν ὡς ἄνω ἀνοιγμάτων ἐπικοινωνίας τῶν χώρων, τὴν πρόχειρον καὶ δι' ἀκαταλλήλων ὑλικῶν συγκράτησιν τῶν παρυφῶν τῶν οὕτως ἀποκεκομμένων τοιχογραφιῶν, εἰς τὴν ἐπίχρισιν μεγάλων ἐπιφανειῶν — κυρίως ὁλοκλήρου τοῦ τμήματος τοῦ ἱεροῦ — τὴν ἐκ τῶν θυμιαμάτων κ.λ.π. ἀμαύρωσιν τῶν καὶ τὸν ἐκ τῆς ὑγρασίας διαποτισμὸν τῶν κονιαμάτων.

Πρὸς προστασίαν τῶν, ἐκαλύφθησαν διὰ κεράμων οἱ θόλοι, τῶν ὁποίων ἡ παλαιότερα ἐπάλειψις διὰ λεπτοῦ στρώματος σιμεντοκονίας ἦτο πλέον ἀνώφελος, ὡς διαρραγεῖσα ἐν ἐκτάσει, παραλλήλως δὲ ἐξετελέσθησαν αἱ ἀκόλουθοι ἐργασίαι συντηρήσεως τῶν τοιχογραφιῶν. Στερέωσις τῶν ἀποκεκολλημένων κονιαμάτων, ἀντικατάστασις τῶν παλαιῶν ὑλικῶν, τὰ ὅποια ἐπλήρουν τὰ κατεστραμμένα τμήματα τῶν τοιχογραφιῶν καὶ τὰ ρήγματα, διὰ νέου, καταλλήλου συνθέσεως, κονιάματος, ἀφαίρεσις τῶν ἐπιχρισμάτων, δι' ἧς ἀπεκαλύφθη ἡ μετρίως διατηρήσεως, διακόσμησις τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ, καὶ ὁ μερικὸς καθαρισμὸς τοῦ συνόλου τῶν τοιχογραφιῶν. (Συνεργεῖον Στ. Μπαλτογιάννη).

ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

7. Ναὸς Ἀγίας Παρασκευῆς εἰς Ἐπισκοπὴν Πεδιάδος

Ὁ ναός, τοῦ συνήθους τύπου τοῦ μονοχώρου καμαροσκεποῦς, σφῆζει λίαν ἀξιολόγους, διὰ τὴν ποιότητα τῆς τέχνης τῶν, τοιχογραφίας⁶⁶, κατὰ τὸ πλεῖστον δυστυχῶς μετρίως διατηρήσεως, χρονολογουμένας εἰς τὸν 15ον αἰῶνα. Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα εἰς αὐτὰς εἶναι ἡ πλουσία εἰκονογράφησις σκηνῶν ἐκ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ μαρτυρίου τῆς ἁγίας καὶ ἡ πρωτοτυπία εἰς τὰς λεπτομερείας τοῦ θέματος τῆς Δευτέρας Παρουσίας⁶⁷.

Αἱ ἐκτελεσθεῖσαι — παραλλήλως πρὸς τὴν ἐξασφάλισιν τοῦ κτηρίου ἐκ τῆς ὑγρασίας, εἰς ἣν κυρίως ὠφείλετο ἡ φθορὰ τῆς ζωγραφικῆς, διὰ τῆς στρώσεως πρωτίστως κεράμων εἰς τὸν θόλον — ἐργασίαι συντηρήσεως τῶν τοιχογραφιῶν

66. Gerola - Λασιθιωτάκη, ἔ.δ. ἀριθ. 499.

67. Βλ. ΑΔ 21 (1966) : Χρονικά, ἐκθεσιν περὶ τῶν Μεσαιωνικῶν Μνημείων Κρήτης 1965.

συνίσταντο κυρίως, εἰς τὴν στερέωσιν τῶν ἐν ἐκτάσει ἐτοιμορρόπων κονιαμάτων καὶ τὴν συμπλήρωσιν τῶν κατεστραμμένων τμημάτων τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφανείας. Καθαρισμοῦ ἐγένετο, ἐλλείψει χρόνου, μόνον μικρὸν δείγμα, εἰς τὴν παράστασιν τῆς Πεντηκοστῆς. (Συνεργεῖον Στ. Μπαλτογιάννη)».

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ

ΡΟΔΟΣ

1. Ταξιάρχης τοῦ Θάρι

Ἀπὸ τὸ Καθολικὸν τῆς παλαιᾶς Μονῆς διατηρεῖται ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ μετὰ τῆς συνεχομένης καμάρας καὶ ὁ τρούλλος μετὰ τῶν ἀνεχόντων τεσσάρων πεσσῶν. Οἱ λοιποὶ τοῖχοι, ὡς καὶ ἡ ἐπιμηκυνθεῖσα δυτικὴ κεραία, εἶναι μεταγενέστεραι προσθήκαι⁶⁸. Ὁλόκληρος ὁ ναὸς καλύπτεται ἐσωτερικῶς ἀπὸ τοιχογραφίας διαφόρων περιόδων, εἶχε δὲ ἤδη διαπιστωθῇ ὅτι εἰς τὸ ἱερόν, κάτω τῆς ζώνης τῶν συλλειτουργοῦντων ἱεραρχῶν τοῦ 1506, ὑπῆρχεν ἀρχαιότερον στρώμα ἀξιολόγων τοιχογραφιῶν μετὰ τὴν αὐτὴν παράστασιν⁶⁹. Κατὰ τὰς ἐργασίας συντηρήσεως τῶν τοιχογραφιῶν διεπιστώθη, ὅτι εἰς τὴν συνεχομένην πρὸς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ καμάραν, ὡς καὶ εἰς τοὺς πλαγίους τοίχους αὐτῆς, διετηρεῖτο ἀκάλυπτον τὸ ἀρχικὸν στρώμα τοιχογραφιῶν μετὰ τὴν Ἀνάληψιν ὡς καὶ παραστάσεις θαυμάτων καὶ ἁγίων. Ἐπίσης διεπιστώθη ὅτι εἰς τὸν τρούλλον, ὑπὸ τὸν Παντοκράτορα, τοὺς σεβίζοντας ἀγγέλους, τοὺς προφήτας καὶ τοὺς εὐαγγελιστὰς τῶν σφαιρικῶν τριγώνων, ὅλας τοιχογραφίας λαϊκωτέρας ἀντιλήψεως τοῦ 18ου αἰῶνος, μετρίως διατηρήσεως (Πί ν. 50 α), διετηρεῖτο τὸ ἀρχικὸν στρώμα τοιχογραφιῶν μετὰ τὰ αὐτὰ θέματα, εἰς ἀρκετὰ καλὴν κατάστασιν (Πί ν. 50 β, 51 α - β. Πρβλ. Πί ν. 49 β). Παραλλήλως μετὰ στερεωτικὰς ἐργασίας τοῦ κτηρίου, ἐκτελεσθεῖσας ὑπὸ τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, ἐγιναν ἐκτεταμέναι ἐργασίαι συντηρήσεως τῶν ἀρχικῶν τοιχογραφιῶν (ἡ Ἀνάληψις, Πί ν. 49 α), ὡς καὶ τῶν μεταγενεστέρων, αἱ ὁποῖαι δὲν καλύπτουν παλαιότερον στρώμα (ἐν ὧν 175 μ.²) ἐγένοντο δὲ καὶ δοκιμαὶ καθαρισμῶν καὶ προετοιμασίαι δι' ἀποτειχίσεις τοῦ νεωτέρου στρώματος τοῦ τρούλλου, ὥστε νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ ἀποκάλυψις καὶ στερέωσις τῶν σημαντικῶν ἀρχικῶν τοιχογραφιῶν.

68. Βλ. P. Lojacono, Pitture parietali Bizantine Rodiote. Atti dello VIII Congr. Intern. di Studi Bizantini di Palermo (1951) T. II (1953), σ. 175 - 177 καὶ τοῦ αὐτοῦ Il Monastero di Thari in Rodi, ἐν περ. Palladio, Fasc. IV, Ὀκτ. - Δεκ. 1951, σ. 153 - 160.

69. Ἀ. Ὁρλάνδος, ABME, τ. 6 (1948), σ. 198.

2. Ναός Ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου (Παραδείσι - Βιλλανόβα)

Εἰς τὸν ἀπόμερον αὐτὸν ναὸν διεπιστώθη κατὰ τὰς ἐργασίας συντηρήσεως ἡ ὑπαρξίς περισσοτέρων στρωμάτων τοιχογραφιῶν, παλαιότερων τῆς τοιχογραφήσεως τοῦ 1686, γνωστῆς μόνον ἐκ τῆς σχετικῆς ἐπιγραφῆς⁷⁰. Ἐγένοντο στερεώσεις κονιαμάτων καὶ ἀποκαλύψεις τοιχογραφιῶν κάτωθεν ἐπιχρισμάτων ἀσβέστου (Πί ν. 52 α - β, 53 β), ἐκ τῶν ὁποίων ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρον εἶναι τμήμα Δευτέρας Παρουσίας εἰς τὸν πρόναον (Πί ν. 53 α). (Συνεργεῖον Φ. Ζαχαρίου).

ΠΑΤΜΟΣ

3. Ναός Ἁγίου Βασιλείου

Ἐπὶ τοῦ συνόλου τῆς ἐπιφανείας τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ ἔγινε στερέωσις τοῦ κονιάματος τῶν τοιχογραφιῶν, σταθεροποιήσις τοῦ χρώματος, πρόχειρος καθαρισμὸς τῶν τοιχογραφιῶν καὶ συμπλήρωσις τῶν ἐφθαρμένων τμημάτων τῶν τοιχογραφιῶν διὰ κονιάματος οὐδετέρου τόνου.

4. Ναός Ἁγίου Δημητρίου

Εἰς τὸν μονόχωρον αὐτὸν ναόν, θεωρούμενον κατὰ τὴν παράδοσιν ὡς τὸν ἀρχαιότερον τῆς Πάτμου, ἔγινεν ἀποκάλυψις ὅλων τῶν τοιχογραφιῶν, πλὴν αὐτῶν τοῦ ἱεροῦ βήματος, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν κονιαμάτων καὶ ἀσβεστωμάτων, τὰ ὁποῖα ἐκάλυπτον αὐτάς, στερέωσις ὀρισμένων τμημάτων

τῶν τῶν τοιχογραφιῶν καὶ δοκιμαστικὴ ἀφαίρεσις ἀλάτων. Σημειωτέον ὅτι εἰς μερικὰ σημεῖα εὐρέθησαν ἰχνη παλαιότερου στρώματος (Πί ν. 54 α - β).

5. Μονὴ Ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου. Καθολικὸν

Ἐπὶ ὁλοκλήρου τῆς ἐπιφανείας τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἐν εἶδει στοᾶς ἐξωνάρθηκος τοῦ 18ου αἰῶνος, ἔγινε πρόχειρος καθαρισμὸς, σταθεροποιήσις τοῦ χρώματος, ζωγραφικαὶ μικροσυμπληρώσεις (retouches) εἰς τὰ ἐφθαρμένα τμήματα τῶν τοιχογραφιῶν καὶ προστασία αὐτῶν μὲ διάλυμα καθαροῦ κηροῦ. Διεπιστώθη ὅτι κάτω ἀπὸ τὰς τοιχογραφίας τοῦ ἐξωνάρθηκος ὑπάρχει παλαιότερον στρώμα.

Συνοψίζοντες τὸν ἀπολογισμὸν τῶν ἐργασιῶν τοῦ παρὰ τῷ Βυζαντινῷ Μουσείῳ Κεντρικοῦ Ἐργαστηρίου, κατὰ τοὺς πρώτους μῆνας ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς του, ἀναφέρομεν, ὅτι ἐξετελέσθησαν διὰ τῶν συνεργείων τοῦ ἐργασίαι ἐπὶ 4 μνημείων μὲ ψηφιδωτά, ἐπὶ 57 ναῶν μὲ τοιχογραφίας καὶ ἐπὶ 70 περίπου φορητῶν εἰκόνων, ἐν Ἑλλάδι. Ἐπίσης, ὁ κ. Ἀ. Μαργαριτῶφ, μετὰ μικροῦ συνεργείου, εἰργάσθη εἰς τὴν Ἱερὰν Μονὴν τοῦ Σινᾶ, ἐπὶ εἰκόνων καὶ τοιχογραφιῶν, ὡς καὶ εἰς Ἱεροσόλυμα, ἐπὶ τοιχογραφιῶν καὶ εἰκόνων. Ἀλλὰ περὶ τούτων, θέλει ὑποβληθῇ χωριστῇ ἐκθεσίς. Ἡ παραβολὴ τῆς ἐκτάσεως τῶν ὡς ἄνω ἐργασιῶν πρὸς ἐκείνας τῶν προηγουμένων ἐτῶν θὰ ἠδύνατο νὰ κριθῇ ὡς ἤδη δικαιώνουσα τὴν ἰδρύσιν τοῦ Κεντρικοῦ Ἐργαστηρίου.

M. XATZHAKHES

70. Ἀ. Ὁρλάνδος, ABME, τ. ΣΤ' (1948), σ. 214.

*

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΘΗΝΩΝ - ΑΤΤΙΚΗΣ

Ι. ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΣ ΚΑΙ ΤΑΚΤΟΠΟΙΗΣΕΩΣ ΑΠΟΘΗΚΩΝ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ

Εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀκροπόλεως συνεχίσθη ἡ ἐργασία ὀργανώσεως καὶ τακτοποιήσεως τῶν ἀποθηκῶν (τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τοῦ παραρτήματος τοῦ στεγαζομένου εἰς τὸ Φετιχίε Τζαμί) ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ Γεν. Ἐφόρου Ν. Πλάτωνος καὶ μετὰ τὴν συνεργασίαν τῶν ἀρχαιολόγων Μ. Τομποπούλου - Μπρούσκαρη, Εὐγ. Γιαννοπούλου - Ζωγράφου, Ἐμμ. Βοῖλα, Ἐλ. Πελεκανάκη, Πην. Καπετανάκη (ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως), Χ. Κανελλοπούλου, Μ. Τσώνη, Παν. Ματζώρου καὶ Ἐλ. Ζαγανιάρη (εἰς Φετιχίε Τζαμί).

Διὰ τῆς ἐργασίας ταύτης κατωρθώθη νὰ περαιωθῇ ἡ ἀποδελτίωσις καὶ φωτογράφησις πάντων τῶν γλυπτῶν καὶ τῶν πωρίνων ἀρχιτεκτονικῶν τεμαχίων, τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς δύο ὑπὸ τὸ Μουσεῖον καὶ παρ' αὐτὸ εὕρισκομένας ἀποθήκας καὶ ἡ τελικὴ αὐτῶν ταξινόμησις. Παραλλήλως συνεχίσθη ἡ ταξινόμησις καὶ καταγραφή τῶν ἐκτεταμένων σειρῶν τῶν πηλίνων εἰδωλίων Ἀκροπόλεως. Ἀπὸ τοὺς μεγάλους σωροὺς τῶν τεμαχίων μαρμάρων, τοὺς ἀποκειμένους ἐν ὑπαίθρῳ, βορείως καὶ νοτίως τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως, μετὰ τὴν παρακολούθησιν τῆς κ. Μαρ. Μπρούσκαρη καὶ μετὰ τὴν βοήθειαν τοῦ ἐμπειροτάτου φύλακος Βασ. Καραγεωργίου, διεχωρίσθησαν πολλὰ γλυπτὰ καταγεγραμμένα, τὰ ὅποια κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀνεγνωρίσθησαν μεταξὺ τῶν ἀτελεστάτων λημμάτων τῶν καταλόγων, ὡς καὶ πολλὰ ἀκατάγραφα, νῦν τὸ πρῶτον καταγραφέντα. Μεταξὺ τούτων ἀνεγνωρίσθη ἐν λίαν σημαντικὸν τμήμα ἐκ τῶν γλυπτῶν τῶν ἀετωμάτων τοῦ Παρθενῶνος, τὸ ὁποῖον συντόμως πρόκειται νὰ δημοσιευθῇ ὑπὸ τῆς ταυτίσεως τοῦτο, ὡς ἐπίσης ἐν ἡ δύο πιθανὰ τμήματα ἐκ τῶν μετοπῶν. Σημαντικὴ ὑπῆρξεν ἡ ἀναγνώρισις ὑπὸ τῆς ἀρχαιολόγου Εὐγ. Ζωγράφου τμήματος ἐκ τοῦ βραχίονος καὶ τοῦ στήθους τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Κεραμέως, τὸ ὁποῖον συνηρμόσθη εἰς τὸ ἐκτεθειμένον εἰς τὸ Μουσεῖον μνημεῖον.

Εἰς τὰ ἐργαστήρια Ἀκροπόλεως συνεχίσθη διὰ τοῦ τεχνίτου Κ. Κωνσταντάκη ἡ συγκόλλησις καὶ ἀποκατάστασις τῶν παμπληθῶν ἀγγείων καὶ ἄλλων ἀντικειμένων, τὰ ὅποια προήλθον ἐκ τῶν ἐρευνῶν κατὰ τὴν νοτίαν κλιτὸν τῆς Ἀκροπόλεως τῶν προηγουμένων ἐτῶν καὶ τοῦ παρόντος ἔτους. Εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον συνετελέ-

σθη ἐπίσης ἡ ἀποκατάστασις τοῦ λίαν σημαντικοῦ ζεύγους κημίδων πρωϊμῶν γεωμετρικῶν χρόνων, ὡς καὶ τῶν χαλκῶν ὄπλων, τῶν ἀνευρεθέντων εἰς μικρὸν τάφον τῆς νοτίας κλιτῆος, ἀνῶθεν τῆς Στοᾶς Εὐμένους. Μετὰ τὴν εὐκαιρίαν τοῦ καθαρισμοῦ κατέστη φανερά ἡ πραγματικὴ τῶν χρονολόγησις (Βλ. ΑΔ 20 (1965) : Χρονικά, σ. 30 κ. ἐ.) (Σχ. ἐδ. 1-2· Πί ν. 59 α-β, 60 α).

Διὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ ὕλικου τῆς ἀνασκαφῆς, τῆς γενομένης ὑπὸ τοῦ κ. Γιάννη Μηλιάδη νοτίως τῆς Ἀκροπόλεως, ἐκτὸς τῆς κ. Μπρούσκαρη, ἡ ὁποία προπαρασκεύασε καὶ ἔθεσεν εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ἀνασκαφέως μελέτην τῶν γλυπτῶν τεμαχίων, τὸ ἐπιστημονικὸν προσωπικόν, τὸ ἀπασχολούμενον εἰς τὴν ἀποθήκην Φετιχίε Τζαμί, προήγαγε τὴν προπαρασκευαστικὴν μελέτην ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ ἀνασκάψαντος κ. Μηλιάδη. Οὕτω ἐμελετήθησαν τὰ μελανόμορφα καὶ πρωτοαττικά ἀγγεῖα (Τσώνη, Κανελλοπούλου), οἱ μεταρικοί σκύφοι καὶ τὸ ὕλικόν τῶν ἐλληνορρωμαϊκῶν χρόνων (Ζαγανιάρη), τὰ κορινθιακὰ ἀγγεῖα (Ματζώρου). Ἄλλοι ἐπιστήμονες ἐργάσθησαν δι' ἄλλα εἶδη (ἐνεπιγράφους λαβὰς ἀμφορέων, ἀγνῦθας, λύχνους κ.λ.π.).

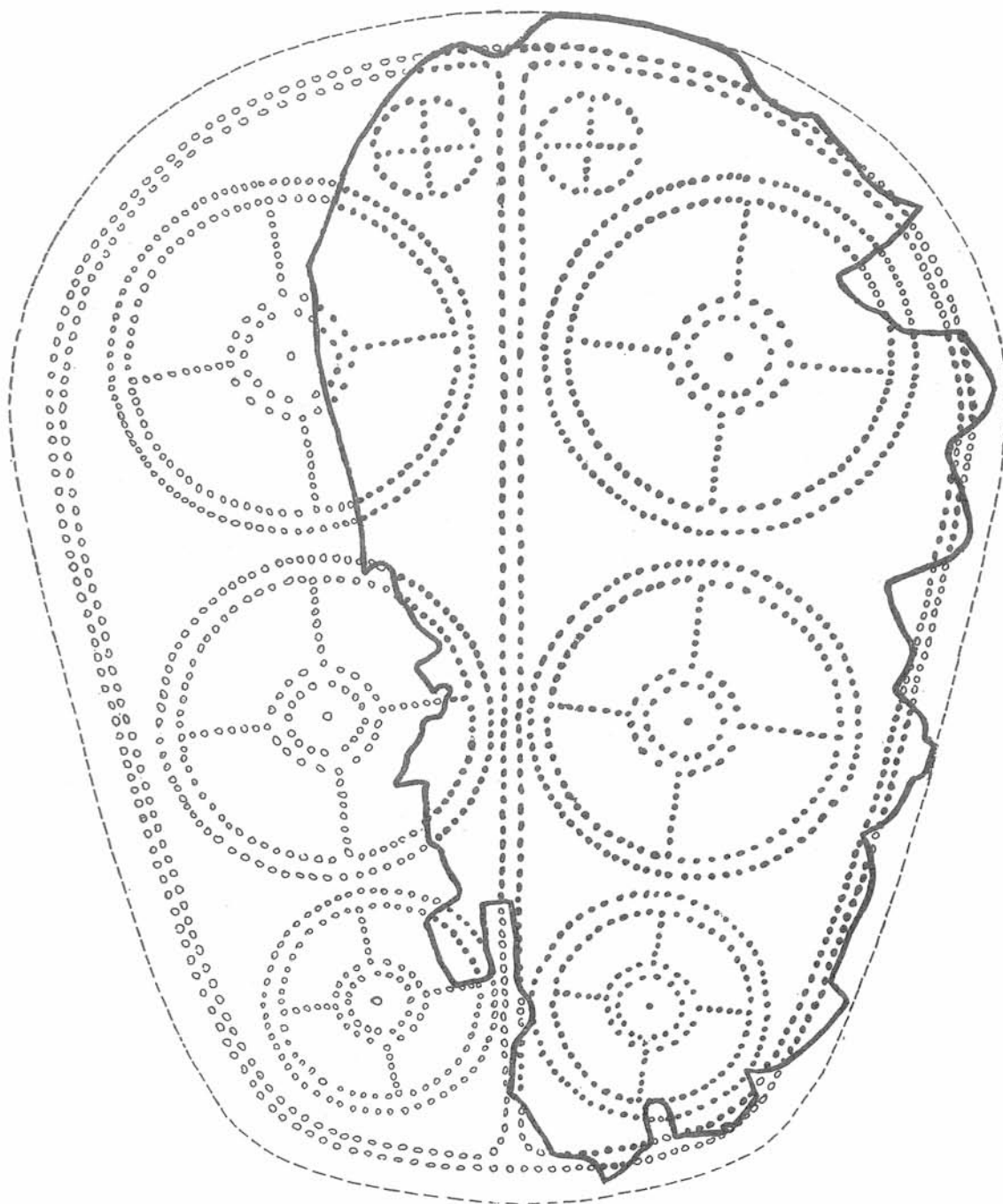
Ἡ διοικητικὴ ἐργασία διεξήχθη διὰ τοῦ Γ. Ἐφόρου (οὗτος ἀπεχώρησε τῆς Ὑπηρεσίας ὡς συμπληρώσας 35ετὴ ὑπηρεσίαν κατὰ τὸ τέλος τοῦ ἔτους) καὶ τῶν Ἐπιμελητῶν Ἡλ. Τσιριβάκου, Καλ. Κρυστάλλη, Ἰ. Κουλεϊμάνη, Ὑβ. Νικοπούλου, Ἀγγ. Χωρέμη, Ἰ. Παπαποστόλου καὶ τῶν ἐκτάκτων ἐπιστημονικῶν βοηθῶν Μ. Σαρλᾶ καὶ Κ. Κώστογλου.

ΙΙ. ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ ΚΑΙ ΤΑΚΤΟΠΟΙΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ

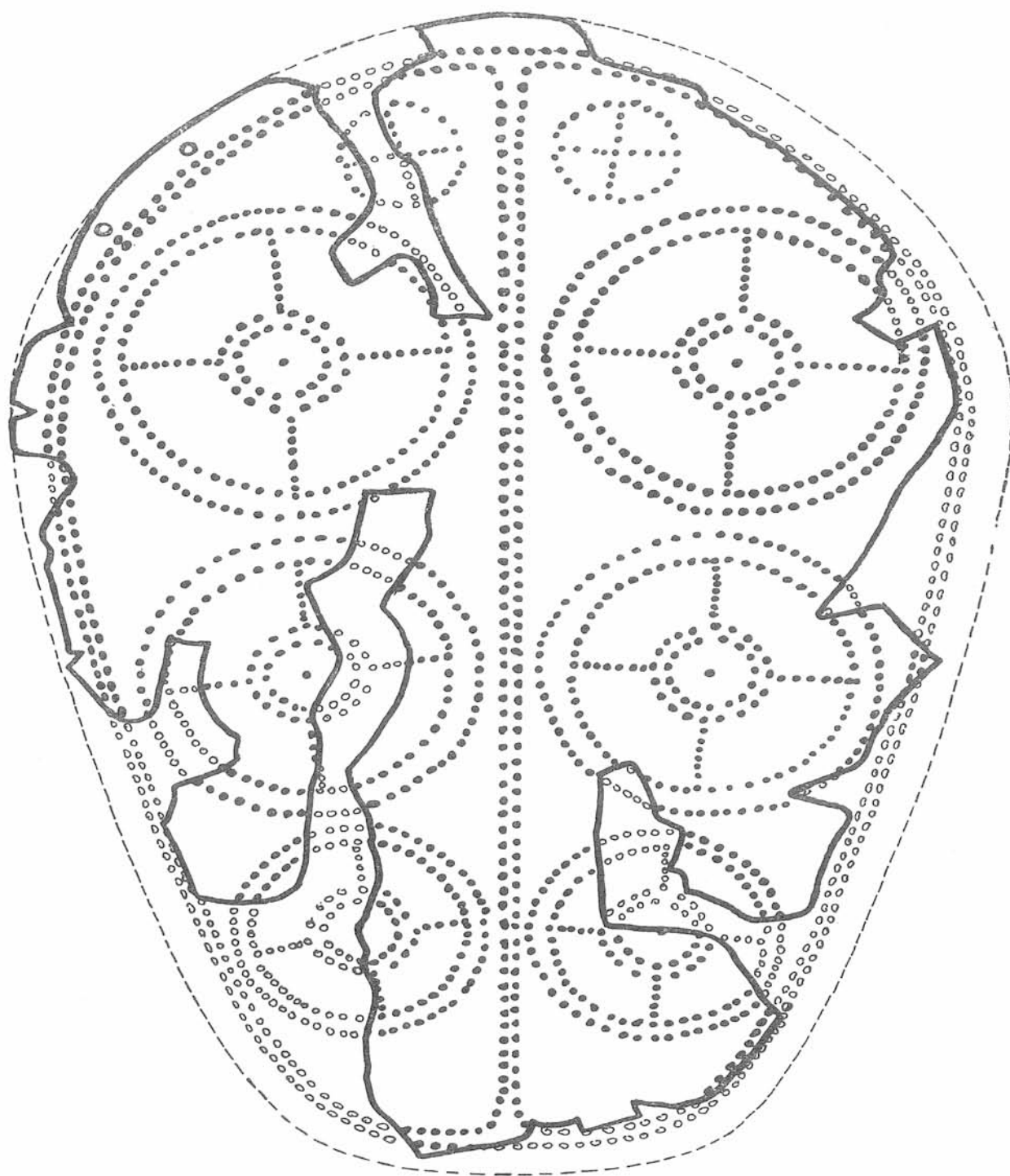
Α. Ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως

Οἱ μεγάλοι λιθοσωροὶ τῶν μαρμάρων περὶ τὸ Belvedere καὶ κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ τείχους μετετοπίσθησαν, προκειμένου νὰ γίνῃ μελέτη διὰ τὴν κατασκευὴν νέων βοηθητικῶν χώρων. Ἐν τούτοις, τὰ ἀποκαλυφθέντα ἀρχαῖα λείψανα καὶ ἡ διαμόρφωσις τοῦ βράχου, ἔδειξαν ὅτι ὁ ἐκεῖ χώρος δὲν πρέπει νὰ χρησιμοποιηθῇ. Τακτοποιήσις τῶν γλυπτῶν τεμαχίων ἐγένετο εἰς τὴν μικρὰν αὐλὴν κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ Μουσείου καὶ παρὰ τὸ νεότευκτον ἐργαστήριον, ἐπιμελεία τῆς κ. Μπρούσκαρη.

Ὡρισμέναι ἐργασίαι στερεωτικαὶ ἐγένοντο εἰς τὸ ἐπιστύλιον καὶ τμήμα τῆς ὀροφῆς τῶν Προπυλαίων, κατόπιν μελέτης τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως καὶ ὑπὸ τὴν ἐπιστάσιν τοῦ κ. Ν.

Σχέδ. 1. Κνημὶς προῖμων γεωμετρικῶν χρόνων ἐκ τάφου νοτίας κλιτύος Ἀκροπόλεως

Σχέδ. 2. Κνημὶς πρωϊμῶν γεωμετρικῶν χρόνων ἐκ τάφου νοτίας κλιτύος Ἀκροπόλεως

Σκαρφή. Τὸ κάτω τμήμα τοῦ ἐπιστυλίου τῆς ΒΑ. γωνίας τῆς ἰωνικῆς στοᾶς εἶχε πράγματι πρὸ ἐτῶν καταπέσει καὶ ἡ σιδηρᾶ δοκός, ἐμφανῆς πλέον, ὑφίστατο ραγδαίαν φθορὰν ἐξ ὀξειδώσεως, προξενούσα ἄμεσον κίνδυνον ἀποσπάσεως καὶ ἄλλων τεμαχίων τοῦ ἐπιστυλίου. Διὰ τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ ἐπιστυλίου ἐνεσωματώθη δι' ὀξυγονοκολλησεως δοκὸς ἐξ ἀνοξειδώτου χάλυβος, καταστάσα ἀφανῆς διὰ χρωματισμοῦ. Ὁρειχάλκινοι σύνδεσμοι ἐνίσχυσαν ἔτι μᾶλλον τὰ ὑπὸ διάσπασιν τμήματα τοῦ ἐπιστυλίου. Πρὸς ἀποφυγὴν ὀξειδώσεως τοῦ σιδηροῦ πλέγματος, τοῦ συγκρατούντος τὰ φατνώματα τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς ὀροφῆς τῶν Προπυλαίων, ἐγένοντο ἐργασίαι κατασφαιλιστικαὶ τῆς στεγανότητος, βελτιωθέντος τοῦ συστήματος τῶν ἐπικαλυπτόντων ὑαλωμάτων καὶ ἐπιχρισθέντων τῶν σιδηρῶν τμημάτων τὰ διασπασθέντα ἢ ἀποκολληθέντα τεμάχια τῶν φατνωμάτων ἐτοποθετήθησαν εἰς τὴν θέσιν των καὶ ἐστερεώθησαν, ἅπαντες δὲ οἱ ἄρμοι ἐκλείσθησαν διὰ σιμεντοκονίας, ἐπικαλυφθείσης διὰ σιμέντου λευκοῦ χρώματος. Μικρότεραι ἐργασίαι συγκρατήσεως ἐγένοντο εἰς τοὺς κίονας, τὰς παραστάδας, τὰς βαθμίδας καὶ τὴν πλακόστρωσιν τῶν Προπυλαίων καὶ σποραδικῶς εἰς τοὺς κίονας τοῦ Παρθενῶνος.

Ἐπισημανθέντων τῶν μεγάλων κινδύνων, τοὺς ὁποίους διατρέχουν τὰ μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως, μάλιστα ἡ πρόστασις τοῦ Ἑρεχθείου, τὰ καθιζάνοντα τμήματα τοῦ Παρθενῶνος, τὰ ἐπιστύλια καὶ γείσα τοῦ αὐτοῦ μνημείου, τὸ ἐν ὑπαίθρῳ διάζωμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς μὲ τὴν Πομπήν τῶν Παναθηναίων, ἡ συνεχὴς ἀπολεπιζομένη ἐπιφάνεια τῶν κιόνων καὶ τὰ ἰσχυρὰς φθορὰς ὑφιστάμενα δάπεδα, κατόπιν εἰσηγήσεων τῆς Διευθύνσεως Ἀκροπόλεως καὶ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως, συνεστήθη, δι' ἀποφάσεως τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, Ἐπιτροπὴ προστασίας τῶν μνημείων Ἀκροπόλεως, ἀποτελεσθεῖσα ἐκ τοῦ ἐπιτίμου Διευθυντοῦ κ. Γιάννη Μηλιάδη, ὡς προέδρου, τοῦ ἁρμοδίου Ἐφόρου καὶ τοῦ εἰδικοῦ ἀρχιτέκτονος καὶ μελετητοῦ τῶν μνημείων Ἀθηνῶν κ. Ἰ. Τραυλοῦ, διὰ τὴν μελέτην καὶ ἐφαρμογὴν τῶν ἐνδεικνυομένων μέτρων, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως. Ἡ Ἐπιτροπὴ αὐτῶς δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἀρχίσῃ τὰς ἐργασίας τῆς πρὸ τοῦ τέλους τοῦ ἔτους, λόγῳ τῶν προκυψασθῶν δυσχερειῶν, σχετικῶν μὲ τὸν τρόπον τῆς λειτουργίας αὐτῆς.

Β. Ἐργασίαι νοτιάς κλιτύος

Αἱ ἐργασίαι συνέχισαν τὸ αὐτὸ πρόγραμμα γενικῆς διαρρυθμίσεως τοῦ χώρου καὶ στερεώσεως

τῶν κινδυνευόντων μνημείων. Ἀφέθη μόνον δι' εὐθετώτερον χρόνον ἢ τακτοποιήσις τοῦ χώρου τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου καὶ τοῦ ἀμέσως γειτνιαζόντος πρὸς αὐτὸ χώρου. Ἡ ἐργασία αὕτη, ὡς καὶ αἱ ἐργασίαι διαμορφώσεως τοῦ χώρου κατὰ τὴν βορείαν καὶ δυτικὴν κλιτύν, ἐγένοντο διὰ τῆς ἀρχαιολόγου Ἀλ. Σολωμοῦ ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐποπτεῖαν τοῦ Ν. Πλάτωνος.

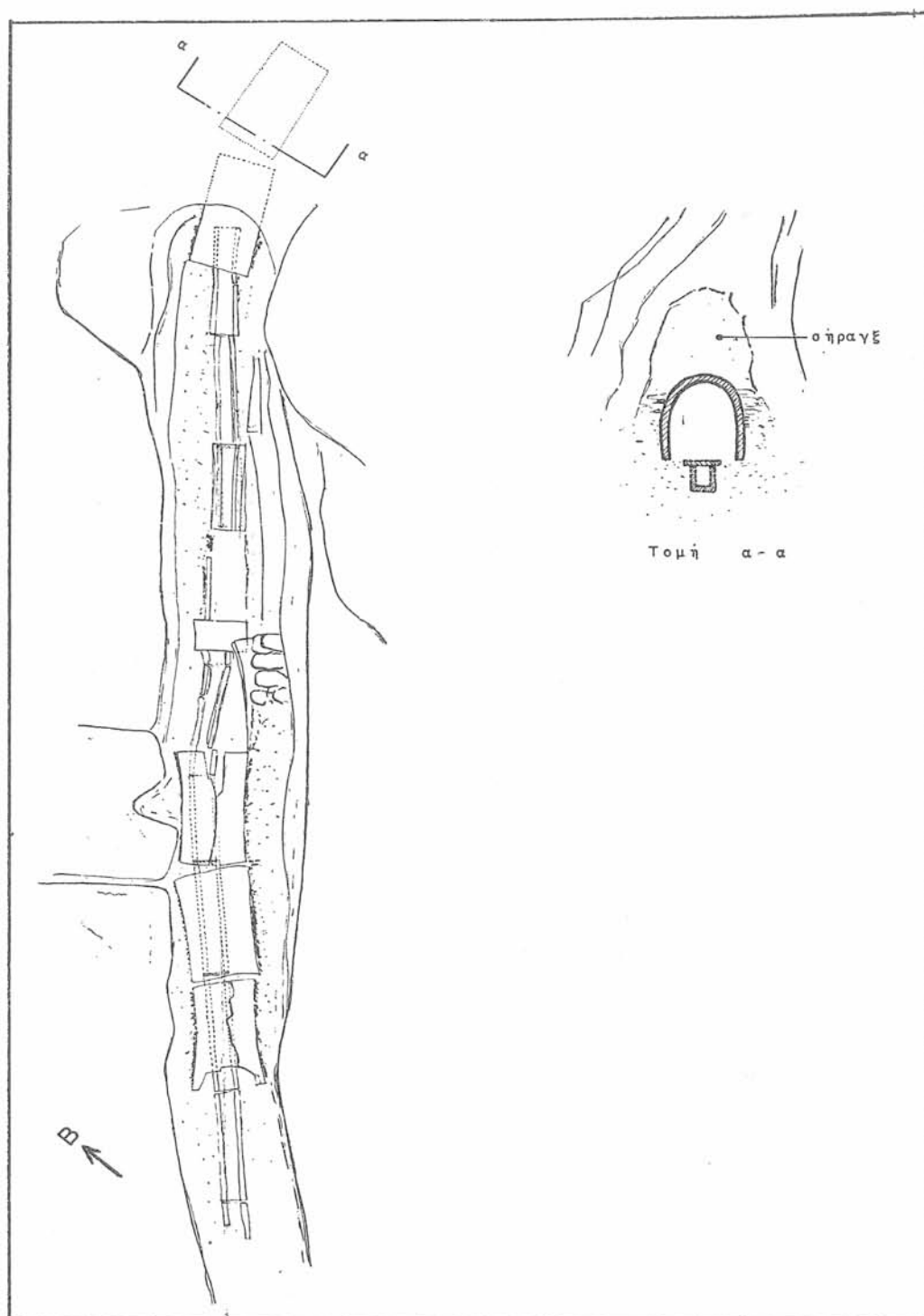
Λόγῳ ἰσχυρῶν ὀμβρῶν κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ ἔτους, τὰ ὕδατα τὰ περισυλλεγόμενα ὑπὸ τοῦ νεοτεύκτου ἀγωγοῦ ἀποχετεύσεως, τοῦ διερχομένου ὑπεράνω τῆς Στοᾶς Εὐμένους καὶ πλευρίζοντος τὸ δυτικὸν ἀνάλημμα τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου, παραμείναντος δυστυχῶς ἡμιτελοῦς, παρέσυραν τὰς καλυπτούσας τὸν βράχον ἐπιχώσεις καὶ ἔφερον εἰς φῶς, ὀλίγα μέτρα νοτιώτερον τοῦ ἀνατολικοῦ πέρατος τῆς Στοᾶς Εὐμένους καὶ παρὰ τὸ μνημονευθὲν ἀνάλημμα, πῖθον βυζαντινῶν χρόνων, χρησιμοποιηθέντα ὡς σιρόν, καὶ μακρὸν πῆλινον ἀγωγόν, τοποθετημένον ἐντὸς σήραγγος (ἣτις εἶχε λαξευθῇ εἰς τὸν φυσικὸν βράχον). Οὗτος εἶχε διατομὴν σχήματος ἀνεστραμμένου Π καὶ ἐκαλύπτετο δι' ὀρθογωνίων πηλίνων πλακῶν. Τὸ σύστημα πρὸς περαιτέρω προφύλαξιν εἶχε προστατευθῇ ὑπὸ ἡμικυλινδρικών σμαμαρῶν κεράμων (βλ. Σχ. ε. δ. 3. Πί ν. 60 β). Ὁ ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς ἔχει κατεῦθυσιν ἀπὸ Β. πρὸς Ν.

Τμήμα τοῦ τείχους τοῦ Ριζοκάστρου, τὸ ὁποῖον στηρίζεται εἰς τὰ ἀναλήμματα τῆς παρόδου τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου, ἐκινδύνευε νὰ καταρρεύσῃ, λόγῳ τῆς διαβρώσεως καὶ τῆς ὑποσκαφῆς τῶν ὑποκειμένων λίθων καὶ ἐπιχώσεων. Μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν ἐπιχώσεων ἐγένετο ὑποστήριξις διὰ τοίχου κοινῆς τοιχοποιίας, ἀποκρυσθέντος ὑπὸ ἐπιχρίσμα στερεὸν γεώδους χρώματος ἐκ χρωματισθέντος κορασανίου. Κατὰ τὸ ἀνατολικώτερον τμήμα, ὅπου ἡ διάβρωσις ἦτο ἐπιφανειακὴ, ἐγένετο στεγάνωσις δι' ἐπιχρίσεως χρωματιστῆς σιμεντοκονίας. Εἰς τὰς ἐπιχώσεις περισυνελέγη τὸ ἄνω τμήμα μαρμαρίνης στήλης, φερούσης τὴν ἐπιγραφὴν: ΑΓΑΘΗ ΤΥΧΗ. Διακρίνονται ἱχνη ἀναγλύφου μορφῆς (Πί ν. 61 α). Διαστάσεις: πλάτ. 0,14, μήκ. 0,10, πᾶχ. 0,07 μ.

Ἄλλαι μικρότεραι ἐργασίαι ἐγένοντο πρὸς τακτοποίησιν τοῦ ἤδη γενικῶς διαμορφωθέντος χώρου τῆς περιοχῆς τοῦ Ἀσκληπείου καὶ τῆς Στοᾶς Εὐμένους.

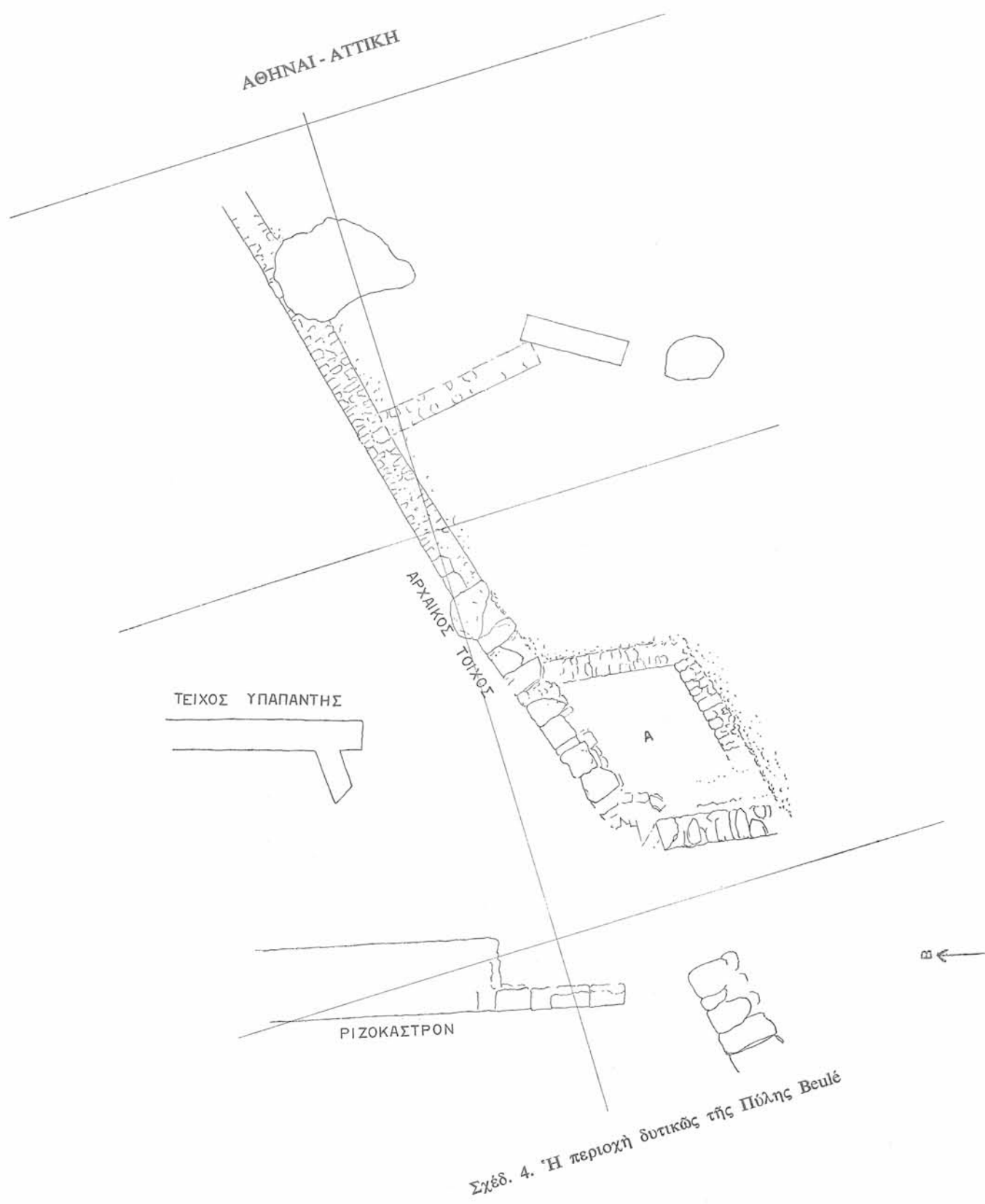
Γ. Ἐργασίαι δυτικῆς κλιτύος

Λίαν συγκεχυμένη κατάστασις ἐπεκράτει εἰς τὸν ἔξω τῆς Πύλης Beulé χώρον καὶ μεγάλοι ὄγκοι χώματος καὶ παντοῦ ὕλικου εἶχον ἐπισω-

Σχέδ. 3. Νοτία κλιτύς Ἀκροπόλεως. Ἀγωγὸς ἀνατολικῶς Στοᾶς Εὐμένους

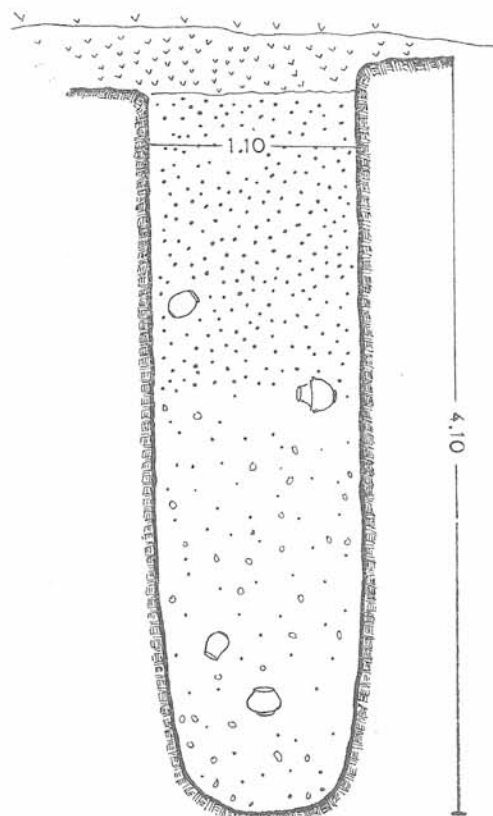
ρευθῇ βαθμηδὸν ἐκεῖ διὰ τῶν κατὰ διαστήματα καθαρισμῶν τοῦ βράχου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἡ ἐργασία ἤρχισε μὲ τὴν ὀριστικὴν ἀποκόμισιν τῶν ἰσχυρῶν τούτων ἐπιχωματώσεων. Οὕτω ἀπεκαλύφθη καὶ πάλιν πλήρως ὁ ἀρχαῖκος τοῖχος, ὁ βαίνων κατὰ τὸν ἄξονα τῶν Προπυλαίων ἔξω τῆς Πύλης (Πί ν. 61 β), ὁ σημειωθείς ὑπὸ τοῦ Ἀ. Κεραμοπούλλου (ΑΕ 1934-5, σ. 87, πίν. Ι). Κατὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦ ἀρχαίου τούτου τοίχου κατέστη φανερόν ὅτι οὗτος εἶχεν ὑποστῇ ποικίλας φθορὰς κατὰ τὰς ἐκάστοτε διαμορφώσεις τοῦ χώρου, ὥς καὶ κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ τείχους τοῦ Ριζοκάστρου καὶ τοῦ τείχους τῆς Ὑπαπαντῆς, τῶν ὁποίων νῦν ἀνεφάνησαν καὶ παρηκολουθήθησαν τὰ ὑφιστάμενα κατὰ τὴν πλευρὰν ταύτην λείψανα. Ἀμέσως δυτικῶς τοῦ ἀρχαίου τοίχου ἀπεκαλύφθη δωματίον οἰκίας τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ βου π.Χ. αἰῶνος, ὥς δύναται τις νὰ συναγάγῃ ἐκ τῆς περισυλλεγείσης κεραμεικῆς. Σφύζονται μόνον ὁ βόρειος καὶ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ δωματίου, θεμελιωμένοι ἐπ' αὐτοῦ τοῦ ἰσοπεδωθέντος κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο βράχου καὶ ἐκτισμένοι διὰ κατειργασμένων κατὰ τὴν ὄψιν λίθων (Σχέδ. 4, Α' Πί ν. 62 α).

Τὸ ὕψος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἔφθανε τὰ 0,70 μ. Ἡ πρὸς τὰ δυτικὰ πλευρὰ κατεστράφη κατὰ τὴν κατασκευὴν μεταγενεστέρως κλίμακος, ἐνῶ ὁλόκληρος δέσμη καλωδίων, διελθοῦσα διαγωνίως διὰ μέσου τοῦ δωματίου, ἐπέφερε βλάβην εἰς αὐτὸ τὸ δάπεδον. Τὰ καλώδια νῦν ἐξετράπησαν καὶ κατέστησαν ἀθέατα ἐπιχωσθέντα. Ὁ βόρειος τοῖχος κατεστράφη ἀσφαλῶς κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ἀρχαίου τοίχου, ὅστις ἐπομένως δέον ὅπως μὴ θεωρηθῇ παλαιότερος τῶν ἀρχῶν τοῦ βου π.Χ. αἰῶνος.

Κατὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦ χώρου ἀμέσως δυτικῶς τοῦ ἀνασκαφέντος δωματίου, ἀνευρέθη ἀτελὲς διασφζόμενον κυκλικὸν δάπεδον, ἐστρωμένον διὰ πλίνθων καὶ περιοριζόμενον ὑπὸ μιᾶς σειρᾶς λίθων. Τὸ μικρὸν πᾶχος τῆς ἐπιχώσεως δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησιν καὶ ἡ φθορά — εἶχεν ἐπὶ τούτου κατασκευασθῇ τοῖχος ἐκ Β. πρὸς Ν. — δυσχεραίνει τὸν προσδιορισμὸν.

Βορείως καὶ κατέναντι τοῦ μέσου τοῦ ἀρχαίου τοίχου, εἰς μικρὰν ἀπὸ τούτου ἀπόστασιν, ἀνεσκάφη φρέαρ διαμέτρου 1.10 μ., ἐξικνούμενον μέχρι βάθους 4.10 μ., σχεδὸν εἰς τὸ σύνολόν του ἀνωρυγμένον εἰς τὸν φυσικὸν βράχον (Σχέδ. 5· Πί ν. 62 β). Ἡ ἐπίχωσίς του ἦτο καθαρῶς ὑπονεολιθικὴ καὶ συνίστατο ἐκ κιμιλοχώματος μετὰ ἀραιῶν τινῶν λιθαρίων, συνανάμικτος μετὰ ὀστῶν ζώων, ὀλίγων θαλασσίων ὀστρέων καὶ πολλῶν τεμαχίων ἀγγείων ἢ καὶ ὁλοκλήρων ἀγγείων

(τέσσαρα ἀνευρέθησαν ὁλόκληρα καὶ ἐκ τῶν λοιπῶν ὀστράκων ἐπετεύχθη ἡ συγκόλλησις ὁκτὼ ἄλλων, ἐλάχιστα ἐλλιπῶν ἀγγείων). Ἡ κεραμεικὴ εἶναι καθ' ὅλα ὁμοία καὶ προφανῶς τῆς αὐτῆς ἐποχῆς μὲ τὴν ἀνακαλυφθεῖσαν εἰς ἄλλους ἀποθέτας κατὰ τὴν βορείαν κλιτὸν διὰ τῶν ἀνα-

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ

ΔΥΤΙΚΗΣ ΚΛΙΤΥΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ 1965

ΥΠΟΝΕΟΛΙΘΙΚΟΝ ΦΡΕΑΡ

ΤΟΜΗ Β-Ν

Κλίμαξ 1:20

Σχέδ. 5. Τομή Β.-Ν. ὑπονεολιθικοῦ φρέατος δυτικῶς Πύλης Beulé

σκαφῶν τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν. Κατὰ τὸ πλεῖστον πρόκειται περὶ μονοχρόμων, ἐρυθρῶν, στιλβωτῶν ἀμφορίσκων μὲ ἐπιμήκεις, κωνικῶς πρὸς τὰ ἄνω μειουμένους, λαιμούς καὶ διπλᾶς ἀνὰ ζεύγη λαβὰς κατὰ τὴν κοιλίαν (Πί ν. 63 α-γ), εἰς μορφήν τετρημένων ἀποφύσεων ἢ ταινιωτάς. Λίαν χαρακτηριστικὸν εἶναι ἀγγεῖον σχεδὸν σφαιρικοῦ σχή-

ματος, με δακτυλιοειδή χαμηλήν βάσιν και στενόν περιχείλωμα· ἀμφοτέρωθεν ἡ βάσις διεπερᾶτο ὑπὸ δύο ὀπῶν, δι' ὧν διήρχετο μήρινθος ἀναρτήσεως, συνεχιζομένη διὰ μέσου τῶν ὀπῶν τῶν διπλῶν, δίκην ἐπιμήκων ἀποφύσεων, λαβῶν τὸ ἐπίχρισμα τοῦ σκεύους εἶναι στιλπνὸν ἐρυθρωπὸν. Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον ἐπίσης παρουσιάζει τμήμα ἀγγείου, πιθανῶς πρόχου, με ταινιωτὰς λαβάς, με σκοτεινὸν στιλπνὸν ἐπίχρισμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου διασφάζεται μέρος διακοσμήσεως διὰ παχυρρεύστου λευκοῦ καὶ ἐρυθροῦ χρώματος κατὰ ζώνας (Πί ν. 63 γ). Τὰ ὄστρακα καὶ τὰ ἀγγεῖα εὐρίσκοντο σχεδὸν καθ' ὅλον τὸ βάθος τῆς ἐπιχώσεως τοῦ φρέατος καὶ μετ' αὐτῶν ἀνευρέθησαν ἐπίσης τεμάχιον ὀψιανοῦ καὶ δύο ἐπιμήκεις τριπτήρες ἐκ σχιστολίθου.

Τὰ ὑπεσκαμμένα θεμέλια τῶν τειχῶν τοῦ Ριζοκάστρου καὶ τῆς Ὑπαπαντῆς ὑπεστηρίχθησαν διὰ τοιχιδίων καὶ αἱ ἐπιχώσεις ἀφηρέθησαν κατὰ τὴν περιοχὴν ταύτην μέχρι τῶν δαπέδων ἐξ ὄστρακασβέστου, τῶν ὁποίων διατηροῦνται σποραδικῶς τμήματα. Ἡ διαμόρφωσις τοῦ χώρου κατὰ ἐπίπεδα, ἀκολουθομένης τῆς πορείας τῶν τειχῶν τούτων πρὸς τὴν βορείαν κλιτὸν κυκλοτερῶς, ἐπέτρεψε τὴν διαμόρφωσιν εὐχεροῦς προσβάσεως πρὸς τὸν ἀρχαιολογικὸν χώρον τῆς τελευταίας καὶ τὴν τακτοποίησιν εἰς διάφορα διαμερίσματα μεταξὺ τῶν δύο τειχῶν, τοῦ ὑλικοῦ τῶν μαρμαρίνων καὶ πωρίνων γλυπτῶν καὶ ἀρχιτεκτονικῶν τεμαχίων, τὰ ὁποῖα προηγουμένως παρημποδίζον τὴν προσπέλασιν. Τὰ πλεῖστα τούτων εἶχον ἤδη ἐπιχωσθῇ. Ὁ ἀποτόμως κατερχόμενος βράχος τῆς ΒΔ. γωνίας τῆς Ἀκροπόλεως ἐγυμνώθη κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ τὰς ἐπιχωματώσεις, ἵνα μὴ ἐπέρχεται βαθμὴδὸν ἡ ἐπιχώσις τοῦ ὑποκειμένου χώρου προσπελάσεως.

Α. Ἔργασίαι βορείας κλιτύος

Ἡ ἐπέκτασις τῶν ἐργασιῶν διαμορφώσεως κατὰ τὴν βορείαν κλιτὸν τῆς Ἀκροπόλεως ἀπέβλεψε κυρίως εἰς τὴν τακτοποίησιν τῆς περιοχῆς τῆς Κλεψύδρας καὶ τῆς αὐλῆς τοῦ Πυθίου, ὡς ἐπίσης τῆς περιοχῆς τῶν ἱερῶν σπηλαίων καὶ τῆς ΒΔ. καθόδου τῆς Ἀκροπόλεως. Πρὸς τὴν πλευρὰν ταύτην εἶχεν ἀπορριφθῇ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν ἐπιχωματώσεων καὶ ἀπορριμμάτων κατὰ τοὺς ἐκάστοτε καθαρισμοὺς τοῦ ἱεροῦ βράχου, με ἀποτέλεσμα νὰ καταστοὺν ἀθέατα ἡ νὰ ἡμιεπιχωσθῶν τὰ κυριώτερα μνημεῖα τοῦ χώρου καὶ νὰ καταστῇ λίαν δυσχερὴς ἡ προσπέλασις τῶν (Πί ν. 64 α). Ἐξ ἄλλου, συντελούσης καὶ τῆς μεγάλης ὕγρασιος κατὰ τὴν πλευρὰν ταύτην, ὀργιώδης βλάστησις (Πί ν. 64 β), φρεῖσα

εἰς τὴν περιοχὴν ἰδίᾳ τῆς Κλεψύδρας καὶ τοῦ Πυθίου, ὅχι μόνον ἀπέπνιξε τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἀλλὰ καὶ ἐξετίναξε καὶ ἐξετόπισε ἢ διέσπασε πλακόστρωτα, τοίχους, βαθμίδας κλπ. Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ἐργασίας κατηναλώθη εἰς τὴν ἀποκόμισιν τῶν μεγάλων ὀγκῶν τῶν χωμάτων καὶ τὴν ἐκρίζωσιν τῶν φυτῶν. Ἄλλαι ζημίαι καὶ ἀλλοιώσεις τοῦ χώρου εἶχον προέλθει ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι κατὰ τὴν διενέργειαν τῶν ἀνασκαφῶν τῆς περιοχῆς τῆς Κλεψύδρας ἐκ μέρους τῶν Ἀμερικανῶν, λόγῳ τῆς αἰφνιδίως διακοπῆς τῆς ἐργασίας κατὰ τὴν κήρυξιν τοῦ παγκοσμίου πολέμου, παρέμειναν ἀνεπίχωστοι οἱ μεγάλοι λάκκοι ἐρεῦνης τῶν βαθυτέρων στρωμάτων κατὰ τὰ θεμέλια τῶν τοίχων. Ζημίαι ἐπίσης εἶχον προξενηθῇ ἐκ τῆς τοποθετήσεως σειρᾶς προβολέων μετὰ τῶν καλωδίων τῶν, ἥτις εἶχε γίνεαι χωρὶς νὰ ληφθοῦν καθόλου ὑπ' ὄψει τὰ μνημεῖα.

Ἡ Κλεψύδρα ἐκαθαρίσθη τελείως, τόσον ἐσωτερικῶς, ὅσον καὶ ἐξωτερικῶς, ὡς καὶ ὁ χώρος τοῦ φρέατος τῆς πηγῆς, οὕτως ὥστε τὸ μνημεῖον νὰ εἶναι πλέον καθ' ὅλα ὁρατὸν καὶ εὐκόλως προσβατὸν. Πολλὰ σημεῖα τῆς περιοχῆς, ὡς τὰ λείψανα τοῦ Βαλεριανείου τείχους, ὁ προμαχῶν τοῦ Ὀδυσσεῶς Ἀνδρούτσου, ἡ δίοδος πρὸς τὴν πυλίδα τοῦ προμαχῶνος τῶν Προπυλαίων, διελευκάνθησαν. Ἡ σειρὰ τῶν προβολέων μετετοπίσθη καὶ τὰ καλῶδια ἀπεκρύβθησαν. Λίαν ἐπιμελὴς ἐργασία καθαρισμοῦ καὶ μερικῆς ἀποκαταστάσεως ἐγένετο εἰς τὴν πλακόστρωτον αὐλὴν τοῦ Πυθίου (Πί ν. 65), ἐνθα ἡ βλάστησις εἶχε διασπάσει εἰς πολλὰ σημεῖα τὸ πλακόστρωτον, τοῦ ὁποίου μέρη τινὰ εἶχον καθιζήσει πολὺ περισσότερον ἢ ἀρχικῶς, λόγῳ τῆς ὑπ' αὐτὸ διόδου τοῦ συστήματος ὀχετῶν. Οἱ ὀχετοὶ οὗτοι ἐκαθαρίσθησαν καὶ παρηκολυθήθησαν εἰς τὴν πρὸς Β. πορείαν τῶν, ἰδίᾳ ὁ κεντρικὸς, ὁ συγκεντρῶν τὰ ὕδατα τῆς Κλεψύδρας (Πί ν. 66 α) (βλ. Hesperia 1943, σ. 252, εἰκ. 29). Ἡ ἀνασκαφὴ τῶν Ἀμερικανῶν δὲν εἶχε κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο περατωθῇ. Ὁ ἀγωγὸς εἶναι ὀκοδομημένος διὰ πλίνθων καθ' ὀριζοντίους στρώσεις, λαξευθεῖς ἐντὸς τοῦ βράχου. Ὑπὸ τὸ Βαλεριάνειον τείχος ἀνεκαλύφθη φρεάτιον (Πί ν. 66 β)· περαιτέρω ὁ ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς διέρχεται ὑπὸ τὸ τείχος τῆς Ὑπαπαντῆς καὶ μετασχηματίζεται εἰς σύστημα σωλῆνων, διατομῆς σχήματος ἀνεστραμμένου Π. Πολλὰ σημεῖα τοῦ περιβόλου τῆς πλακοστρώτου αὐλῆς τοῦ Πυθίου διεσαφήθησαν· ὥρισμένοι παρατηρήσεις καθιστοῦν ἀπίθανον τὴν ὑπαρξιν εὐρείας κλίμακος καθόδου διὰ βαθμίδων κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν· ἡ κυ-

ρία πρόσβασις ἦτο, φαίνεται, κατὰ τὴν βορείαν πλευράν. Διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ καθιζήσαντος πλακοστρώτου θὰ χρειασθῇ εἰδικὴ ἐργασία, μετὰ προηγουμένην ἀρχιτεκτονικὴν μελέτην.

Εἰς τὴν περιοχὴν τῶν σπηλαίων, ἡ πρόσβασις τῶν ὁποίων εἶναι λίαν δυσχερὴς, γινομένη μόνον διὰ ξυλίνης κλίμακος, τοποθετουμένης κατὰ τὸ ΒΑ. ἄκρον τοῦ ἰσοπέδου, ἐγένετο ἀφαίρεσις τῶν ἰσχυρῶν ἐπιχωματώσεων, αἰτίνες ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν ἐργασιῶν τοῦ Καββαδία (1897) καὶ τοῦ Κεραμοπούλλου (1927) (βλ. ΑΕ 1897 καὶ ΑΔ 1929), βαθμὴδὸν ἐπεσφωρεύθησαν (Πί ν. 67 α). Διὰ πρώτην φοράν, μετὰ τὰς πρώτας ταύτας ἐργασίας, τὰ ἱερά σπήλαια ἐμφανίζονται πλήρως ὁρατὰ καὶ προσιτὰ (Πί ν. 67 β, 68 α). Ἡ ἐσωτερικὴ μορφή τῶν σπηλαίων τοῦ Πυθίου, τοῦ Διὸς Ὀλυμπίου καὶ τοῦ Πανὸς διελευκάνθη καὶ τὰ ὀλίγα λείψανα τοῦ κατὰ τὴν εἰσόδον τοῦ σπηλαίου τοῦ Πανὸς ἐκκλησιδίου τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Ἀλανιάρη (Ἀσκηταρίου) κατέστησαν ὁρατά. Δυστυχῶς μεγάλην φθοράν ἔχουν ὑποστῆ αἱ εἰς τὰς κόγχας καὶ ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων τοῦ βράχου ὑπάρχουσαι τοιχογραφίαι.

Ἐγένετο ἐπίσης καθαρισμὸς τῆς ΒΔ. καθόδου τῆς Ἀκροπόλεως, ἀποκαλυφθεισῶν τῶν βαθμίδων αὐτῆς (Πί ν. 68 β), ὡς ἐπίσης τῶν πιθανῶν λειψάνων καὶ λαξευμάτων τοῦ Πελαργικοῦ, τὰ ὁποῖα εἶχον πλήρως ἀφανισθῇ ὑπὸ τὰς ἐπιχώσεις. Ἡ ἐργασία διαμορφώσεως τῆς βορείας κλιτύος εἶναι ἀπαραίτητον νὰ συνεχισθῇ, πρὸς ἀποκατάστασιν καὶ τοῦ Περιπάτου.

Ε. Ἐργασίαι ἀναστηλώσεως τοῦ Ὁδείου Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ καὶ διαμορφώσεως τοῦ πρὸ αὐτοῦ χώρου

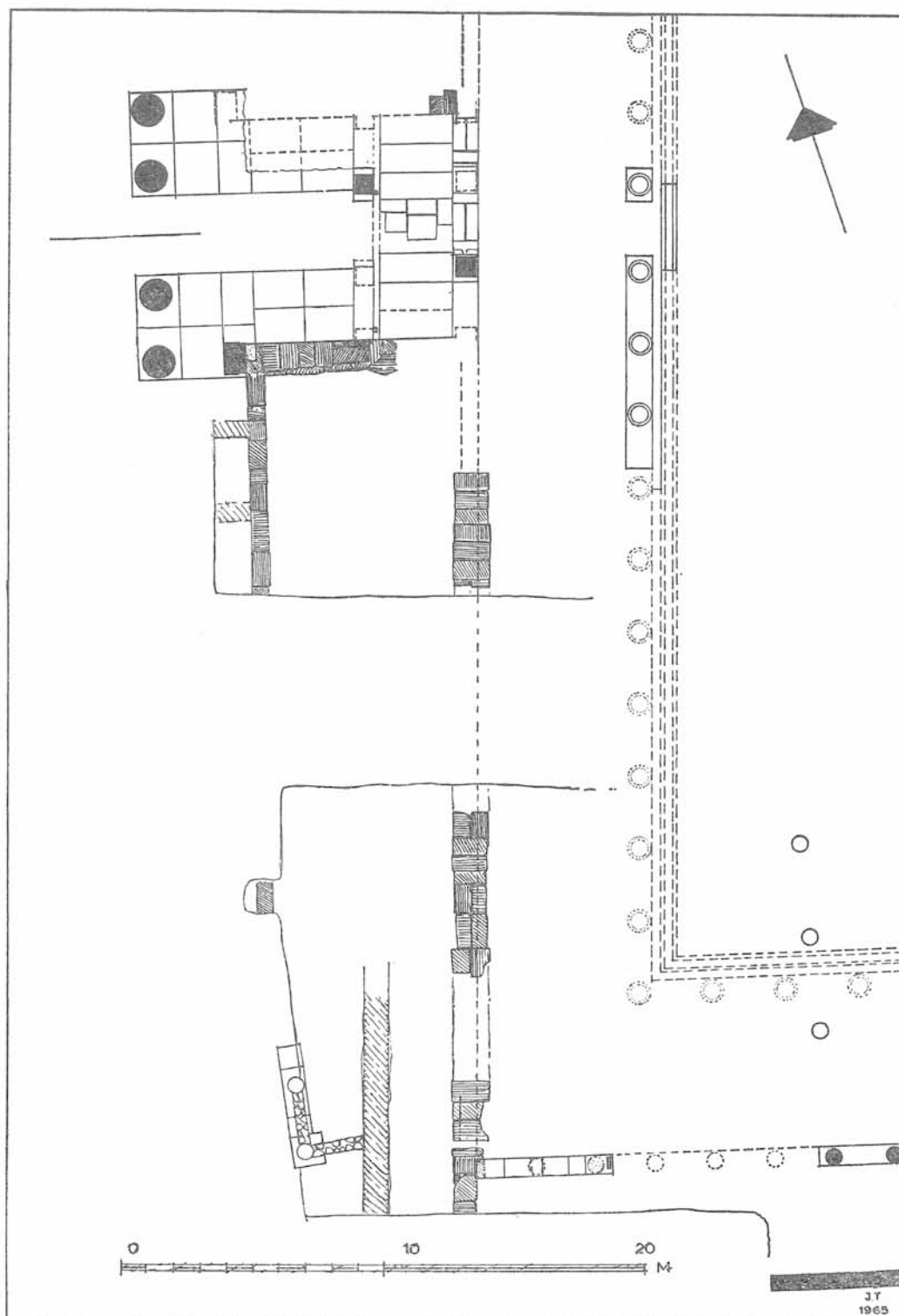
Ὑπὸ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως καὶ ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ Ἐφόρου, βοηθουμένου ὑπὸ τῆς ἀρχαιολόγου Ἀλίκης Σολωμοῦ, συνεχίσθη ἡ ἀναστηλωτικὴ ἐργασία εἰς τὸ Ὁδεῖον τοῦ Ἡρώδου μετὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ἀνατολικοῦ κλιμακοστασίου ἀνόδου εἰς τὸ ἄνω διάζωμα. Συνεπληρώθησαν διὰ λαξευτῶν πωρολίθων τὸ α' καὶ β' ἀπὸ Α. τυφλὸν τόξον καὶ ἀποκατεστάθησαν ὁμοίως τὰ δύο τόξα, ἐσωτερικὸν καὶ ἐξωτερικόν, τῆς ἀνατολικωτέρας θύρας εἰσόδου. Ὑπεράνω τῶν τριῶν τούτων τόξων ἐτοποθετήθησαν, μέχρι τοῦ ἐπιβαλλομένου διὰ τὴν στήριξιν τῆς κλίμακος ὕψους, τρεῖς σειραὶ πωρολίθων καὶ ἀντιστοιχῶς ἄλλαι σειραὶ ἐσωτερικῶς. Ἀκολουθῶς, ἐτοποθετήθησαν αἱ μαρμάριναι βαθμίδες τῶν δύο σκελῶν τῆς κλίμακος, ὡς καὶ τῆς μικρᾶς κλίμακος τῆς ὁδηγούσης ἐκ τοῦ μεταξὺ τῶν δύο σκελῶν ἰσοπέδου πρὸς τὸ ἰσόπεδον τοῦ ἄνω διαζώματος. Ἡ

ἐργασία αὕτη ἐγένετο μετὰ πλήρη ἀποτύπωσιν καὶ φωτογράφησιν τῶν διασφζομένων λειψάνων καὶ ἰχνῶν. Συνεπληρώθη ἐπίσης διὰ πωρολίθων ὁ ἀνατολικὸς τοίχος τοῦ προθαλάμου τῆς κλίμακος καὶ ἐν μέρει αἱ παρειαὶ τῶν κλιμάκων. Ὅπου ὁ πυρὴν εἶχε καταστραφῇ, ἐγένετο ἐπανοικοδόμησις δι' ἀργολιθοδομῆς. Φύλλα ἐκ διαφανοῦς πλαστικῆς ὕλης διεχώρισαν τὴν ἐπικατασκευήν. Ὀλίγον ὑπολείπεται εἰσέτι, ἵνα τὸ ὅλον σύστημα ἀποπερατωθῇ καὶ τεθῇ εἰς χρῆσιν, περαιουμένου οὕτω καὶ τοῦ ὅλου ἔργου ἀποκαταστάσεως τοῦ Ὁδείου Ἡρώδου.

Λόγῳ μὴ δυνατότητος χρησιμοποιήσεως τῆς ἀνατ. εἰσόδου, προσωρινῶς κατέστη ἐπάναγκες νὰ τεθῇ εἰς χρῆσιν ἡ ἄλλη εἰσοδος. Ἐπεβλήθη οὕτω ἐκ τῶν περιστάσεων νὰ γίνονιν ὀρισμέναι διαρρυθμίσεις εἰς τὸν πρὸ τοῦ Ὁδείου χώρον, διὰ χρηματικῶν μέσων καὶ τεχνικῆς μερίμνης τοῦ ΕΟΤ. Ἡ πρὸ τῆς εἰσόδου πλατεῖα κατεῖχeto ὑπὸ πλήθους ἀρχαίου καὶ νεωτετικοῦ ὕλικου, προοριζομένου διὰ τὰς ἀναστηλώσεις, ἀπερριμμένου ἐκεῖ εἰς μεγάλην ἀταξίαν. Μέρος τούτου ἀπεμακρύνθη ὀριστικῶς, τοποθετηθὲν εἰς τὰς ἀποθήκας τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως ἢ ἀπορριφθὲν, ὡς ἄχρηστον. Τὸ ἐκ πάρου ὕλικόν ἀπετέθη νοτίως τῆς Στοᾶς Εὐμένους, δεόντως ταξινομηθὲν. Τὰ ἐκ μαρμάρου γλυπτὰ τεμάχια ἢ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐταξινομήθησαν κατὰ μήκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς πλατείας, τῶν μικροτέρων διαφυλαχθέντων ἐντὸς τοῦ γειτονικοῦ περικλείστου χώρου. Τὸ πρὸ τῆς εἰσόδου τμήμα τῆς πλατείας ἐπεστρώθη διὰ σκύρων καὶ διεμορφώθη προσπέλασις ἐπικλινῆς, συνδέουσα τὴν πλατεῖαν μετὰ τὴν κυρίαν ὁδικὴν ἀρτηρίαν.

III. ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΓΟΡΑΣ. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΠΛΕΥΡΑΣ ΑΥΤΗΣ

Συνεχίσθησαν ἐπίσης αἱ πρὸ ἔτους ἀρξάμεναι ἐργασίαι διαμορφώσεως καὶ ἀποκαταστάσεως τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς, συνδυασθεῖσαι μετὰ ἀνασκαφικὴν ἔρευναν τῆς δυτικῆς αὐτῆς πλευρᾶς καὶ μάλιστα τῆς ΝΔ. γωνίας (Πί ν. 69 α). Αἱ ἐργασίαι ἐγένοντο ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ Ἐφόρου διὰ τῆς ἀρχαιολόγου Ἑλένης Ζαγανιάρη. Ἐπραγματοποιήθη ἐκτεταμένος καθαρισμὸς τοῦ χώρου ἐκ τῆς βλαστήσεως καὶ τῶν ἀπερριμμένων λίθων καὶ χωμάτων καὶ τακτοποιήσις τῶν ἀποκαλυφθέντων κατὰ τὰς ἐργασίας μαρμαρίνων καὶ πωρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ γλυπτῶν, ἐπιγραφῶν κλπ., κατὰ μήκος τῆς βορείας πλευρᾶς τῆς Ἀγορᾶς, πλησίον τοῦ τουρκικοῦ Τεκέ.

Σχέδ. 6. Ρωμαϊκή Ἀγορά. ΝΑ. τομεὺς

Ἡ κυριώτερα ἐργασία ἐγένετο κατὰ τὸν ΝΔ. τομέα, ἐν συνεχείᾳ τῆς κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος γενομένης (Σχέδ. 6). Διεσαφίθη πληρέστερον τὸ πέρυσιν ἀνακαλυφθὲν τμήμα τοῦ στυλοβάτου τῆς νοτίας ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τῆς Ἀγορᾶς, μὲ ἓνα κίονα βαίνοντα εἰσέτι ἐπὶ τοῦτου καὶ ἕτερον καταπεσόντα εἰς τὸ χῶμα, καὶ παρηκολουθήθη περαιτέρω ἡ τάφος θεμελίου τοίχου, βαίνοντος ἐκ Ν. πρὸς Β. (Βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 34 κ.ε.). Αἱ πρὸς Δ. καλύπτουσαι τὸν χῶρον ἐπιχώσεις ἦσαν εἰσέτι λίαν σημαντικαί· ἀπεκομίσθησαν 872 τόννοι χώματος, ἵνα ἀποκαλυφθοῦν τὰ ἀλλεπάλληλα στρώματα κτισμάτων, τῶν ὁποίων τινὰ ἦσαν νεωτερικῶν χρόνων. Τὰ περισσότερα τούτων, ὥς καὶ ἐν κτιστὸν φρέαρ μεταγενεστέρων χρόνων, καθηρέθησαν μετὰ ἀποτύπωσιν καὶ φωτογράφησιν. Διτηρήθη μόνον τμήμα οἰκίας πλησίον τοῦ ἐξωτερικοῦ δυτικοῦ περιφράγματος τοῦ χώρου, ἀποτελούμενον ἐκ δωματίου διασφύζοντος τὸν Β. καὶ Δ. τοίχον καὶ μικρὰν κλίμακα τριῶν βαθμίδων κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν. Ἡ διατήρησις ἐκρίθη ἐπιβαλλομένη, ἵνα προσφέρεται ὡς ἀντιστήριξις τοῦ ὑπερκειμένου περιβόλου τοῦ χώρου, ὅστις εἶναι τοποθετημένος πολὺ ὑψηλά, λόγῳ τῆς μεγάλης κλίσεως τῆς ὁδοῦ Διοσκουρών. Ἐκρίθη ἐπίσης ἄξιον διατηρήσεως τμήμα βυζαντινοῦ κτηρίου ἀμέσως ἀνατολικώτερον, διασφύζον τοίχον μήκ. 2.90 καὶ πλάχ. 0.60 μ., ὅστις ἀπέχει 8.80 μ. ἀπὸ τοῦ νοτίου ἐσωτερικοῦ στυλοβάτου καὶ βαίνει σχεδὸν ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῆς πλατείας τῆς Ἀγορᾶς. Οὗτος ἔχει ἐγκτίστους δύο πεσσοὺς δίκην παραστάδος, ὡς ἂν ὑπῆρχεν ἀρχικῶς θύρα φραχθεῖσα· ἄλλα τοιχία ἀμέσως πρὸς Α. ἀποτελοῦν τμήμα δωματίου, κατὰ τὴν Α. πλευρὰν τοῦ ὁποῦ ἀνευρέθη πίθος ἀρχικῶς κεχασμένος εἰς τὸ δάπεδον καὶ χρησιμοποιηθεὶς ὡς σιρὸς. Τμήμα τοῦ χείλους καὶ τοῦ ὤμου ἐλλείπουν. Ἄλλος ὅμοιος πίθος, ἀνήκων πιθανῶς εἰς συγκρότημα ὑστέρων βυζαντινῶν χρόνων, ἀνεκαλύφθη εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ περιβόλου· διτηρεῖ εἰσέτι τὸ ἐκ κυκλικῆς πλακὸς κάλυμμά του μὲ κοχλιωτὴν ὀπὴν εἰς τὸ κέντρον καὶ ἦτο ἐσωτερικῶς τελείως κενός. Ὁ σιρὸς οὗτος παρέμεινεν εἰς τὴν θέσιν του, διότι ἐκρίθη σκόπιμον νὰ μὴ ἀφαιρεθῇ ἢ πλευρίζουσα τὸν περίβολον ἐπιχώσεις, ἐπὶ τῆς ὁποίας διήρχετο πλακόστρωτος ὁδὸς ὅχι πολὺ παλαιῶν χρόνων (Πί ν. 69 γ).

Ἰδιαιτέρως σημαντικὴ ὑπῆρξεν ἡ ἀποκάλυψις, κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ τομέως τούτου καὶ σχεδὸν ὑπὸ τὸν περίβολον τοῦ χώρου, μαρμαρίνου στυλοβάτου, μήκους 4.60 καὶ πλάτους 0.99 μ., λοξῶς πῶς βαίνοντος ἐκ Ν. πρὸς Β., ὅχι ἐπομέ-

νως ἀκριβῶς παραλλήλου πρὸς τοὺς τοίχους καὶ τὴν λαξευτὴν τάφρον θεμελιώσεως τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς Ἀγορᾶς (Πί ν. 69 β). Ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου ἵστατο εἰσέτι τμήμα κίονος εἰς τὴν θέσιν του, ἐνῶ ἄλλο τμήμα τοῦ ἀμέσως ἐπομένου πρὸς Β. κίονος εἶχεν ἐκκλίνει τῆς κατακορύφου εἰς ἀπόστασιν 2.20 μ. ἀπὸ τοῦ πρώτου. Εἰς τὴν κάτω ἐπιφάνειάν του τετράγωνοι τόρμοι, πλευρᾶς 0.058 μ., ὁ εἰς μὲ ἱχνη μολυβδοχοήσεως, ἐχρησίμευσαν διὰ τὴν στερέωσιν εἰς χωριστὴν ἴσως βάσιν, φέρουσιν ἀναλόγους τόρμους. Ἡ κάτω διάμετρος τῶν κίωνων εἶναι 0.55 μ. Ἀμφότεροι οἱ κίονες φέρουν, εἰς ὕψος 1.20 μ. ἀπὸ τῆς ἀνω ἐπιφανείας τοῦ στυλοβάτου, σχηματικὰς ἐγχαράκτους κεφαλὰς ταύρων. Λίαν ἀναλόγους παραστάσεις (doodles) βλέπομεν κεχαραγμένας εἰς κίονα τοῦ ΝΑ. κτηρίου τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς, μὲ μορφὰς ταύρων, ἀνθρώπων κλπ. (Hesperia XXIX (1960), Homer Thompson, Activities in the Athenian Agora, 1959, σ. 345, εἰκ. 5). Ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου, μετὰ τῶν δύο κίωνων, φκοδομήθη μεταγενεστέρως τοίχιον, ἐντὸς τοῦ ὁποῦ ἐντεῖχίσθησαν καὶ οἱ κίονες, τοῦ ὁποῦ ἐν μέρος καθηρέθη, ἵνα καταστῇ δυνατὴ ἡ ἀποκατάστασις εἰς τὴν θέσιν του τοῦ κεκλιμένου κίονος, γενομένη διὰ τῆς Ὑπηρεσίας Ἀναστηλώσεως. Ἄλλος μεταγενέστερος τοίχος εἶχεν οἰκοδομηθῇ ἀπὸ τοῦ στυλοβάτου μέχρι περίπου τοῦ λαξεύματος τοῦ θεμελίου. Ὅτι ὁ στυλοβάτης μετὰ τῶν κίωνων κατεσκευάσθη μεταγενεστέρως τῆς λοιπῆς Ἀγορᾶς φαίνεται, ὅχι μόνον ἐκ τῆς ἀποκλίσεως προσανατολισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς διαφορᾶς τοῦ ἐπιπέδου τούτου καὶ τοῦ ἐπιπέδου τοῦ στυλοβάτου τῆς νοτίας ἐσωτερικῆς στοᾶς (τῆς διαφορᾶς ἀνερχομένης εἰς 0.386 μ., ὕψος τοῦ νέου στυλοβάτου ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης 69.625 μ.). Πρὸ τοῦ στυλοβάτου καὶ νοτιώτερον αὐτοῦ ἀπεκαλύφθησαν τμήματα πηλίνων ἀγωγῶν, τῶν ὁποίων εἰς διατηρεῖ εἰσέτι τὰ τετράγωνα καλύμματα του.

Ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον ἐπίσης ἐνεφάνισεν ἡ ἀποκάλυψις τῆς ὑποθεμελιώσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς Ἀγορᾶς, τοῦ ὁποῦ μικρὸν μόνον τμήμα εἶχεν ἀναφανῇ κατὰ τὰς ἐργασίας τοῦ παρελθόντος ἔτους, συναπτόμενον κατ' ὀρθὴν γωνίαν μετὰ τοῦ στυλοβάτου τῆς νοτίας ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὑπάρχουν σαφεῖς λείψανα γωνιακῆς παραστάδος καὶ ἀκολουθεῖ ἡ ὑποθεμελίωσις τοῦ τοίχου πρὸς Ν. ἐπὶ μικρὸν διάστημα καὶ πρὸς Β. ἐπὶ μήκους 15.55 μ., παραμένοντος ἐνδιαμέσου κenoῦ 4.10 μ. Ἐπὶ τμήματος τῆς ὑποθεμελιώσεως ταύτης ἐστηρίχθη ὁ βυζαντινὸς τοίχος· νοτίως καὶ βορείως

αὐτοῦ ἡ ὑποθεμελίωσις ἀποτελεῖται ἐκ δύο σειρῶν μεγάλων κροκαλοπαγῶν λίθων, πλάτους 1.30 μ. Τὴν συνέχειαν τῆς ὑποθεμελίωσης συναντῶμεν εἰς τὸν χώρον ἀμέσως πρὸς Ν. τῆς Πύλης τῆς Ἀρχηγέτιδος Ἀθηνᾶς, ὅπου σφύζεται λίαν στιβαρὸν τμήμα, μήκ. 4.50 μ. Πρόβλημα ἀποτελεῖ ἡ παρεμβολὴ τοῦ λαξεύματος θεμελίου μεταξὺ τοῦ ἐσωτερικοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ μετὰ τοῦ στυλοβάτου. Ὡς ἤδη ἐμνημονεύθη εἰς τὴν ἐκθεσιν τοῦ προηγουμένου ἔτους (βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 36), ἐντὸς τοῦ λαξεύματος τοῦ θεμελίου περισυνελέγησαν θραύσματα ἀγγείων τοῦ 19ου αἰ. καὶ χαλκοῦν νόμισμα τοῦ Ὁθωνος (1833). Εἰς τὰ ΠΑΕ 1871, σ. 7-11, ἀναφέρεται ὅτι ἅπας ὁ χώρος οὗτος εἶχεν ἀνασκαφῇ ἢ μᾶλλον ἀναμοχλευθῇ μέχρι τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου· ἀλλὰ τὸ λάξευμα, τὸ ὁποῖον διήκει ἐπὶ 8.60 μ. με πλάτος 1.10 μ., ἐξαφανιζόμενον περαιτέρω, δέον νὰ εἶναι ἀναμφισβητήτως παλαιόν, ὥς ἀποδεικνύει ἡ ἀκριβὴς παραλληλία πρὸς τὸν ἀνατολικώτερον τοίχον.

Ἴσως θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὑπῆρχεν ἄλλος στυλοβάτης ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας, διαχωρίζων τὸν μεταξὺ τῶν δύο τοίχων χώρον ἢ θὰ ἠδύνατο νὰ ὑπάρχη καὶ ἄλλος τοίχος καὶ ὁ χώρος νὰ διμεριζέτο εἰς δωμάτια, κατὰ τρόπον ἀνάλογόν πῶς τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς Ἀγορᾶς. Τὸ θέμα χρήζει ἰδιαίτερας μελέτης.

Μικροτέρα ἐργασία ἐγένετο ἀμέσως νοτίως τῆς Πύλης τῆς Ἀρχηγέτιδος Ἀθηνᾶς, κατὰ τὴν νοτίαν παραστάδα τοῦ δυτικοῦ τμήματος αὐτῆς, ὅπου εἰς βάθος εἶχεν ἀποκαλυφθῇ κατὰ τὸ προηγούμενον ἔτος τμήμα τοῦ θεμελίου τοῦ ὀπισθίου τοίχου τῆς Ἀγορᾶς (πρβλ. Ἰ. Τραυλοῦ, Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, σ. 99, εἰκ. 55). Ὁ τοίχος οὗτος ἀπὸ τῆς παραστάδος μέχρι τοῦ σημείου, εἰς τὸ ὁποῖον διαμορφώνεται ἡ σημερινὴ πρόσβασις εἰς τὸν χώρον, ἔχει μήκος 8.50 μ. καὶ ἀποτελεῖται ἐκ μεγάλων λίθων. Πέραν τῆς προσβάσεως δοκιμαστικὴ τομὴ, γενομένη εἰς βάθος νοτίως τῆς μεταγενεστέρως οἰκίας, περὶ τῆς ὁποίας ἐγένετο λόγος, ἀνεφάνη ὑπὸ τὸν πυθμένα βυζαντινοῦ πιθανῶς πίθου κροκαλοπαγῆς λίθος, προφανῶς ἀνήκων εἰς τὴν συνέχειαν τοῦ ὡς ἄνω ὀπισθίου τοίχου. Ὁ τοίχος οὗτος πλησίον τῆς δυτικῆς Πύλης ἔχει στηριχθῇ εἰς προγενεστέραν κατασκευὴν ἐκ μεγάλων πωρολίθων, μήκους περίπου ἑκάστου 1.30 μ., ἐπεκτεινομένην κατ' εὐθείαν γραμμὴν πρὸς ΝΑ. Τὸ πλάτος τοῦ θεμελίου δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐξακριβωθῇ. Οἱ δόμοι ἐκ πωρολίθου ἄρχονται εἰς βάθος 1.90 μ. ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ ὀπισθίου τοίχου τῆς Ἀγορᾶς, ὡς σφύεται οὗτος. Ἀνατολικῶς τοῦ τμήματος τούτου τοῦ

ὀπισθίου τοίχου τῆς Ἀγορᾶς παρὰ τὴν Πύλην ἀνεφάνη, εἰς ἀπόστασιν 4.10 μ. ἀπὸ τῆς τελευταίας, φρεάτιον ἐπισκέψεως, διαστάσεων 1 x 0,77 μ., φεκοδομημένον διὰ πλίνθων, με δάπεδον, εἰς βάθος 0,64 μ. ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ τοίχου, ἐκ μεγάλου πωρολίθου. Τὸ φρεάτιον τοῦτο διαπερθεῖ ἐξ Α. πρὸς Δ. ἀγωγὸς τετραγώνου τομῆς. Ὅχι μακράν, εἰς χώρον κείμενον ἀμέσως νοτίως μεταξὺ τῆς νοτίας παραστάδος καὶ τοῦ νοτίου ἀκρίου κίονος τῆς Πύλης, ἀνεφάνη τάφος χριστιανικῶν χρόνων, προφανῶς σχετικὸς μετὰ τὴν πρὸ πολλῶν ἐτῶν κατεδαφισθεῖσαν μικρὰν μεταβυζαντινῶν χρόνων ἐκκλησίαν τοῦ Σωτῆρος τῆς Παζαρόπορτας (βλ. Ἰ. Τραυλοῦ, ἔ. ἀ., σ. 212, εἰκ. 123), τῆς ὁποίας νῦν διακρίνεται μόνον ὁ πρὸ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ τοίχος. Ὁ τάφος ἔχει λαξευθῇ ἐκ μονολίθου μαρμάρου καὶ ἔχει διαστάσεις 2 x 0,62 μ. Εἰς τὴν δυτικὴν, βορείαν καὶ νοτίαν πλευρὰν αὐτοῦ ὑπάρχουν ἐγχάρακτα τὰ σημεῖα τοῦ σταυροῦ (ἅπαξ εἰς τὴν δυτικὴν καὶ νοτίαν καὶ δις εἰς τὴν βορείαν).

Τὴν ἐργασίαν ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης καὶ διαμορφώσεως τοῦ χώρου τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς παρηκολούθησεν ὁ εἰδικὸς περὶ τὰ μνημεῖα τῶν Ἀθηνῶν ἀρχιτέκτων Ἰ. Τραυλός, εἰς τὸν ὁποῖον πολλαὶ εὐχαριστίαι ὀφείλονται καὶ διὰ τὴν γενικὴν καθοδήγησιν καὶ ἐνημέρωσιν καὶ διὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ Σχ. 6 τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς διὰ τῶν νέων εἰς φῶς ἐλθόντων στοιχείων (βλ. καὶ ΑΔ 1931, Παράρτημα).

Κατὰ τὰς ἐργασίας διαμορφώσεως καὶ ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης συνελέγησαν ἐκ τοῦ ΝΔ. τομέως παμπληθῇ ὄστρακα ρωμαϊκῶν, βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων, τῶν ὁποίων διειρηθήσαν τὰ μᾶλλον χαρακτηριστικά. Ὡς ἐσημειώθη, ἡ ἐπίχωσις ἀνευρέθη σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου τεταραγμένη ἐκ τῶν ἀναμοχλεύσεων· εἰς τοῦτο ὀφείλεται καὶ ἡ ἀνεύρεσις εἰς βαθέα στρώματα τριῶν εἰσέτι νεωτερικῶν νομισμάτων (διλέπτου τοῦ 1833, διωβόλου τοῦ Γεωργίου Α' (1882) καὶ ὀβολοῦ τοῦ ἰδίου, τοῦ ἔτους 1892).

Ἐκ τῶν μαρμαρίνων τεμαχίων, τὰ ὁποῖα ἀπειχίσθησαν ἐκ τῶν μεταγενεστέρων κτηρίων τοῦ χώρου ἢ ἀνευρέθησαν ἀπερριμμένα εἰς τὴν ἐπίχωσιν τὰ μᾶλλον ἀξιόλογα εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

1) Ἀετωματικὴ ἐπίστεψις στήλης μαρμαρίνης, διαστάσεων 0,275 x 0,355 μ., με ἐπιγραφὴν: ΑΛΗΜΠΤΡΕΩΝ.

2) Ἐπιτύμβιος κιονίσκος μαρμάρινος, ὑποστάς ἱκανὴν φθοράν, διαστάσεων 0,36 x 0,20 μ., με ἐπιγραφὴν:

Σ Α Τ
Α Σ Τ
Τ Ρ Ι Α Σ

3) Τμήμα μαρμαρίνου ιωνικού κιονοκράνου, διασφίζον μικρόν μέρος τοῦ κυρίου σώματος με τὰς ἑλικας καὶ τὸν ἄνω τούτων ἄβακα, διαστάσεων, ὡς σφίζεται, 0,435 x 0,267 μ.

4) Τμήμα μαρμαρίνου γείσου με προμόχθους καὶ σταγόνας, διαστ. 0,164 x 0,255 μ.

5) Μικρόν μαρμαρίνον βάθρον φέρον ἄνω καὶ κάτω κυμάτιον, διαστάσεων 0,31 x 0,21 μ.

6) Ἐπίκρανον μαρμαρίνον βυζαντινῆς παραστάδος, κοσμούμενον με φύλλα ἀκάνθης, διαστ. 0,128 x 0,358 μ.

7) Προσκεφάλαιον μαρμαρίνου ιωνικού κιονοκράνου με διακόσμησιν πλοχμοῦ, διαστ. 0,138 x 0,109 μ.

8) Τμήμα μαρμαρίνου ἐπιστυλίου, διασφίζον κανόνα καὶ ἑπτὰ σταγόνας, διαστ. 0,805 x 0,50 μ.

9) Τεμάχιον μαρμαρίνου θριγκοῦ με γεισίποδας, ἔχοντας πλάτ. 0,076 μ., διαστ. 0,258 x 0,30 μ.

10) Τμήμα ἐνεπιγράφου μαρμαρίνης στήλης, ἑλλιποῦς ἄνω καὶ κάτω καὶ ὀλίγον ἀποκεκρουμένης τὴν δεξιάν πλευράν, ἐνθ' ἡ ἀριστερὰ ἔχει ὑποστή φθοράν ἐκ τριβῆς. Ἡ ὀπισθία πλευρὰ εἶναι ἄδρως εἰργασμένη. Σφίζεται εἰς ὕψος 0,304, πλάτος 0,26 καὶ ἔχει πάχος 0,14 μ. Ἀνευρέθη

Σχέδ. 7. Ἐπιγραφή ἐκ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς

κατὰ τὴν κατεδάφισιν τοῦ ποτε σχολικοῦ κτηρίου τῆς ΝΔ. γωνίας τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς, εἰς ἓνα τῶν τοίχων τοῦ ὁποίου εἶχεν ἐντειχισθῇ. Ἀπόκειται νῦν εἰς τὴν ἀποθήκην Φετιχιᾶ Τζαμί, ὑπὸ στοιχεῖα: Ρωμαϊκὴ Ἀγορὰ 1965, ἀριθ. 20 (Πί ν. 70 Σχ έ δ. 7.).

Εἶναι στοιχηδὸν γεγραμμένη εἰς δύο στήλας,

διαχωριζόμενας ὑπὸ ἀκανονίστου ἐξέργου ταινίας, πλάτους περίπου 0,073 μ., προελθούσης ἐκ τῆς λαξεύσεως τῆς λοιπῆς ἐπιφανείας ἐνθα ἔχαράχθη ἡ ἐπιγραφή. Σφίζει ἡ μὲν ἐπ' ἀριστερᾷ στήλῃ 19 στίχους, ἡ δὲ ἐπὶ δεξιᾷ 15. Τὸ ἀνακαλυφθὲν σημαντικὸν τεμάχιον συνεκολλήθη με ἕτερον, προερχόμενον ἐκ τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς, ἀνευρέθην κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς (ἀριθ. εὑρετ. I 1008 C) καὶ δημοσιευθὲν ἐν *Hesperia* XII (1943), ἀριθ. 8, σ. 37-48, θραῦσμα I'. Ἡ ἐπιγραφή ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν καταλόγων πεσόντων ἐν πολέμῳ, καταγεγραμμένων εἰς σειρὰν στήλων κατὰ φυλάς, τῶν ὁποίων πολλὰ τεμάχια ἀνευρέθησαν κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν Ἀρχαίαν Ἀγοράν. Οἱ κατάλογοι οὗτοι, τῶν ὁποίων συγκεντρωτικὴ μελέτην παρουσίασεν ὁ D. Bradeen ἐν *Hesperia* XXXIII (1964), τ. 15, σ. 43-55, ἀνάγονται, κατὰ τὸν μελετητὴν, εἰς τὸ ἔτος 409 π.Χ. καὶ περιέχουν τὰ ὀνόματα τῶν πεσόντων κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Θρασύλου εἰς τὴν Ἰωνίαν (ἔ. ἀ. σ. 54 κ. έ.). Συμφώνως πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Bradeen προτεινομένην κατάταξιν, τὸ τεμάχιον τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς καὶ τὸ πρὸς αὐτὴν συναρμοσθὲν ἐκ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς θὰ ἀνήκουν εἰς τὴν τρίτην στήλην (col. X-XI), ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὴν Ἀντιοχίδα φυλὴν.

Τὸ κείμενον τοῦ καταλόγου ἔχει ἐν μεταγραφῇ ὡς ἀκολούθως:

Στήλη Α'	Στήλη Β'
ΤΕΣ	ΚΕ[
ΦΙΛΟΣ] ΤΡΑΤΟΣ	ΝΑΥ[
ΑΡΙΣΤΟΓΕΙΤΟΝ	ΣΟΚΡΑ[
ΚΑΛΛΙΣΤΡΑΤΟΣ	ΦΑΙΔΡ[
ΕΥΚΛΕΣ	ΣΤΡΑΤΟΝ
ΘΑΡΧΟΣ	ΕΥΝΙΚΟΣ
ΤΙΜΟΘΕΟΣ	ΓΛΑΥΚΟΣ
ΑΡΙΣΤΟΜΑΧΟΣ	ΛΥΣΙΣΤΡΑ[ΤΟΣ]
ΠΥΘΟΚΛΕΣ	ΛΙΣΙΘΕΟ[Σ]
ΑΥΤΟΜΕΝΕΣ	ΑΡΙΣΤΟΦ[ΑΝΕΣ]
ΑΝΤΙΚΡΑΤΕΣ	ΔΙΟΦΑΝΤ[
ΜΝΕΣΙΚΡΑΤΕΣ	ΑΙΣΧΡΟ[Ν]
ΜΕΝΙΠΠΙΟΣ	ΔΕΝΟ[
ΧΣΕΝΟΦΑΝΤΟΣ	ΑΜ
ΠΙΣ] ΤΟΔΕΜΟΣ	Ε
ΑΡ] ΧΕΔΕΜΟΣ	
Ν[Α] ΔΕΣ	
Ο	
ΝΕΣ	

Τόσον ὁ τύπος τῶν γραμμάτων, ὅσον καὶ ἡ ὀρθογραφία τοῦ κειμένου, καθιστοῦν πολὺ πιθανὴν τὴν ὑπὸ τοῦ Bradeen παρεχομένην χρονολόγησιν.

Ν. ΠΑΛΑΤΩΝ

1. Εὐχαριστίαι ὀφείλονται εἰς τὸν Διευθυντὴν τῶν Ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς διὰ τὴν φωτογράφισιν τῆς στήλης, μετὰ τὴν προσαρμογὴν τοῦ τεμαχίου τῆς Ἀγορᾶς.

EXCAVATION IN THE ATHENIAN AGORA

Supplementary excavations on a small scale were carried out in the summer of 1965 at several points in and around the Agora.

In the South Square that bordered the south side of the Agora proper the deep digging and the conservation that have been in progress since 1960 were virtually completed over an area of ca. 10.000 square meters. A series of three north-to-south trenches were carried down to bedrock to test the stratification. The earliest remains encountered were of the Early Helladic period: a handful of sherds in a shallow well. The Middle Helladic period was represented by a sprinkling of pottery close above bedrock and by a gravelled roadway running from northwest to southeast. For the Late Helladic period there is no evidence of habitation in this area, but a single burial and a chamber tomb of LH III A date were discovered. These bring to forty five the total number of tombs of Mycenaean times known from the Agora. The chamber tomb came to light beneath the terrace of the Middle Stoa near its east end. The tomb was of normal Athenian type: a small rectangular chamber approached through a steeply sloping dromos. Of the four burials: two retained traces of wooden coffins. The offerings comprised ten vases (Pl. 71 a), a bronze spear head 0,545 m. long, and beads of steatite, carnelian and amber. Scattered pottery throughout the area attests habitation from the Protogeometric period onward. Ca. 600 B.C. the bedrock was dressed smooth with a gentle downward slope toward the north over an extensive area the southern limit of which was detected a little to the south of the Middle Stoa. This operation may well represent the first formal organization of the Agora as a public place.

The architectural study of the five buildings that enclosed the South Square was continued, and the whole complex has now taken its place in the model of the Agora exhibited in the Stoa of Attalos (Pl. 71 b). This further exploration and study have tended to confirm the hypothesis recently put forward (AJA 69 (1965), p. 177) that this complex is to be recognized as the Gymnasium of Ptolemy mentioned by Pausanias (I, 17,2) as he left the Agora on his way toward the Acropolis. There

is reason to believe that the Gymnasium was set down in an old and extensive sanctuary of Theseus that had previously bordered the Agora. The rectangular enclosure that appears to have been erected on the occasion of the return of the hero's bones in 475 B.C. was converted into a palaestra, and the Southwest Fountain House of the end of the 5th century B.C. was turned into a swimming pool. The Hellenistic building program extended over the second and third quarters of the 2nd century B.C. The facilities of the Gymnasium were subsequently enlarged by the construction of the Odeion or Lecture Hall of Agrippa (ca. 15 B.C.) and the Library of Pantainos (ca. 100 A.D.). The whole complex was devastated by the Heruli in 267 A.D., but a new gymnasium was constructed over the ruins of the old ca. 400 A.D. The new building flourished down into the 6th century. A mass of broken pottery, lamps, glass candlesticks and drinking glasses recovered in 1965 from the basement rooms dates from the early part of that century, suggesting that the decline of the building is to be associated with Justinian's ordinance of 529 A.D. closing the schools of Athens.

An excavation at the extreme southeast corner of the Agora elucidated the plan of the Southeast Stoa, the façade of which had been exposed in 1959. The exploration was made within the limits of the garden of the «Koletti House» which has been acquired by the Greek state and re-conditioned for the use of the Archaeological Service. A group from Brown University under Professor R. Ross Holloway supervised the operation. The building, of the Antonine period, comprised a marble colonnade of the Ionic order backed by a row of eleven rooms, presumably shops. Among other evidence of the earlier use of the site was a well filled in the late 5th century from which was recovered a mass of interesting pottery. Among the miscellaneous finds is part of a foot from a bronze statue of life size, apparently a standing female figure; the type of sandal points to an early Hellenistic date (Pl. 72 a).

The study of the private houses of the Greek and Roman periods was continued by Professor J. Walter Graham. In the summer of 1965 work was concentrated in the area between the Areopagus and the Pnyx that had been excavated by the German Archaeological Institute in the 1890's. Four houses are sufficiently

well preserved to yield fairly complete plans and to permit their histories to be traced from the 4th century B.C. into the 4th century A.D. These four houses were thoroughly cleaned, soundings were made in search of evidence for dating and conservation was carried out. In keeping with Athenian tradition the houses are modest both in their architecture and their furnishings. Mosaic was used sparingly. The

pavement shown in Pl. 72 b illustrates a design common in Greece in the 2nd century A.D.; it overlies an earlier floor in a room dating from the 4th or 3rd century B.C. Each of the four angles between circle and square is occupied by a pair of parrots, male and female, seated on the rim of a silver kantharos; they are clearly indulging their well known propensity for wine.

HOMER A. THOMPSON

*

DIE AUSGRABUNGEN IM KERAMEIKOS

Im Kerameikos wurde während des Jahres 1965 an zwei Stellen gegraben: im Frühjahr südlich der Heiligen Strasse, wo zum Abschluss der von Norden nach Süden fortschreitenden Untersuchungen der letzten Jahre die Verbindung mit den Grabungen K. Küblers in den dreissiger Jahren herzustellen war (1), und im Sommer und Herbst an einer genau entgegengesetzten Stelle des Geländes, nahe dem Stadtgraben vor dem Nordturm des Dipylon, an der heutigen Psaromilingu - Strasse (2). Während des ganzen Jahres setzte G. Gruben seine Untersuchung der Dipylon - Ruine fort.

1. Die Grabung südlich der Heiligen Strasse (Plan 1)

Die Untersuchung erreichte die Grenze der Grabungen Küblers bei Bezirk XX (vgl. Kerameikos VI 1 Beil. 1; AA. 1936, 183, Abb. 1) im Osten und Süden; im Westen zog ihr die heutige Piräusstrasse die Grenze. Nur sieben- und zwanzig Gräber wurden in diesem Gebiet gefunden, aber da die Erdmassen zum Teil ungestört waren, ergab sich ein übersichtlicher Schichtbefund.

Die Gräber reichen von geometrischer bis in hellenistische Zeit. Wie K. Kübler schon feststellen konnte (Kerameikos VI 1,5), war auch hier wieder für die geometrischen und klassischen Gräber fast das gleiche Ausgangsniveau vor auszusetzen, da fast alle Grabgruben dieser Zeiten in den gewachsenen Fels einschneiden. Zwischen den älteren und den hellenistischen Gräbern jedoch kehrt auch in unserem Grabungsabschnitt die bekannte Füllung aus grünem Mergelschotter wieder, die der Ebung des Geländes gedient hatte und im Süden des von uns untersuchten Gebiets eine Stärke von 3 m. erreichte.

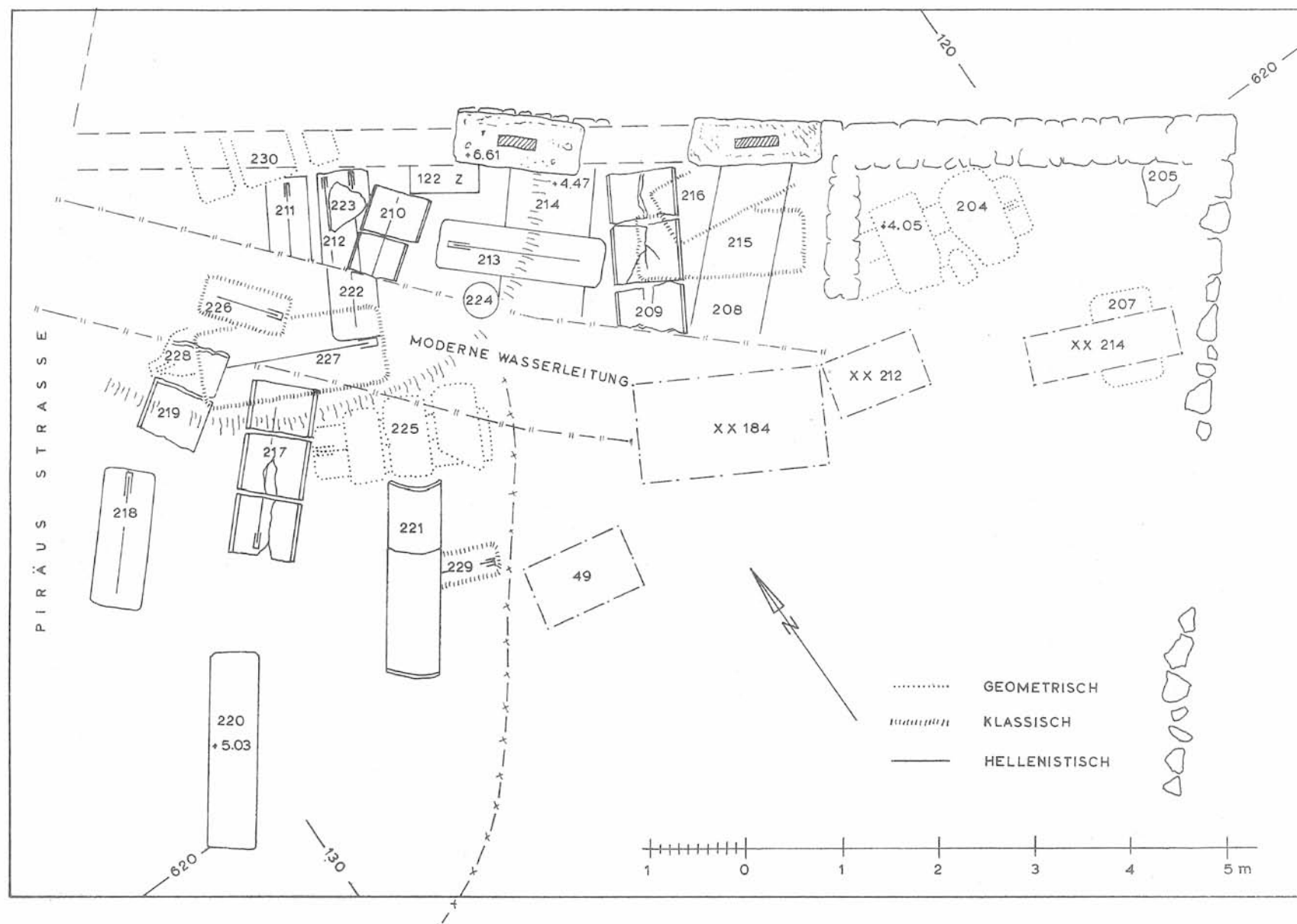
Von den vier geometrischen Bestattungen waren drei Skelettgräber; auf zwei der Gruben hatten sich die Deckschieferplatten erhalten. Vor dem Grab hS 204, mit Amphora und Kantharos als Beigaben, stand ein kleiner aufrechter Schieferstein als Grabmal. Aus dem Ende des 8. Jhs. stammt die Amphora hS 228 mit Knochenresten eines Kindes, dem Tassen und Kannchen beigegeben waren (Taf. 73 a). Bestattungen des 7. Jhs. fanden sich nicht; die Skelettgräber des späten 6. und 5. Jhs. hatten, wie üblich, vor allem Lekythen als Beigaben. Dem ersten Viertel des 4. Jhs. gehört eine Lar-

nax mit einer Kinderbestattung an, der die Terrakottastatuetten eines jungen Mädchens und winzige Puppengefässe beigegeben waren (Taf. 73 b). Die hellenistischen Grabgruben, die eine dunkelbraune sandige Schicht durchschlagen (vgl. AA. 1932, 193) und zu meist mit ihrer Sohle in dem erwähnten grünen Schotter liegen, waren grösstenteils mit Flachziegeln gedeckt und enthielten Skelette und Tränenfläschchen aus dem Beginn des 3. Jhs. (Taf. 73 c). Zwei Brandgräber erwiesen sich als zugehörig zu einem Grabbezirk, dessen nördliche Begrenzung zwei Brecciablöcke mit Steleneinlassungen bildeten. Der in einer der beiden grossen Brandgruben gefundene Skyphos datiert Gräber und Bezirk in das ausgehende 4. Jahrhundert.

Nach Abräumung des nur wenige Scherben enthaltenden Schotters zeigte sich eine Geländedeformation, die die Stärke dieser Auffüllung erklärte. Der gewachsene rote, mit weissen Kalksteineinsprengeln durchsetzte Boden stand im Westen der nördlichen Grabungsgrenze sehr hoch an (44,51 m. ü. d. M.), wogegen er im Süden, wohl durch herabfliessendes Gewässer, in einen steilen Hang verwandelt worden war, der in einer etwa 4 m. tieferen Senke mit weisslich - grünen Porosfels ausläuft (Kerameikos VI 1,9). In diese Senke im Süden waren über das geometrische Grab hS 204 hinweg grosse Erdmengen hinabgespült worden, die sich unschwer in zwei Schichten trennen liessen. Die untere, unmittelbar über dem weissgrünen Porosgrund, besteht aus roter, lehmartiger stark mit menschlichen Skelettresten, Scherben und ganzen Gefässen durchsetzter Erde. Sie liess sich auf Grund der Keramikfunde spätestens in das erste Viertel des 4. Jhs. datieren. Über ihr, unmittelbar unter dem grünen Schotter, lag eine schwächere Schicht gelbrötlicher Erde mit grossen Mengen von Rinderknochen, zahlreichen Scherben, einer Lampe (Typus Howland 25A Nr. 267), einem Amphorenstempel und einer Münze (Histiaia, ca. 369 - 338 v. Chr.) aus dem zweiten Viertel des 4. Jahrhunderts.

Die tiefe Senke liess sich wegen des hohen Grundwasserspiegels nicht ganz freilegen. Küblers Bericht über eine sterile, fast 4 m. hohe, Schotterschicht, die weiter südlich ebenfalls der Einebnung des Geländes gedient hatte, zeigt, dass sich der Felsabfall nach Süden fortsetzte.

URSULA KNIGGE

Plan 1. Kerameikos. Eridanos - Nekropole südlich der Heiligen Strasse

2. Grabung an der Psaromilingu - Strasse

Unserer Untersuchung südöstlich der Psaromilingu - Strasse vor dem Dipylon sind zwei Ausgrabungen vorangegangen: der Abhub der oberen Schichten im Jahre 1942 durch K. Gebauer, der die Kaiserzeitlichen Mauerzüge freilegte und späte Gräber aufdeckte (AA 1942, 251), und ein bis zum Fels hinuntergeführter Suchschnitt längs der genannten Strasse durch D. Ohly in den fünfzigern Jahren (AA 1965, 313). Das untersuchte Gebiet, das nach Südosten von der Beckenmauer des Stadtgrabens, nach Nordosten von der Seitenwand und Hofmauer des Hauses an der Psaromilingu - Strasse 33 und nach Südwesten von der antiken Strasse nach der Akademie begrenzt wird, ist verhältnismässig klein. Mehrere antike Mauerzüge verlieren sich unter der nahen Begrenzung, andere enden heute unvermittelt oder sind schon im Altertum zerstört und wieder abgetragen worden. Weitere Zerstörungen bis zum Fels hinunter haben neuzeitliche Überbauungen des Grundstücks bewirkt. Das spätere antike Niveau liegt hoch; ein Becken der vorgerückten Kaiserzeit erreicht in der Nähe des erwähnten Hauses die heutige Oberfläche. So sind unserer Vorstellung vom Ganzen der aufgedeckten Baulichkeiten und ihrer Deutung Grenzen gezogen; der ruinöse Gesamtzustand ist beklagenswert. Vielleicht ist aber nicht in jedem Fall viel verloren. Das Bild, das durch unsere Untersuchung ermittelt wurde, gleicht dem von K. Gebauer für das rückwärtige Gelände an der Akademie - Strasse (AA 1942, 204 ff.) und für das Gebiet vor dem Stadtgraben (AA 1938, 608 ff.) beschriebenen. Es handelt sich, genau wie dort (und noch heutzutage in diesem Bereich der Stadt) um ein Gebiet kleiner Gewerbebetriebe. Die gleichen Feuerstellen, verputzten rechteckigen Becken ohne Abfluss, die Töpferöfen finden sich hier wieder. Zwischen ihnen liegen verstreut einige hellenistische und, besser besorgt, einige kaiserzeitliche Gräber. Älteres wurde nicht im Zusammenhang gefunden, an Geometrischem bot das Gebiet wenige Scherben.

Eine Aufnahme vom Dach des benachbarten Hauses mit Blick nach Südwesten (Taf. 74) veranschaulicht die Reste. Durch ihre hohe Lage, solide Bauweise und gleichmässige Erhaltung sind zwei nicht genau parallele Mauerzüge in der Abbildung links ausgezeichnet, die an

einem Denkmalfundament im Südwesten enden, bzw. unter ihm verschwinden. Es sind die im AA 1942 auf Beilage 4 gezeichneten Mauerzüge. Bei dem ersten ist Kalkmörtel verwendet; die Lehmziegel, die den zweiten nach oben fortsetzten, waren seit 1942 verschwunden. Ein weiterer Bau mit Verwendung von Kalkmörtel liegt im Taf. 74 rechts. Erhalten ist nur das breite Fundament einer Frontmauer und die schwächere Fundamentierung zweier Seitenmauern. Der gesamte Aufbau wurde schon im Altertum wieder abgebrochen.

Alle drei Gebäude sind erst in der Kaiserzeit erbaut worden. Zu der langgestreckten zweiten Mauer mit Verstärkungen nach der Grabenseite gehören eine rechteckige Kammer und offenbar auch zwei Dachstützen aus wieder verwendeten Materialien. Das Ganze ist mit Sicherheit in die Zeit des Augustus zu datieren und dürfte wirtschaftlichen Zwecken, etwa als Laden, gedient haben. In seinem Innern finden sich zwei Feuerstellen, offenbar einfache Kochstellen. Aus einer der beiden wurden beinahe lückenlos die Scherben der Kanne Taf. 75 b eingesammelt, dagegen scheint die auf höherem Niveau errichtete Mauer hinter der «Laden» - Rückwand die Grenzmauer eines Grabbezirkes zu sein. In einer Ecke dieses Bezirkes liegen die früher freigelegten Gräber AA 1942 Beil. 4, und weitere Gräber haben sich beiderseits des in Taf. 74 sichtbaren Mauerzuges gefunden. Aus einem von ihnen stammt die Amphora Taf. 75 d ein geläufiger Typus der vorgerückten und späten Kaiserzeit. Nach solchen Beigaben ist der Bezirk nicht vor der mittleren Kaiserzeit anzusetzen.

Die in der Mitte des Grabungsgeländes sichtbaren Mauer - Reste sind nicht nur anders gerichtet, sondern so stark zerstört, dass sich kein Bild dieser Bauten mehr ergibt, und überdies sind sie von den kaiserzeitlichen Mauerzügen durch ihre tiefe Lage, eine hohe Schicht braunen Lehms geschieden. Diese Reste gehen über zwei hellenistische Gräber hinweg, sind aber von den kaiserzeitlichen Mauerzügen doch zu trennen und vermitteln uns nach allen Anzeichen ein Bild der sullanischen Zerstörungen im Jahre 86 v. Chr. Der gleichen Zeit vor Sulla sind offenbar alle tiefen, unter der Lehm-schicht liegenden Reste zuzuweisen: mehrere verputzte Becken, ein Töpferofen nahe der antiken Strasse nach der Akademie und der von

Ziegeln eingefasste Brunnen, dessen Lage in T a f. 74 durch einen Kreis angedeutet ist.

Aber der gleiche Brunnen muss noch in der Kaiserzeit benutzt worden sein, da sonst die Menge der in seinem Umkreis gefundenen kaiserzeitlichen Amphoren schwer erklärlich ist. Einige von ihnen sind mit Masszahlen versehen (T a f. 75 c). Während der Lehm nur wenige Scherben enthielt, waren die über ihm liegenden Schichten an kaiserzeitlichen Scherben und ganzen Gefässen reich. Hauptfundstelle war ausser dem Brunnen ein schon im Altertum ausgenommener Graben hinter der «Laden» - Rückwand.

Im Gebiet der Grabung wurden 8 Gräber aufgedeckt, die zu gleichen Teilen der hellenistischen und der Kaiser - Zeit angehören.

Die wichtigsten sind das Kindergrab in einer wiederverwendeten Marmorwanne und der Plattensarkophag mit einer Frauenbestattung gleich neben dem Kindersarkophag. Über beide geht eine der beiden Seitenmauern des Mörtelbaues hinweg, die unter der Psaromilingustrasse verschwinden. T a f. 75 a zeigt die Schmuckstücke aus der Marmorwanne: einen Ohrring, einen Armreifen, einen Anhänger und vier einst aufgenähte oder aufgenagelte Masken, sämtlich aus Gold, dazu ein vergoldetes Silberblech mit Eros im Relief, der aus einer Amphora in einen Krater eingiesst. Den Fundumständen nach sind beide Gräber nicht genau zu datieren. Die mitgefundenen Tränenfläschchen aus Glas und Ton scheinen den Ansatz in der frühen Kaiserzeit zu empfehlen.

FRANZ WILLEMSSEN

*

Γ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΕΝΤΟΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΜΕΤΡΙΚΗΣ ΖΩΝΗΣ ΤΩΝ
ΑΘΗΝΩΝ

Ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1965 δραστηριότης τῆς Ἐφορείας ὑπῆρξε σημαντικὴ εἰς σωστικοῦ χαρακτήρος ἀνασκαφὰς¹ εἰς ὁλόκληρον τὴν ἑκτασιν τῆς ἀρχαίας πόλεως καὶ τῶν παρυφῶν τῆς (Σχέδ. 1), κατὰ τὰς ὁποίας ἤλθον εἰς φῶς πλῆθος εὐρημάτων².

Ἡ κατὰ τὴν χορήγησιν τῶν οἰκοδομικῶν ἀδειῶν ἐπιστήμανσις τῶν ἀνασκαφησομένων χώρων καὶ ὁ ὑπὸ τῶν ἐπιστημονικῶν ὑπαλλήλων καθημερινὸς καὶ μετὰ ζήλου ἔλεγχος τῶν πάσης φύσεως σκαφικῶν ἐργασιῶν (θεμελιώσεων οἰκίδων, κατασκευῶν δημοσίων ἔργων, ἤτοι διαμορφώσεων ὁδῶν, κατασκευῶν ὀχετῶν, τοποθετήσεων ἡλεκτροφόρων ἀγωγῶν, ὑδραγωγῶν σωλήνων κλπ.) συντέλεσαν εἰς τὴν κατὰ τὸ δυνατόν διάσωσιν τῶν ἀρχαίων καὶ τὴν ἐξαγωγήν διαφωτιστικῶν συμπερασμάτων.

Ἄπαντα τὰ κινητὰ εὐρήματα μετεφέρθησαν εἰς τὴν Μουσειακὴν Συλλογὴν τῆς Γ' Ἀρχαιολογικῆς Περιφέρειας. Τῶν ἀκινήτων τὰ σημαντικώτερα διετηρήθησαν ἐν ὑπογείοις καὶ κατέστησαν ἐπισκέψιμα, τὰ δὲ ἄλλα ἀπετυπώθησαν λεπτομερῶς, ἐφωτογραφήθησαν καὶ ἀρχειοθετήθησαν.

1. Ἐρυσίχθονος 15 (Σχέδ. 1, 1)

Εἰς τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἐρυσίχθονος οἰκόπεδον τοῦ Ε. Μαυρογιάννη ἀπεκαλύφθη τμήμα τοῦ ὄχυρωματικοῦ περιβόλου τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν τῶν κλασσικῶν χρόνων. Τὸ τεῖχος, διατηρούμενον εἰς ὕψος τεσσάρων δόμων (0,95 μ.) (Πίν. 76 α), διήρχετο κατὰ τὸ ἀνατολικὸν πέρασ τοῦ οἰκοπέδου, 14 μ. περίπου ἀπὸ τῆς οἰκοδομικῆς

1. Αἱ ἀνασκαφικαὶ ἐργασίαι διεξήχθησαν δι' εἰδικευμένων ἐργατῶν, ὑπὸ τὴν συνεχῆ ἐπίβλεψιν συνεργείου ἐπιστημονικῶν βοηθῶν, ἀποτελουμένου ἐκ τῶν δδ. Φ. Δακορῶνια, Ἀ. Δραγῶνα, Φ. Καλούδη, Γ. Λαζανᾶ, Ὑ. Νικοπούλου, Μ. Σταυροπούλου καὶ τοῦ κ. Γ. Κορνελάκη. Αἱ ἀποτυπώσεις καὶ ἡ σύνταξις τῶν σχεδίων ἐγένοντο ὑπὸ τῆς ἀρχαιολόγου δ. Ἐ. Σπαθάρη. Ἄπασαι αἱ ἐργασίαι διεξήχθησαν ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν καὶ καθοδήγησιν κατὰ μὲν τὸ Α' ἐξάμηνον τῆς Ἐφόρου δ. Βαρβάρης Φιλιππάκη, κατὰ δὲ τὸ Β' ἐξάμηνον τῆς Ἐφόρου δ. Ἀγγελικῆς Ἀνδρειωμένου.

2. Θερμαὶ εὐχαρισταὶ ὀφείλονται πρὸς τὸν μελετητὴν τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν ἀρχιτέκτονα κ. Ἰ. Τραυλόν, ὅστις παρηκολούθησε καὶ ἐφέτος ἀπάσας τὰς ἐργασίας τῆς Ἐφορείας καὶ προσέφερε καὶ πάλιν τὴν ἀνεκτίμητον βοήθειάν του, εἰς τὴν ὁποίαν ὀφείλεται ἡ ὀρθὴ ἀντιμετώπισις τῶν ἐκαστοῦ ἐπιστημονικῶν προβλημάτων καὶ ἐξαγωγὴ πολυτίμων συμπερασμάτων διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως. Ἡ Ἐφορεία εὐηργετήθη ἐπίσης ἐκ τῆς πολυτιμίου, μακροχρονίου πείρας τοῦ ἐπιτίμου Ἐφόρου Ἀρχ/των κ. Φ. Σταυροπούλου, πρὸς τὸν ὁποῖον ἐκφράζει καὶ ἐντεῦθεν θερμὰς εὐχαριστίας.

γραμμῆς καὶ μὲ ἐλαφρὰν ἀπὸ ταύτης ἀπόκλισιν ἐκ ΒΑ.-ΝΔ. Ἔχει πᾶχος 3 μ. καὶ σύγκειται ἐκ τριῶν εἰδῶν λίθων, ἤτοι κατὰ μὲν τὸ βορειότερον αὐτοῦ τμήμα, τὸ καὶ καλύτερον σφῶδμενον, ἔχει γίνεαι χρήσις ὀρθογωνίων κροκαλοπαγῶν λίθων (Πίν. 76 β), κατὰ δὲ τὸ νοτιώτερον, πολὺ κατεστραμμένον ἐκ συγχρόνου βόθρου, ἐχρησιμοποιήθησαν ὀρθογώνιοι ἀβεστόλιθοι καὶ πωρόλιθοι (Πίν. 76 γ). Τοῦτο τὸ τμήμα τοῦ τεύχους φαίνεται νὰ εἶναι τὸ παλαιότερον, χρονολογούμενον εἰς τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνος, πιθανῶς Κονώνειον, ἐνθὺ τὸ βορειότερον, τὸ διὰ κροκαλοπαγῶν λίθων ἐκτισμένον, εἶναι κατὰ ἓνα περίπου αἶθνα νεώτερον. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς κατασκευῆς τοῦ νεωτέρου τούτου τμήματος τὸ ἔδαφος εἶχεν ὑψωθῆ πρὸ τοῦ τεύχους καί, ἴσως, μόνον ὁ ὑψηλότερος δόμος νὰ ἦτο ὁρατός, οἱ δὲ τρεῖς πρῶτοι δόμοι θὰ ἀπετέλουν τὸ θεμέλιόν του, ὡς δεικνύει ἡ ἀδρὰ ἐπεξεργασία των.

Τὸ τεῖχος εἶναι ὁλόλιθον, εἰς τὸ ἐσωτερικόν του, ὅμως, ἔχουν χρησιμοποιηθῆ καὶ διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐκ παλαιότερων κτηρίων, ὡς καὶ μία ἐνεπίγραφος βάσις (Α ἐπὶ τοῦ Σχέδ. 2). Πάντα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ ἡ ἐπιγραφὴ ἀνήκουν εἰς τοὺς πρὸ τῶν Περσικῶν χρόνους καί, ὡς ἐγένετο καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα τῆς γραμμῆς τοῦ τεύχους εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν τῶν Πετραλῶων (ἀνασκαφὴ Πουλοπούλου 1922, ἀνασκαφαὶ Ἐρυσίχθονος - Ἡρακλειδῶν ὑπὸ Ἰ. Θρεψιάδου 1953), ἀρχικῶς εἶχον ταῦτα ἐντειχισθῆ εἰς τὸ Θεμιστόκλειον, μετὰ δὲ τὴν καταστροφὴν τούτου ἐχρησιμοποιήθησαν ἐκ νέου εἰς τὸ τεῖχος τοῦ Κόνωνος.

Εἰς τὸ νοτιώτατον ἄκρον τοῦ οἰκοπέδου καὶ ἀκριβῶς ἐπὶ τῆς μεσοτοιχίας, σχηματίζεται παραστάς, ἡ ὁποία φαίνεται νὰ ἀνήκῃ εἰς Πύλην ἢ Πυλίδαν (Πίν. 76 δ). Τὸ κατώφλιόν της εὐρίσκεται εἰς βάθος 1.90 μ. Ἐρευνα καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς νοτίου πλευρᾶς ἔφερε, πράγματι, εἰς φῶς στρώσεις ἀρχαίας ὁδοῦ εἰς βάθος 0,40 μ. καὶ κάτωθι ταύτης, εἰς βάθος 3 μ., ὀχετόν, ἐλλειψοειδοῦς τομῆς, λελαξευμένον ἐντὸς τοῦ βράχου.

Χαρακτηριστικὸν εἶναι, ὅτι διὰ πρώτην φοράν εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς πόλεως διεπιστώθη ἡ ὑπαρξίς προτειχίσματος καὶ τάφρου (Πίν. 76 ε).

Τὸ προτειχίσμα, πλάτους 4.20 μ., ἀπέχει ἀπὸ τῆς δυτικῆς ὀψευς τοῦ τεύχους περὶ τὰ 6 μ., εὐρέθῃ δὲ εἰς βάθος 1.30 μ. ἀπὸ τοῦ πεζοδρομίου. Εἰς τὴν βορείαν μεσοτοιχίαν τοῦ οἰκοπέδου ὀγκόλιθοί του ἐσφῶζοντο εἰς βάθος 0,46 μ. Εἶναι καὶ τοῦτο ἐκτισμένον ἐκ κροκαλοπαγῶν λίθων καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, οὐχὶ ὅμως τοῦ

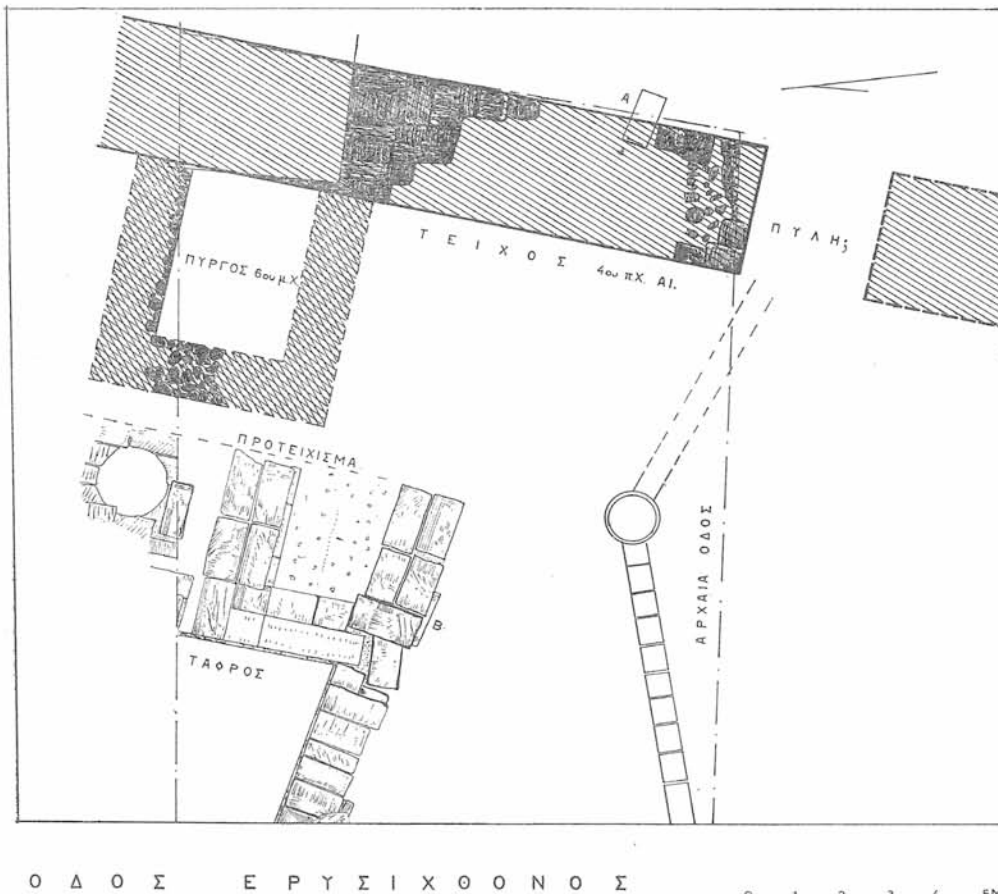
Σχ.έδ. 1. Χάρτης, ἐφ' οὗ σημειοῦνται οἱ ἐρευνηθέντες κατὰ τὸ 1965 ὄψεις

5ου, αλλά του 4ου π.Χ. αιώνας. Μεταξύ των αρχιτεκτονικών τούτων μελών συγκαταλέγονται ήμιτελείς σπόνδυλοι παρίνων κιόνων, ως και ωραία τρίγλυφος, άκεραία, διατηρούσα εις άρίστην κατάστασιν τὰ χρώματά της (Β εις τὸ Σχέδ. 2). Διαστάσεις της 1.31 x 0,346 x 0,647 μ.

Τόσον ἡ Τάφρος, ὅσον καὶ τὸ προτειχισμα, δὲν ἐξετείνοντο καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ τείχους,

τὴν Πύλην. Δυστυχῶς οὔτε τὸ πλάτος τῆς τάφρου, οὔτε τὸ βάθος της κατέστη δυνατόν νὰ ἐρευνηθοῦν, ἔνεκα τῆς ὑπάρξεως ἀφθόνων ἀναβλυσόντων ὑδάτων.

Πρὸ τοῦ τμήματος τοῦ τείχους, τοῦ ἐκτισμένου διὰ κροκαλοπαγῶν λίθων, εὐρέθησαν ἐρείπια πύργου, τμήμα τοῦ ὁποίου εὐρίσκεται ὑπὸ τὴν γειτονικὴν οἰκίαν.

Σχέδ. 2. Τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἑρυσίχθονος ἀποκαλυφθὲν τμήμα τοῦ ὄχυρωματικοῦ περιβόλου τῶν Ἀθηνῶν

ἀλλὰ διεκόπτοντο χαρακτηριστικῶς, ἔνεκα ἀκριβῶς τῆς ὑπάρξεως κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῶν τῆς ὁδοῦ, ἥτις ᾠδήγει εἰς τὴν πυλίδα ἢ πύλην τοῦ τείχους καὶ τῆς ὁποίας στρώσεις εὐρέθησαν, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς νοτίου πλευρᾶς τοῦ οἰκοπέδου. Τὸ προτειχισμα δι' ἑνὸς σκέλους του προστατεύει τὴν βορείαν πλευρὰν τῆς ὁδοῦ ταύτης καὶ περιορίζει τὴν τάφρον.

Μεταξὺ τοῦ τείχους καὶ τοῦ προτειχίσματος παρατηρήθη σκληρὰ στρώσις ἐτέρας ὁδοῦ, παλαιότερας, ἡ ὁποία ἔβαινε παραλλήλως πρὸς τὸ τείχος καὶ συνήντα τὴν ὁδόν, τὴν ἄγουσαν εἰς

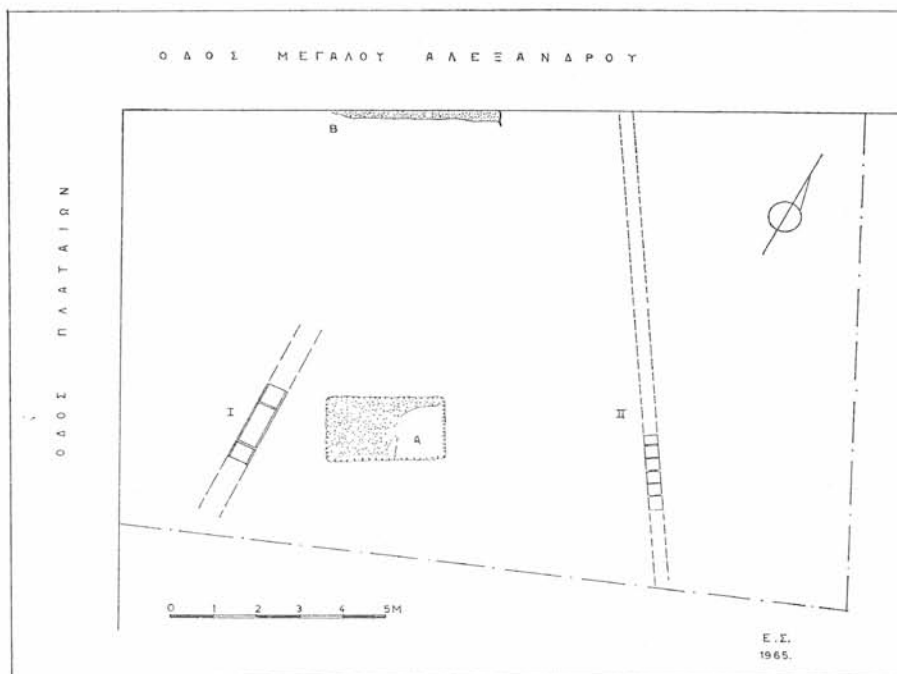
Ὁ Πύργος οὗτος εἶναι τετράγωνος (πλευρᾶς 5 μ.), ἐκτισμένος διὰ μικρῶν λίθων καὶ ἀφθόνου ἀσβεστοκονιάματος, ἔχει δὲ πάχος 1.20 μ. Ἰδίας κατασκευῆς καὶ διαστάσεων πύργοι ὑπάρχουν πρὸ τοῦ τείχους τῆς πόλεως καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Πνυκὸς καὶ τοῦ Ὀλυμπίου καὶ ἀνήκουν εἰς τὴν ἱστορικῶς γνωστὴν ἐπισκευὴν τοῦ τείχους ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ. Διὰ τοῦ τελευταίου τούτου εὐρήματος διαπιστοῦται, ὅτι καὶ εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἐξηκολούθει ἡ πόλις νὰ ἔχη κατὰ τὸν 6ον μ.Χ. αἰῶνα τὴν αὐτὴν πρὸς τὴν κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους ἑκτασιν.

2. Μ. Ἀλεξάνδρου 91 καὶ Πλαταιῶν 42 (Σχέδ. 1, 2)

Κατὰ τὴν διάνοξιν τῶν πεδίων εἰς τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου 91 καὶ Πλαταιῶν 42 οἰκόπεδον, ἰδιοκτησίας Χ. Κοντοπάνου, ἀπεκαλύφθησαν δύο ἀγωγοί, ὡς καὶ ἔχνη στρώσεων ἀρχαίας ὁδοῦ, προφανῶς ἐκείνης, ἥτις, ἀρχομένη ἐκ τοῦ Διπύλου, ὡδήγει εἰς τὴν Ἀκαδήμειαν τοῦ Πλάτωνος. Αἱ στρώσεις τῆς διετηροῦντο μόνον ἐντὸς δύο πεδίων (βλ. Σχέδ. 3). Εἰς μὲν τὸ Α, τὸ ὁποῖον ἀπεῖχε περὶ τὰ 5 μ. ἀπὸ τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς τῆς ὁδοῦ Πλαταιῶν καὶ 7 μ. ἀπὸ

σεις τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ, αἱ ὁποῖαι ἐφθانون μέχρι τῶν 8.80 μ. Πιθανῶς εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο νὰ εὑρίσκετο καὶ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς, διότι τὰ χῶματα ἐχώριζον κανονικῶς.

Εἰς ἀπόστασιν 2.50 μ. περίπου ἀπὸ τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς τῆς ὁδοῦ Πλαταιῶν ἀπεκαλύφθη, εἰς βάθος 2.65 μ., τμήμα ἀγωγοῦ (I), ὅστις ἔχει κατεύθυνσιν ἐκ Β.-Ν. καὶ σφύζεται εἰς μῆκος 2 μ. Οὗτος ἀπετελεῖτο ἐκ πηλίνων πλακῶν, τομῆς ἀναστρόφου Π (στρωτῆρων κορινθιακοῦ τύπου), ἐδραζομένων ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ μαλακοῦ βράχου.

Σχέδ. 3. Ἴχνη στρώσεων ἀρχαίας ὁδοῦ ἐπὶ τῶν ὁδῶν Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ Πλαταιῶν

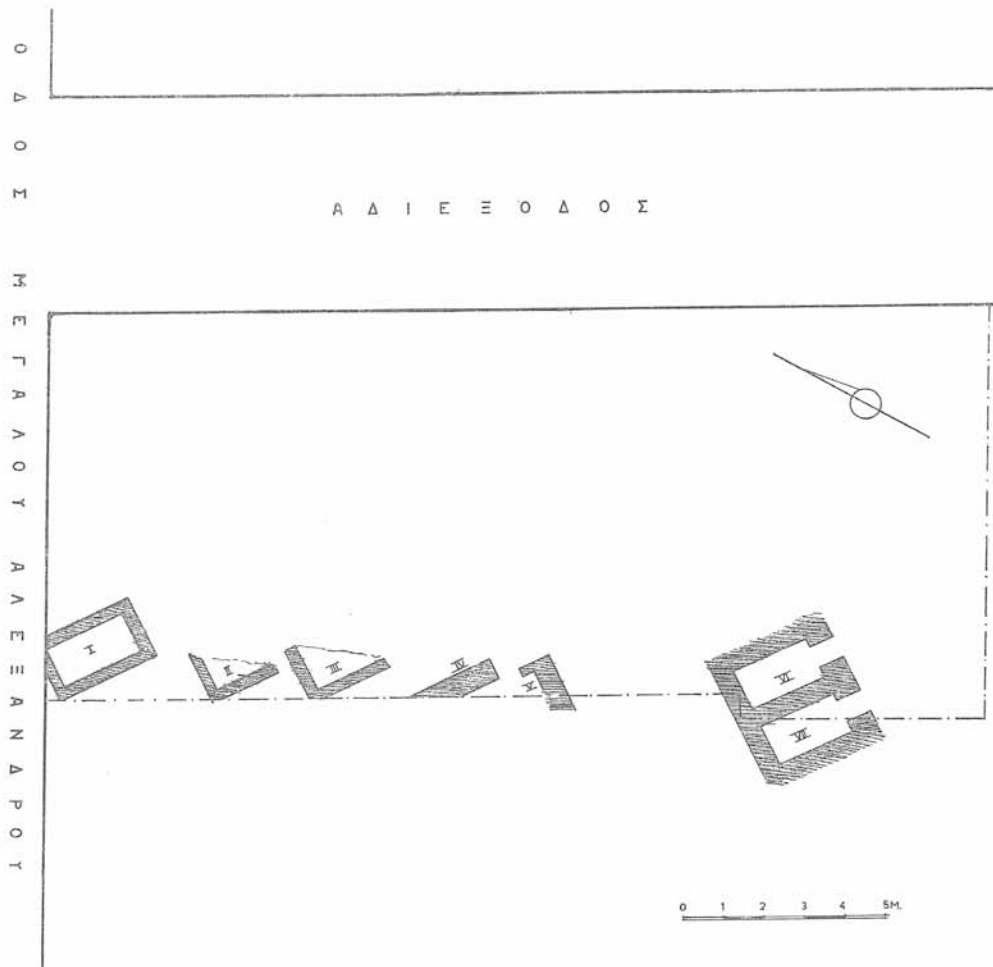
τὴν τῆς ὁδοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, διετηρεῖτο σαφῶς εἰς βάθος 1.85 μ. σκληροτάτη στρώσις ἀρχαίας ὁδοῦ καθ' ὅλην τὴν ἑκτασιν τοῦ πεδίου, διαστάσεων 2.50 x 1.70 μ. Ταύτης διεκρίναμεν τέσσαρα στρώματα, τὰ ὁποῖα ἐφθانون εἰς βάθος 2.50 μ. ἀπὸ τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ, ὅπου καὶ ἤρχιζεν ὁ φυσικὸς βράχος. Τὸ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο διατηρηθὲν τμήμα τῆς ὁδοῦ ἦτο, δυστυχῶς, πανταχόθεν κατεστραμμένον, οὕτως ὥστε οὐδὲν ἔχνος εὑρέθη, δυνάμενον νὰ προσδιορίσῃ τὴν πορείαν τῆς ἢ τὸ ἐν ἐκ τῶν κρασπέδων τῆς.

Εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ πεδίου Β, ὅπου καὶ ἡ οἰκοδομικὴ γραμμὴ τῆς ὁδοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, καὶ εἰς ἀπόστασιν 6.70 μ. ἀπὸ τῆς γωνίας τῶν δύο ὁδῶν, εὑρέθησαν καὶ πάλιν αἱ στρώ-

σεις τοῦ ἑτέρου ἀγωγός (II), ὁ ὁποῖος ἀπεκαλύφθη εἰς ἀπόστασιν 12.20 μ. ἀπὸ τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς τῆς ὁδοῦ Πλαταιῶν καὶ 8.20 - 10.20 μ. ἀπὸ τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς τῆς ὁδοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ἦτο λαξευμένος εἰς τὸν βράχον, εἰς βάθος 2.14 μ. ἀπὸ τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ. Οὗτος διέσχισε τὸ οἰκόπεδον ἐκ ΒΔ.-ΝΑ. Ἀπετελεῖτο ἐκ τμημάτων σωλίνων, τομῆς κυκλικῆς, προσαρμοζομένων κατὰ τὰ ἄκρα. Ἐκαστον τεμάχιον, μήκους 0,65 μ. καὶ διαμέτρου 0,25 - 0,30 μ., διεκοσμεῖτο δι' ἐρυθρῶν δακτυλίων, δεῖγμα ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς. Εἰς τὸ ἄνω μέρος ἐφερην ὀπὴν, διαμ. 0,13 μ., ἥτις ἐκλείετο διὰ τοῦ ἀφαιρεθέντος κατὰ τὴν κατασκευὴν τῆς τεμαχίου. Αὕτη ἐχρησίμευε διὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦ ἀγωγοῦ.

Ἡ ὑπαρξίς τοῦ ἀρχαίου ἀγωγοῦ καὶ ἡ ἀποκάλυψις στρωμάτων ἀρχαίας ὁδοῦ, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἀνευρέθησαν ὀλίγα γεωμετρικὰ ὄστρακα, δεικνύουν ὅτι ἡ διασχίζουσα τὸ οἰκόπεδον ὁδὸς

Εἰς τὸ ἀνατολικὸν πέρασ των οἱ τοῖχοι ἦσαν παχύτεροι, σχηματίζοντες παραστάδας ἐκατέρωθεν τῶν εἰσόδων των, αἵτινες εὐρίσκοντο πρὸς Α. Ὁ κοινὸς τοῖχος τῶν δύο τάφων διετῆρει εἰς τὸ

Σχέδ. 4. Κάτοπις τῶν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου 75 ἀποκαλυφθέντων τάφων

πρὸς Ἀκαδήμειαν ὑπῆρχεν ἀπὸ παλαιοτάτων χρόνων.

3. Μ. Ἀλεξάνδρου 75 (Σχέδ. 1, 3)

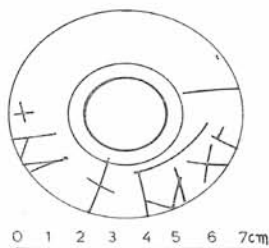
Εἰς τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου 75 οἰκόπεδον καὶ κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς μεσοτοιχίας τοῦ ἀπεκαλύφθη συστάς παλαιοχριστιανικῶν τάφων. Δυστυχῶς, τμήματα μόνον ἐκ τούτων ἠρευνήθησαν, διότι ἄλλοι μὲν εὐρίσκοντο ἀκριβῶς ἐπὶ τῆς μεσοτοιχίας καὶ ἄλλοι εἶχον ἤδη καταστραφῇ ὑπὸ τῆς παλαιᾶς οἰκοδομῆς (Σχέδ. 4).

Δύο τάφοι, οἱ VI καὶ VII, εὐρίσκοντο ὁ εἰς πλυσίον τοῦ ἑλλου, ἔχοντες κοινὰς τὰς πλευράς.

ἄνω ἄκρον τοῦ, πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ τάφου VI τὴν ἀρχὴν ἀψίδος. Οἱ ὑπόλοιποι τάφοι ἦσαν κατεστραμμένοι, ἀλλὰ ἱκανὰ στοιχεῖα των διεσφύθησαν δικαιολογούντα τὴν εἰκασίαν, ὅτι ἦσαν ὁμοιοὶ πρὸς τοὺς περιγραφέντας, ἥτοι κτιστοὶ μὲ εἴσοδον πρὸς Α., κοσμουμένην διὰ παραστάδων καὶ ἀψιδωτὴν ὀροφὴν. Κτερίσματα δὲν εὐρέθησαν, ἐκτὸς δύο ἀγγείων εἰς τὸν τάφον I, ἐξ ὧν τὸ ἓν ἔφερεν ἰνδικτιῶνα, πολύτιμον χρονολογικὴν ἐνδειξιν διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν ἀπλῶν αὐτῶν ἀγγείων (Σχέδ. 5). Ἀπαντες οἱ τάφοι ἔχουν κατεύθυνσιν ἀπὸ Α. πρὸς Δ. καὶ εὐρίσκονται εἰς διαφορετικὸν ὕψος, ἀκολουθοῦντες τὴν κλί-

σιν τοῦ βράχου. Οἱ πρῶτοι ἐξ αὐτῶν, εὐρισκόμενοι παρὰ τὴν οἰκοδομικὴν γραμμὴν τῆς ὁδοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, κεῖνται εἰς τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ πεζοδρόμιον ὕψος, ἐνῶ οἱ τελευταῖοι τῆς συστάδος εὐρέθησαν εἰς βάθος 1.50 μ. ἀπὸ τῆς ὁδοῦ.

Οἱ πρῶτοι Ἀθηναῖοι Χριστιανοὶ ἔθαπτον τοὺς νεκροὺς τῶν, συμφώνως πρὸς τὴν παράδοσιν τῶν

Σχέδ. 5. Ἡ ἐπὶ ἀγγείου, ἐκ τοῦ τάφου Ι, ἰνδικτιῶν

Ἑθνικῶν, ἐκτὸς τῆς πόλεως, φαίνεται ὅμως, ὅτι, σὺν τῷ χρόνῳ, καθιερώθησαν καὶ νεκροταφεῖα ἐντὸς αὐτῆς (παρὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς Ἀκροπόλεως μόνον).

Παρόμοιοι τάφοι, ὡς οἱ ἀνωτέρω, ἔχουν ἀποκαλυφθῆ εἰς πολλὰ σημεῖα τῆς πόλεως τῶν Ἀθηναίων: 1) Τάφοι εἰς τὴν νοτίαν κλιτὸν τῆς Ἀκροπόλεως, 2) εἰς τὸ Ὡδεῖον τοῦ Περικλέους, 3) εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Κυνοσάργου (BSA III (1896/7) σ. 114 κ.έ.), 4) παρὰ τὸν Ἰλισὸν (ΠΑΕ 1897, σ. 73-85 πίν. Ι καὶ ΑΕ 1953/54, σ. 315 εἰκ. 5), 5) εἰς τὸν Λυκαβηττόν, 6) εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Παλαιᾶς Βουλῆς, παρὰ τὴν ὁδὸν Σταδίου (L. Ross, Arch. Aufsätze, Λειψία 1855, σ. 33 - 37), 7) εἰς περιοχὴν Διπύλου (ΑΔ Ι (1915) παράρτ. σ. 75 καὶ Τ. Νερούτσος εἰς ΔΙΕΕ ΙΙΙ (1889) σ. 71), 8) εἰς νοτίαν πλευρὰν λόφου Φιλοπάππου.

4. Ἀκομινάτου 13 (Σχέδ. 1, 4)

Εἰς τὸ οἰκόπεδον ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἀκομινάτου 13, τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται ἐκτὸς τῆς ὑφ' ἡμῶν ἐλεγχομένης ζώνης, ἐπεσημάνθησαν κατὰ τὴν διάνοξιν πεδίων λείψανα ἀρχαίου κτίσματος, εἰς βάθος 1.70 μ. περίπου ἀπὸ τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ. Συνεργεῖον ἐργατῶν, ἰδικῶν μας καὶ τῆς οἰκοδομῆς, ἀπεκάλυψεν ἐντὸς ἑβδομάδος τμήμα λουτρικοῦ συγκροτήματος, τοῦ ὁποῖου ἡ δεξαμενὴ κατελάμβανε τὸν κεντρικὸν χώρον τοῦ οἰκοπέδου. Κατ' ἀρχὰς ἐφάνη τοῖχος (Α ἐπὶ τοῦ Σχέδ. 6), διασχίζων τὸ οἰκόπεδον ἀπὸ Α. πρὸς Δ., μὲ ἐλαχίστην ἀπόκλισιν πρὸς Ν. πλησίον τῆς δυτικῆς μεσοτοιχίας. Τὸ ἀποκαλυφθὲν μήκος τοῦ τοίχου τούτου ἦτο 13.50 μ. περίπου καὶ

τὸ πλάτος του 0,65 μ., ἀποτελεῖ δὲ κατὰ τὰ πρῶτα 7 μ. τὸν βόρειον τοῖχον τῆς δεξαμενῆς αὐτοῦ. Εἰς ἀπόστασιν 7.75 μ. ἀπὸ τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς καὶ παραλλήλως πρὸς ταύτην εὐρέθη ὁ τοῖχος Β, σχηματίζων ἐν Τ πρὸς τὸν προηγούμενον τοῖχον Α. Κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τοῦ τοίχου Β, ὅστις ἀποτελεῖ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς δεξαμενῆς, ὑπῆρχον δύο ἀντηρίδες, ἀπέχουσαι ἀλλήλων περὶ τὰ 2.25 μ., διαστάσεων 0,65 x 0,75 καὶ 0,65 x 0,65 μ. Περὶ τὸ μέσον αὐτοῦ καὶ κατὰ τὴν βάσιν του εὐρέθη ὁπὴ τετραγώνου τομῆς, χρησιμεύουσα διὰ τὴν ἐξοδὸν τῶν ὑδάτων. Εἰς ἀπόστασιν 4.30 μ. ἀπὸ τοῦ τοίχου Α καὶ παραλλήλως πρὸς αὐτόν, ἀπεκαλύφθη, εἰς βάθος 1.90 μ. ἀπὸ τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ, ὁ τοῖχος Γ, ὅστις σχηματίζει γωνίαν πρὸς τὸν τοῖχον Β καὶ ἀποτελεῖ τὸν νότιον τοῖχον τῆς δεξαμενῆς. Κατὰ μήκος τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς καὶ ἐφαπτόμενος πρὸς ταύτην, εὐρέθη ὁ τοῖχος Δ, ὅστις ἀποτελεῖ τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τῆς δεξαμενῆς. Αὕτη ἔχει σχῆμα τραπεζίου μὲ ἀκανονίστους πλευρὰς διαφόρων διαστάσεων (7 x 4.30 x 6.50 x 5.75 μ.). Ἀπαντες οἱ τοῖχοι εἶναι ἐκτισμένοι διὰ μικρῶν καὶ μεγάλων ἀργῶν λίθων, συνεχομένων διὰ κονιάματος. Ἐσωτερικῶς, τοῖχοι καὶ δάπεδον καλύπτονται διὰ κονιάματος, αἱ δὲ γωναὶ εἶναι ἀπεστρογγυλωμέναι. Τὸ δάπεδον τῆς δεξαμενῆς εὐρέθη εἰς βάθος 3.05 μ. ἀπὸ τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ.

Περὶ τὸ μέσον τοῦ οἰκοπέδου καὶ πλησιέστερα πρὸς τὴν νοτίαν μεσοτοιχίαν ἀπεκαλύφθη, εἰς βάθος 2 μ., λίαν κατεστραμμένος τοῖχος, ὁ Ε, ὅστις συνεχίζεται κάτωθι τῆς νοτίου μεσοτοιχίας. Ὁ τοῖχος οὗτος ἀποτελεῖ πιθανῶς τὸ βόρειον ἄκρον κυκλικοῦ κτίσματος, εὐρισκομένου ὑπὸ τὴν πρὸς Ν. γειτονικὴν οἰκοδομήν.

Τὸ κυκλικὸν τοῦτο κτίσμα, τὸ ὁποῖον ἐφάπτεται τῆς δεξαμενῆς, ὡς καὶ ἡ πρὸς Δ. συνέχισις τῶν τοίχων Α καὶ Γ, ἀποδεικνύουν, ὅτι εἰς τὸ ἄκρον τοῦτο τῆς πόλεως ὑπῆρχε κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους λουτρικὸν συγκρότημα, τοῦ ὁποῖου μέρος μόνον ἀπεκαλύφθη καὶ ὅτι ἡ ζωὴ τῆς ἀρχαίας πόλεως ἐπεξετείνετο μέχρι τῶν ὁρίων τούτων.

5. Ἀγ. Κωνσταντίνου 39 - 41 (Σχέδ. 1, 5)

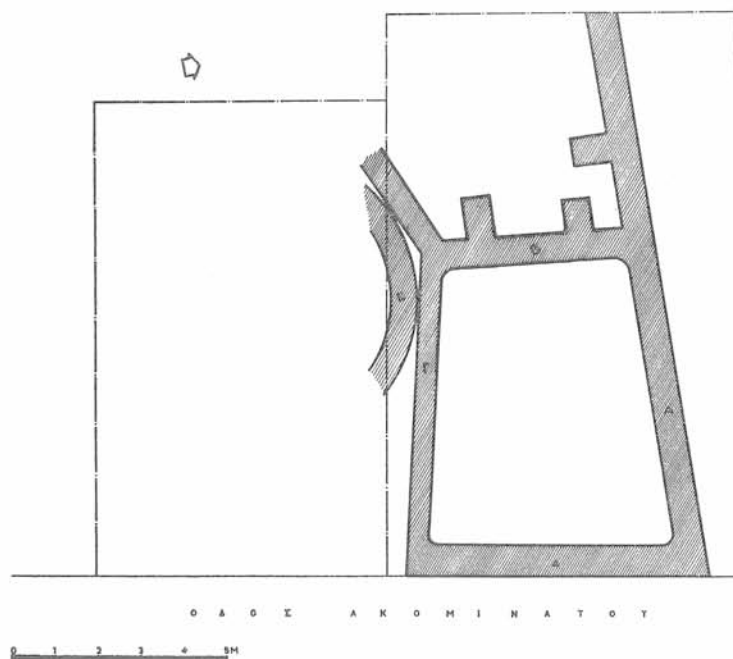
Εἰς τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἀγίου Κωνσταντίνου 39 - 41 οἰκόπεδον, τὸ ὁποῖον κεῖται ἐκτὸς τῆς ἐλεγχομένης ζώνης, ἀπεκαλύφθη παρὰ τὴν ἀνατ. μεσοτοιχίαν, καὶ ἐν μέρει ἐν αὐτῇ ἐντετειχισμένος, τοῖχος ἐκ κροκαλοπαγῶν ὀγκολίθων, ἔχων κατεύθυνσιν ἐκ Β. πρὸς Ν. Τὸ βόρειον ἄκρον αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον εἶχε καταστραφῆ ὑπὸ τοῦ μηχανικοῦ ἐκσκαφέως, ἀπεῖχεν ἀπὸ τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς

μῆς τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου περί τὰ 31 μ., τὸ δὲ σφζόμενον μῆκος του ἦτο περίπου 5.50 μ. Θεμελιωμένος ἐντὸς τοῦ λελαξευμένου πρὸς ὑποδοχὴν του βράχου, διετεθεῖτο εἰς ὕψος 6 δόμων. Εἰς ἀπόστασιν 2 μ. ἀπὸ τῆς πρὸς Ν. ἀποκαλυ-

εἰς δὲ τὸ ὑπόλοιπον οἰκόπεδον τὸ 1964 καὶ 1965.

Αἱ δοκιμαστικαὶ τομαί, αἵτινες ἐγένοντο εἰς τὸν οἰκοδομηθέντα κατὰ τὸ 1963 χώρον, οὐδὲν ἀπεκάλυψαν ἢ μὴ μικρὸν μόνον τοιχάριον εἰς τὸ ΒΔ. ἄκρον τοῦ οἰκοπέδου.

Σχέδ. 6. Κάτωπις τμήματος λουτρικοῦ συγκροτήματος, ἀποκαλυφθέντος ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἀκομινάτου

φθείσης ἀρχῆς του, ὁ τοῖχος ἐκάμπτετο πρὸς Α. με ἐλαφροτάτην ἀπόκλινσιν, προεξέχων κατὰ 0,50 μ., ὅσον τὸ πλάτος δηλαδή ἐνὸς ὀγκολίθου.

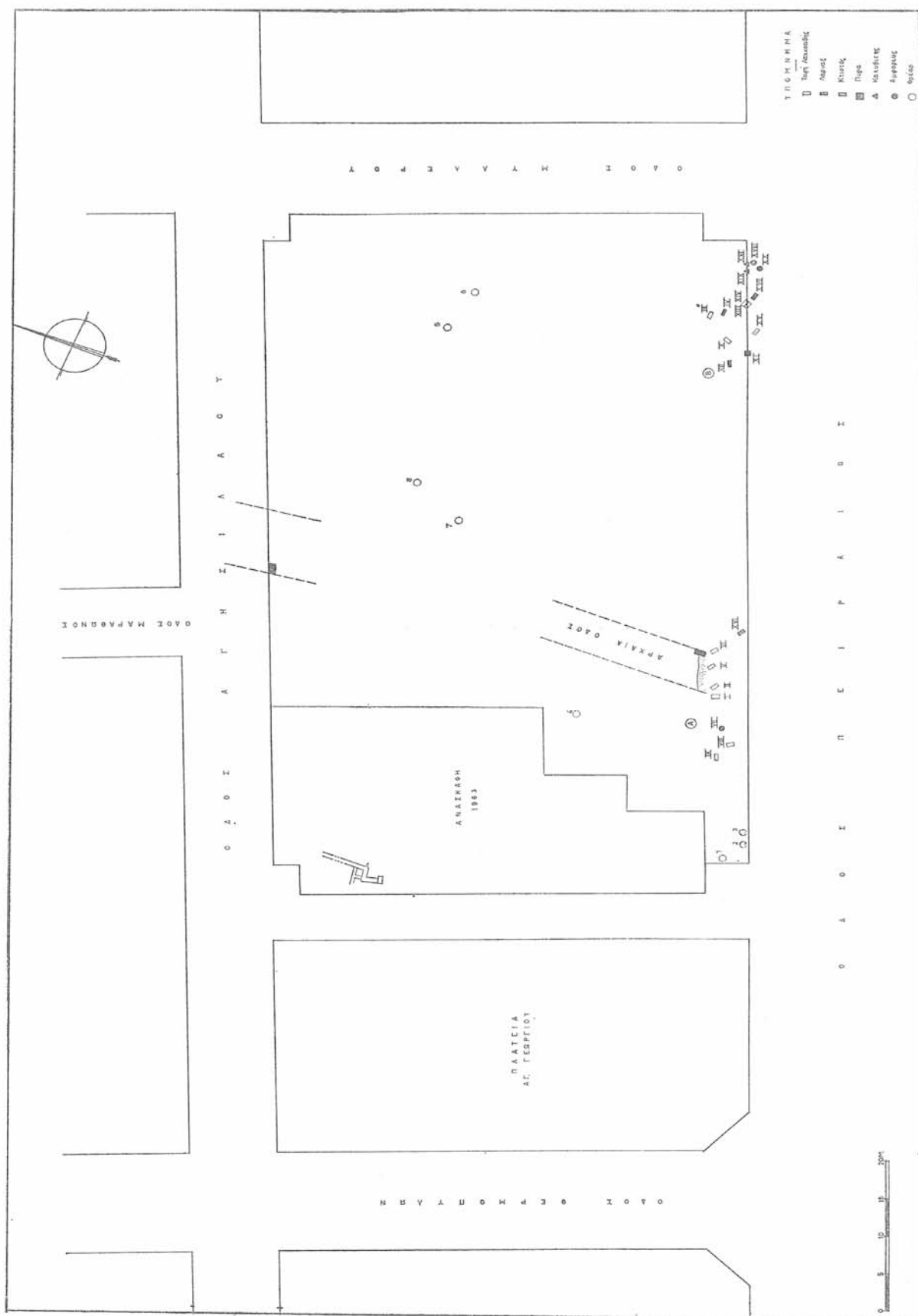
6. Πειραιῶς 68 (Πρώην Ὁρφανοτροφεῖον Χατζηκώνστα) (Σχέδ. 1, 6)

Ὅσακις κατὰ τὸ παρελθὸν ἐγένοντο ὀδικὰ ἔργα κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς ἀπεκαλύπτοντο σημαντικὰ συγκροτήματα τάφων, ἀποδεικνύοντα τὴν κατὰ τὴν πλευρὰν ταύτην ἐπέκτασιν τοῦ νεκροταφείου τοῦ Κεραμεικοῦ. Αἱ ταφαὶ περιωρίζοντο, κυρίως, εἰς τὸν χώρον πέριξ τῆς Λαχαναγορᾶς, ἔμπροσθεν τῶν μεγάλων κτηρίων τοῦ Ι.Κ.Α. καὶ τοῦ πρώην Ὁρφανοτροφείου Χατζηκώνστα.

Εἰς τὸ οἰκόπεδον Πειραιῶς 68, ἰδιοκτησίας Λέφα - Τετене, τὸ ὁποῖον καλύπτει ὁλόκληρον τὸ οἰκοδομικὸν τετράγωνον, τὸ ὀριζόμενον ὑπὸ τῶν ὁδῶν Πειραιῶς, Μυλλέρου, Ἀγνησιλάου καὶ πλατείας Ἁγίου Γεωργίου, Θερμοπυλῶν, αἱ οἰκοδομικαὶ ἐργασίαι ἐγένοντο κατὰ διάφορα χρονικά διαστήματα, εἰς μὲν τὸ δυτικὸν τμήμα τὸ 1963,

Αἱ ἐκσκαφικαὶ ἐργασίαι εἰς τὸν ἀνατολικὸν χώρον τοῦ τετραγώνου ἤρχισαν περί τὰ τέλη τοῦ 1964 καὶ συνεχίσθησαν κατὰ τὸ 1965. Ἐπειδὴ ἦτο γνωστὸν, ὅτι παρὰ τὴν οἰκοδομικὴν γραμμὴν τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς εἶχον ἀποκαλυφθῆ παλαιότερον (ΑΔ 17 (1961/62): Χρονικά, σ. 22) σημαντικὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, αἱ ἐργασίαι αὗται παρηκολουθήθησαν ἀνελλιπῶς, παρὰ τὰς μεγάλας δυσχερείας, τὰς ὁποίας παρουσίασαν. Τὰ χώματα — μαλακὴ κμιλιά — ἦσαν σαθρὰ ἔνεκα τῶν ἀναβλυσζόντων ὑδάτων, τὰ ὁποῖα συνεχῶς κατέκλυζον τὸν χώρον, ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ βάθους τῶν 4 μ. Ὁ κίνδυνος κατολισθήσεως τῶν ὀγκῶν τῶν χωμάτων καὶ τῶν τοιχαρίων, τὰ ὁποῖα συνεκράτουν τὸ πεζοδρόμιον τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς, ἦτο συνεχῆς. Αἱ κατολισθήσεις μᾶς ἠνάγκασαν τελικῶς νὰ περιορισθῶμεν εἰς τὴν περισυλλογὴν τῶν κινητῶν εὐρημάτων καὶ τὴν ταχείαν ἀποτύπωσιν τῶν ὑπολοίπων, ἐγκαταλείποντες τὴν ἰδέαν ἐκτεταμένων ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν.

Εἰς ἀπόστασιν 58 μ. περίπου ἀπὸ τῆς οἰκοδομι-

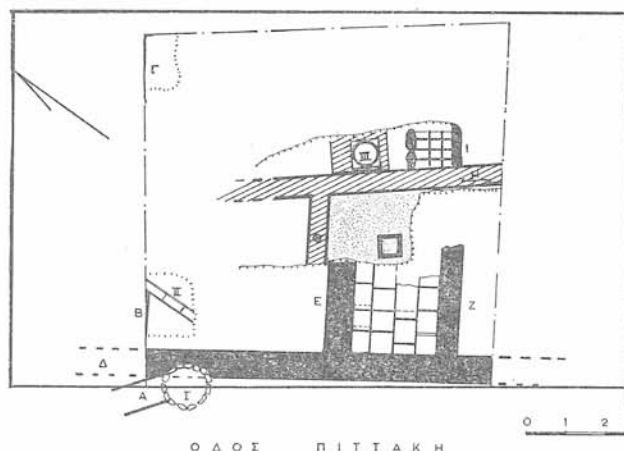
Σχέδ. 7. Κάτωγεις ἀνασκαφῶν ἐπὶ οἰκοπέδου Ὁ. Λέφα - Τερενὲ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς

κῆς γραμμῆς τῆς ὁδοῦ Μυλλέρου καὶ 5 μ. ἀπὸ τὴν τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς εὐρέθη, εἰς βάθος 3.80 μ. ἀπὸ τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ, ὀγκόλιθος, πρὸς Δ. τοῦ ὁποίου ἤρχιζον στρώσεις ἀρχαίας ὁδοῦ, τὰς ὁποίας ἠδυνήθημεν νὰ παρακολουθήσωμεν εἰς μῆκος 4 μ. Ἡ θέσις τοῦ ὀγκόλιθου καὶ ἡ στενὴ λωρίς τῶν στρώσεων τῆς ὁδοῦ ἐδείκνυν τὴν ἀπὸ Ν.-Β. κατεύθυνσίν της. Τὴν πορείαν της ταύτην προσδιώριζε σαφέστερον ἕτερος ὀγκόλιθος, ὅστις εἶχεν εὐρεθῇ ἐπὶ τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς τῆς ὁδοῦ Ἀγνισιλάου, εἰς ἀπόστασιν 48 μ. περίπου ἀπὸ τῆς γωνίας τῶν ὁδῶν Μυλλέρου καὶ Ἀγνισιλάου καὶ ὁ ὁποῖος θὰ ὠρίζε, προφανῶς, τὸ δυτικὸν πέρασ τῆς ὁδοῦ ταύ-

πείς, λακκοειδεῖς ὀρθογωνίους, λάρνακας κλπ. Οἱ πλείστοι τῶν τάφων ἀνήκον εἰς τοὺς κλασσικοὺς χρόνους, τινὲς ἀνήρχοντο μέχρι τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς καὶ ἄλλοι εἰς τὴν ὑστέραν ἀρχαιότητα.

Ἀνατολικῶς τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ, ὅτε κατέρρευσαν οἱ τοῖχοι τοῦ Ὀρφανοτροφείου Χατζηκώστα, ἀπεκαλύφθησαν τοῖχοί τινες ἐκ μικρῶν λίθων ἢ μεμονωμένοι ὀγκόλιθοι. Οὗτοι ἀνήκον, προφανῶς, εἰς ταφικοὺς περιβάλους.

Ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου ἀπεκαλύφθησαν περὶ τὰ 8 φρέατα, τῶν ὁποίων ἡ ἔρευνα καὶ δυσχερὴς ὑπῆρξε καὶ ἀτελὴς παρέμεινεν ἐνίοτε, ἔνεκα τῶν κατακλυζόντων τὸν χώρον ὑδάτων. Εὐρέθησαν

Σχέδ. 8. Κάτωψις τῆς ἀνασκαφῆς οἰκοπέδου ὁδοῦ Πιττάκη 6

της. Αὕτη ἀποτελεῖ ἴσως συνέχειαν τῆς ὁδοῦ, ἥτις, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ Βωμοῦ τῶν 12 Θεῶν, ἐν τῇ Ἀγορᾷ, κατηγύνητο πρὸς τὸν Ἰππιον Κολωνόν (Ἡρ. Πύλ. Βλ. Ἱ. Τραυλοῦ, Πολιοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, σ. 52).

Ταφαὶ συννητήθησαν καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς καὶ κυρίως εἰς μίαν στενὴν λωρίδα γῆς, ἥτις εἶχε πλάτος 5 μ. περίπου καὶ ἠκολούθει τὴν πορείαν τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς. Ἀπεκαλύφθησαν δύο συστάδες τάφων (βλ. Σχέδ. 7, Α-Β), οἱ πλείστοι ἡμικατεστραμμένοι. Ἡ κατεύθυνσις τῶν ἡτο συνήθως, ἰδίως εἰς τὴν συστάδα Β, ἐκ Δ. πρὸς Α., τὸ δὲ βάθος, εἰς τὸ ὅποιον εὐρέθησαν, ἐκυμαίνετο μεταξὺ 3 καὶ 4.50 μ. Πρόκειται, προφανῶς, περὶ τῶν τάφων τοῦ γνωστοῦ ἤδη κατὰ τὴν πλευρὰν ταύτην ἐκτεταμένου νεκροταφείου, τὸ ὅποιον ἀπετέλει συνέχειαν τοῦ ἐπισημοτέρου νεκροταφείου τῆς πόλεως. Συννητήσαμεν ἅπαντα, σχεδόν, τὰ εἶδη τῶν ταφῶν, ἀπλᾶς καύσεις, ταφάς ἐντὸς ἀγγείων, καλυβίτας τάφους, κτιστοὺς κεραμοσκε-

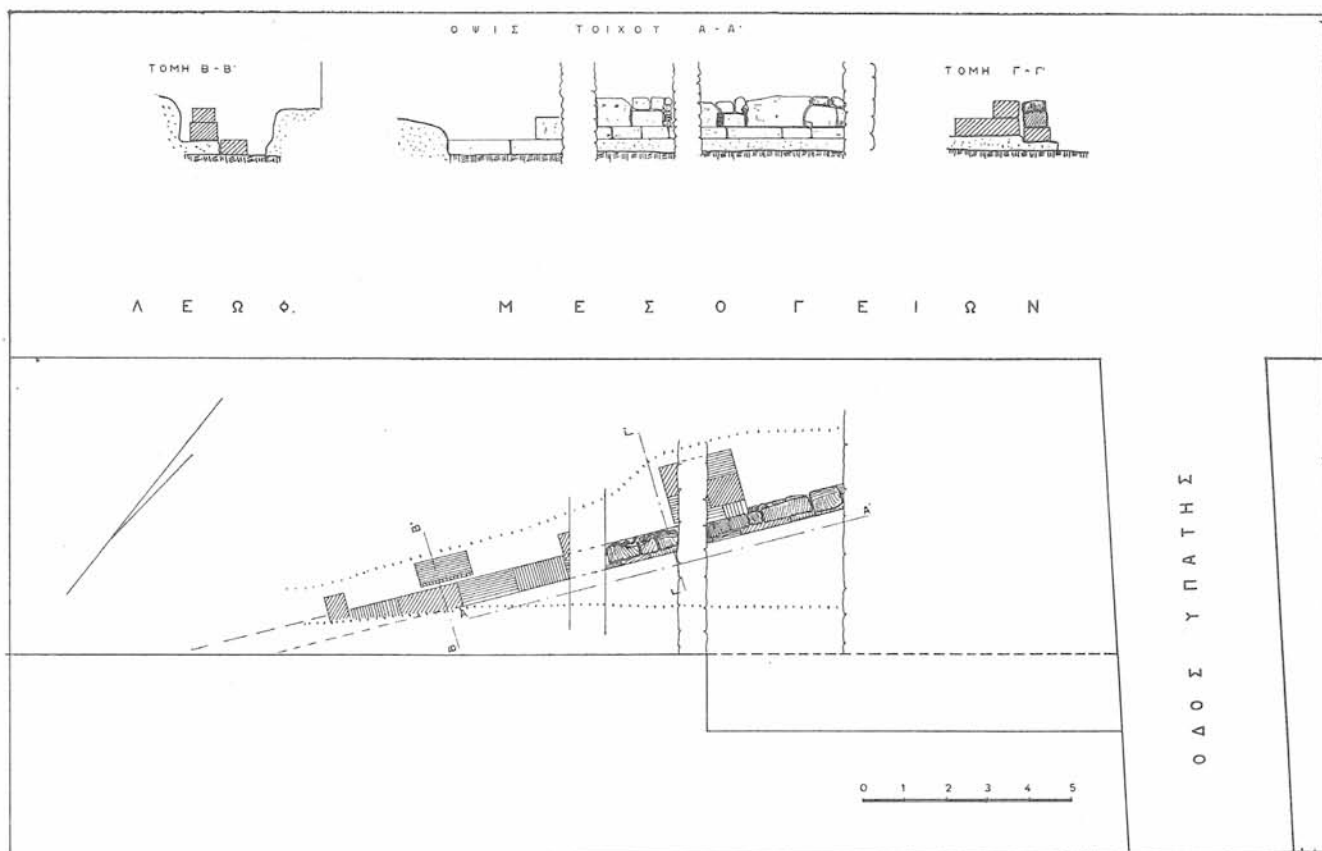
εἰς βάθος 6 μ. ἀπὸ τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ. Τὰ ὑπ' ἀριθ. 1, 6 καὶ 8 ἦσαν ἐπενδεδυμένα διὰ πηλίνων δακτυλίων, οἵτινες ἔφερον μνηοειδῆ ἀνοίγματα διευκολύνοντα τὴν ἀνοδὸν καὶ κάθοδον. Τὰ φρέατα 2, 3, 4, 5 καὶ 7 ἦσαν ἀπλοῖ λάκκοι ἐντὸς τῆς κιμιλιάς. Ἐκ τῶν φρεάτων τούτων ἐξήχθησαν ἀμύπολλα ἀγγεῖα καὶ ὄστρακα διαφόρων ἐποχῶν ἀπὸ τῆς μυκηναϊκῆς μέχρι τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Πρὸς Δ. τοῦ τάφου ΙΧ, εἰς βάθος 4.50 μ. ἀπὸ τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς, ἀπεκαλύφθη ὄρυγμα ἀκανονίστου σχήματος, τὸ ὅποιον ἀνεσκάφη μέχρι βάθους 6 μ. καὶ ἀπέδωκε πολλὰ ὄστρακα, ἐκ τῶν ὁποίων ὀλίγα μὲν ἦσαν μυκηναϊκά, τὰ πλείστα δὲ ἀνήκον εἰς μινυακὰς κύλικας.

7. Πιττάκη 6 (Σχέδ. 1, 6)

Ἐνδιαφέρουσα ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐπεχειρήθη καὶ εἰς τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Πιττάκη 6 οἰκοπέδον ἰδιοκτησίας Εὐρ. Φιλιππίδου (Σχέδ. 8). Κατὰ τὰς ἐργασίας διανοίξεως θεμελίων πολυκατοι-

κίας, έπεσημάνθησαν εἰς διάφορα ὕψη τμήματα ἀρχαίων τοίχων διαφόρων ἐποχῶν. Ἡ ὑφ' ἡμῶν ἐπιχειρηθεῖσα συστηματικὴ ἔρευνα, ὑπῆρξε δυσκολωτάτη, ἔνεκα τοῦ μικροῦ τοῦ οἰκοπέδου καὶ τοῦ ἐτοιμορρόπου τῶν παρακειμένων οἰκο-

τὴν ὁδὸν Ὑπάτης, εἰς ἔργα ἐκτελούμενα ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ Ὑπουργείου Δημοσίων Ἔργων διὰ τῶν Ἑταιρειῶν ΓΕΚΜΟΛ καὶ ΕΚΩ, εὐρέθησαν, κατὰ τὴν διάνοξιν τάφρου πρὸς τοποθέτησιν σωλήνων, εἰς ἀπόστασιν 1.20 μ. ἀπὸ τῆς δυτι-

Σχέδ. 9. Τὸ ἐπὶ τῆς λεωφόρου Μεσογείων ἀποκαλυφθὲν τμήμα ταφικοῦ περιβόλου

δομῶν, ἀπέδειξεν ὅμως ὅτι εἰς ὁλόκληρον τὸ οἰκόπεδον εὐρίσκονται ὑπολείμματα τοίχων οἰκίδων, τῶν ὑστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων κυρίως. Τὰ διαφορετικὰ βάθη, εἰς τὰ ὅποια εὐρέθησαν θεμελιωμένοι οἱ τοῖχοι οὗτοι, ἀποδεικνύουν, ὅτι ἡ περιοχή αὕτη κατῳκεῖτο συνεχῶς καὶ κατὰ τοὺς ὑστέρους ρωμαϊκοὺς χρόνους καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς. Πλὴν τῶν οἰκίδων, συνηντήσαμεν φρέατα καὶ δεξαμενὴν. Μεταξὺ τῶν κινητῶν εὐρημάτων ὑπάρχουν ἐνδιαφέροντα γλυπτὰ τεμάχια.

8. Λεωφόρος Μεσογείων (Σχέδ. 1, 8)

Κατὰ τὴν διαπλάτυνσιν τῆς λεωφόρου Μεσογείων, εἰς τὸ ὕψος τῶν ἀριθμῶν 72 ἕως 78, παρὰ

κῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς τῆς λεωφόρου, συγκεντρωμένα ταφικὰ σήματα (Πί ν. 77 β), ἤτοι ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφον, δύο στῆλαι, μαρμαρίνη λουτροφόρος (Πί ν. 77 α) καὶ κυκλικὸν βάθρον. Ἡ ἔρευνα περιορίσθη ἀναγκαστικῶς εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ χάνδακος καὶ εἰς μικρὰν μόνον ἐπέκτασιν κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευράν του, πρὸς ἀποκάλυψιν τοίχου, τοῦ ὁποίου εἶχεν ἀναφανῆ τὸ βορειότερον ἄκρον. Οὗτος, βαίνων λοξῶς πρὸς τὴν τάφρον, εἶχε κατεύθυνσιν ἀπὸ Β. - Ν. Ὁ κατώτερος δόμος, ἐξ ὀρθογωνίων κροκαλοπαγῶν λίθων, εἰσεῖχε περὶ τὰ 0,15 μ. τῶν ἀνωτέρων δόμων, ἀποτελῶν οὕτω τὴν εὐθυντηρίαν τοῦ τοίχου. Ἡ ἀνωδομία συνίστατο, ἐπίσης, ἐκ μεγάλων κροκα-

λοπαγών λίθων, τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὰ ἐπληροῦντο διὰ μικρῶν λίθων (Πί ν. 77 γ). Ἡ χρῆσις κροκαλοπαγῶν λίθων καὶ ἡ ἐπιμελής ἐργασία ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ὁ τοίχος οὗτος ἀνήκει εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος.

Τὸ οἰκοδόμημα, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνῆκεν ὁ τοίχος οὗτος, δὲν ἦτο, δυστυχῶς, δυνατόν νὰ ἐξακριβωθῇ, ἀφοῦ οὔτε τὰ ἄκρα του ἠδυνήθημεν νὰ ἀποκαλύψωμεν, ἔνεκα τεχνικῶν δυσκολιῶν, κινδύνου καταλισθήσεως χωμάτων, ὑπάρξεως καλωδίων κλπ. Φαίνεται ὅμως πιθανόν, ὅτι ὁ ἀποκαλυφθεὶς τοίχος ἀπετέλει τὴν πλευρὰν περιβόλου οἰκογενειακοῦ τάφου· εἰς τοῦτο συνηγοροῦν: α) ἡ ἀποκάλυψις τῶν πλησίον αὐτοῦ συγκεντρωμένων πέντε ταφικῶν σημάτων, τῆς αὐτῆς περίπου ἐποχῆς, β) τὰ παρὰ τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τοῦ τοίχου ὑπάρχοντα μεμονωμένα βάρθρα (Σχ ἐδ. 9· Πί ν. 77 δ) ποικίλων διαστάσεων, συγκείμενα ἐξ ἐπαλλήλων μεγάλων κροκαλοπαγῶν λίθων. Τὰ βάρθρα ταῦτα, ὡς γνωρίζομεν ἐξ οἰκογενειακῶν τάφων, εὑρεθέντων εἰς τὸ νεκροταφεῖον τοῦ Κεραμεικοῦ, ἔφερον ἐπιτυμβίους στήλας, ἀνάγλυφα, λουτροφόρους κλπ. Ἐκ τῆς ἀνωμάλου ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου καὶ τοῦ τρόπου κατασκευῆς τῶν βάρθρων, τὰ ὁποῖα εἶναι φανερόν ὅτι δὲν ἦσαν ὁρατά, ἀποδεικνύεται ὅτι τὸ ἔδαφος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ περιβόλου ἦτο ὑπερυψωμένον. Ἡ μὲν εὐθυντηρία ἐδράζεται εἰς βάθος 2.46 μ., τὰ δὲ βάρθρα κεῖνται εἰς βάθος 2 μ. (Σχ ἐδ. 9, τομαί).

Δυστυχῶς, ὡς ἐλέχθη, ἡ βαρεῖα κίνησις τῆς λεωφόρου ἡμπόδιζε τὴν συνέχισιν τῆς ἐρευνῆς πρὸς Α., ὅπου θὰ πρέπει νὰ ζητηθῇ καὶ ἡ ὁδός, ἥτις διέρχεται, συνήθως, πρὸ τῶν τάφων. Κατὰ τὸ ἐρευνηθὲν τμήμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς οὐδὲν ἴχνος ὁδοῦ ἀνευρέθη.

9. Ὁδὸς Πυθέου (Σχ ἐδ. 1, 9)

Εἰς τὸν συνοικισμὸν Ἀγίου Ἰωάννου, ἐναντι ἀκριβῶς τῆς ἐκκλησίας, ἀπεκαλύφθησαν τάφοι κατὰ τὰς ὑπὸ τοῦ Δήμου γενομένας ἐργασίας διαπλατύνσεως τῆς ὁδοῦ Πυθέου. Ἀκριβέστερον τὸ σημεῖον περιορίζεται κατὰ μὲν τὴν δυτικὴν πλευρὰν ὑπὸ τοῦ ἐκεῖ ὑπάρχοντος λόφου (Πί ν. 78 α), πρὸς Β. ὑπὸ τῆς λεωφόρου Κασομούλης καὶ πρὸς Ν. ὑπὸ τῆς ὁδοῦ Φιλομήλας (Σχ ἐδ. 10). Ἡ ὑπὸ τῆς Ἐφορείας ἀναληφθεῖσα ἐρευνα περιωρίσθη εἰς στενὴν λωρίδα, πλάτους 3 μ. καὶ μήκους 50 μ., εἰς τὰς ὑπαρξίας τοῦ λόφου (Πί ν. 78 α). Ἀπεκαλύφθησαν ἐν συνόλῳ 15 τάφοι, οἱ πλεῖστοι κατεστραμμένοι, καλύπτοντες τὸ ἀπὸ τῶν κλασσικῶν μέχρι τῶν παλαιοχριστιανικῶν χρόνων διάστημα.

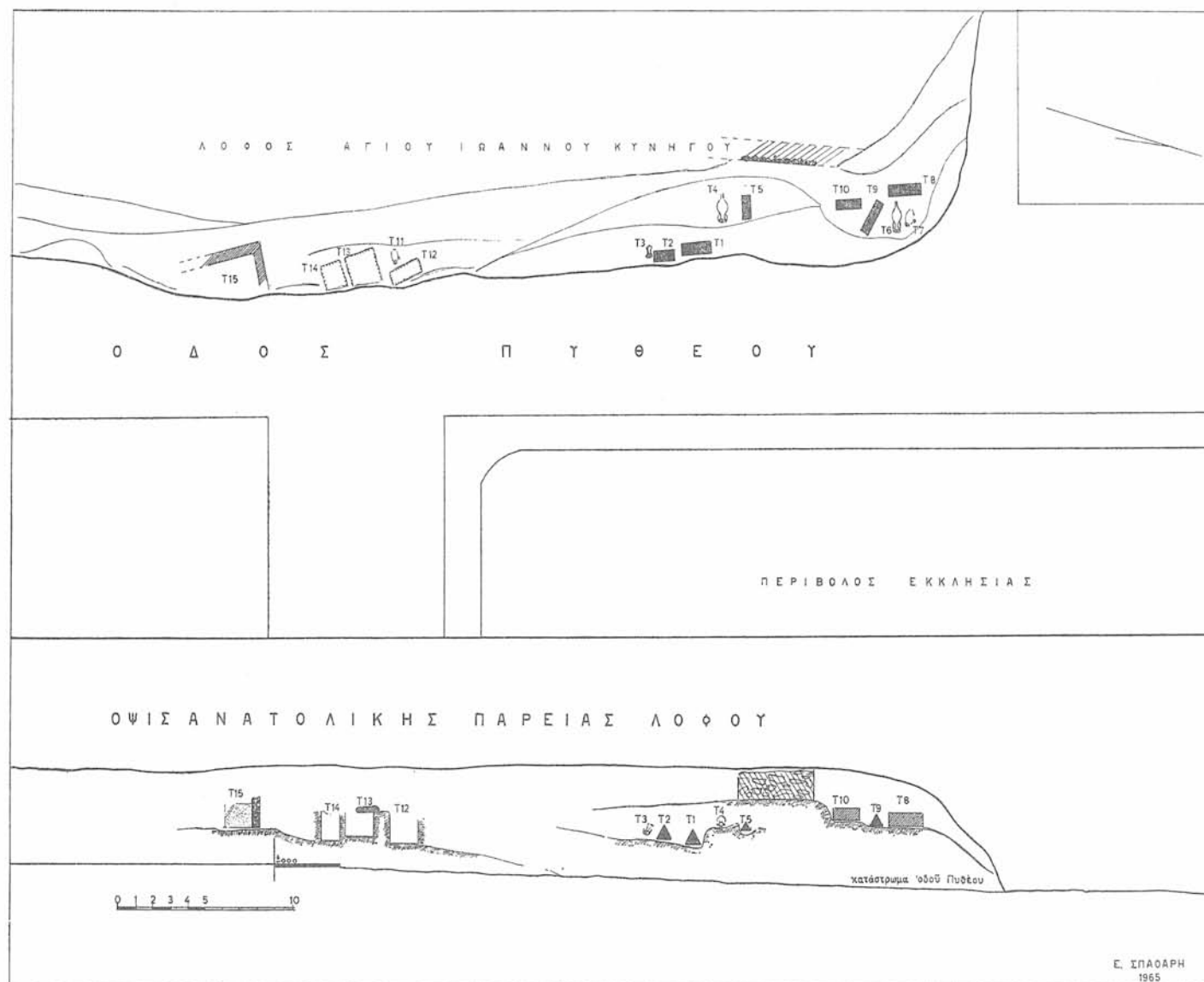
Ὡς πρὸς τὸν τύπον ἦσαν κεραμοσκεπεῖς - καλυβίται, λακκοειδεῖς, λαξευτοὶ ἐντὸς τοῦ βράχου, ἐγχυτρισμοὶ καὶ εἰς κτιστὸς παλαιοχριστιανικός. Εὑρίσκοντο ἅπαντες εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ λόφου καὶ εἰς ὕψος 1.50 - 2.50 μ. ἀπὸ τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ.

10. Ὁδὸς Ἰωσήφ τῶν Ρωγῶν (Σχ ἐδ. 1, 10)

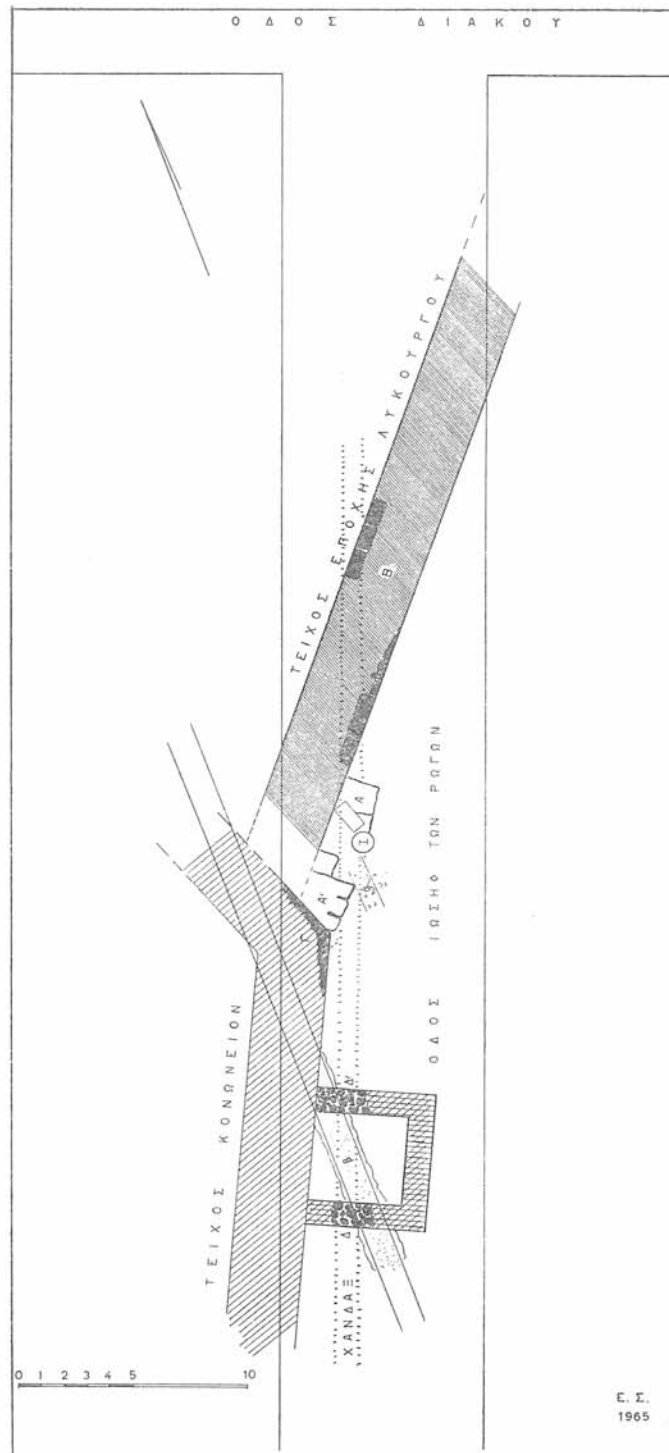
Ἡ διάνοξις χάνδακος ὑπὸ τοῦ ΟΤΕ κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ κρασπέδου τῆς ὁδοῦ Ἰωσήφ τῶν Ρωγῶν (περιοχὴ Ἰλισοῦ, νοτιῶς Ὀλυμπίου) (Σχ ἐδ. 11), πρὸς τοποθέτησιν καλωδίων, ἔφε-
ρεν εἰς φῶς ἐν ἐκ τῶν πλέον περιπλόκων καὶ ἐνδιαφερόντων μερῶν τοῦ τείχους τοῦ περιβόλου τῆς πόλεως (Πί ν. 78 ε). Εἰς τὸ σημαντικώτατον τοῦτο σημεῖον ἐμφανίζεται τὸ τεῖχος εἰς τρεῖς χαρακτηριστικὰς περιόδους τῆς ἱστορίας του, εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Κόνωνος, τοῦ Λυκούργου καὶ τοῦ Βαλεριανοῦ. Ἀρχικῶς, ἐντὸς τοῦ χάνδακος, ἐναντι τῆς ὑπ' ἀριθ. 8 οἰκίας, ἐφάνησαν, εἰς βάθος 1 μ. ἀπὸ τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ, ὀγκόλιθοι (Α - Α' εἰς τὸ Σχ ἐδ. 11), ἄλλοι ἐρριμμένοι καὶ ἄλλοι κτιστοί, ἔχοντες κατεῦθυσιν ἀπὸ ΒΑ. πρὸς ΝΔ., σφζόμενοι εἰς ὕψος δύο δόμων. Μεταξὺ τούτων ἦτο ἐντετειχισμένη σημαντικὴ ἐνεπίγραφος κυλινδρική βάσις (Ι ἐπὶ τοῦ Σχ ἐδ. 11). Νοτιοδυτικῶς ταύτης, κτιστὸς ἀγωγὸς ἐξ ὀπτοπλίνθων διακόπτει τὴν πορείαν τῶν ὀγκολίθων, μὲ κατεῦθυσιν ἀπὸ ΒΔ. πρὸς ΝΑ. (Σχ ἐδ. 11, α). Συνεχιζομένης εἰς βάθος τῆς ἀνασκαφῆς κατέστη σαφές ὅτι οἱ ὀγκόλιθοι καὶ τὰ μετ' αὐτῶν χρησιμοποιούμενα παλαιότερα ὕλικα (βάσις, μάρμαρα) ἀπετέλουν ἰσχυρὸν τεῖχος, τὸ ὁποῖον θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθῇ εἰς τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους καὶ δὴ τοὺς ὑστερότερους (Σχ ἐδ. 11, Α - Α'· Πί ν. 78 γ). Πρὸς Β. τοῦ τμήματος τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ τούτου τείχους, εἰς βάθος 0,20 μ. ἀπὸ τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ, ἀπεκαλύφθησαν, εἰς ὕψος δύο ἐπίσης δόμων, δύο παράλληλοι σειραὶ κροκαλοπαγῶν ὀγκολίθων, μὲ λοξὴν πρὸς τὴν ὁδὸν κατεῦθυσιν ἀπὸ ΒΑ. πρὸς ΝΔ. Ἡ ἀνατολικὴ σειρὰ ἀπεκαλύφθη εἰς μήκος 7 μ. καὶ ἡ δυτικὴ εἰς 4 μ. Αἱ δύο αὐταὶ σειραὶ τῶν ὀγκολίθων ἀποτελοῦν τμήμα τοῦ τείχους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (Λυκούργειον) (Πί ν. 78 δ).

Εἰς τὴν συνέχειαν τοῦ χάνδακος πρὸς Ν. τοῦ τμήματος τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ τείχους, ὑπὸ τὴν δυτικὴν παρεῖαν τοῦ χάνδακος (Σχ ἐδ. 11, Γ) ἀπεκαλύφθησαν καὶ ἄλλοι ὀγκόλιθοι, εἰς ὕψος τριῶν δόμων, σχηματίζοντες ἀμβλείαν γωνίαν. Ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν των φέρουν ἐπιμήκεις ἐγχαραξεις (Πί ν. 78 β), δῆγμα Κο-

Σχέδ. 10. Κάτοπις καὶ τομή τῶν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Πυθέου ἀποκαλυφθέντων τάφων

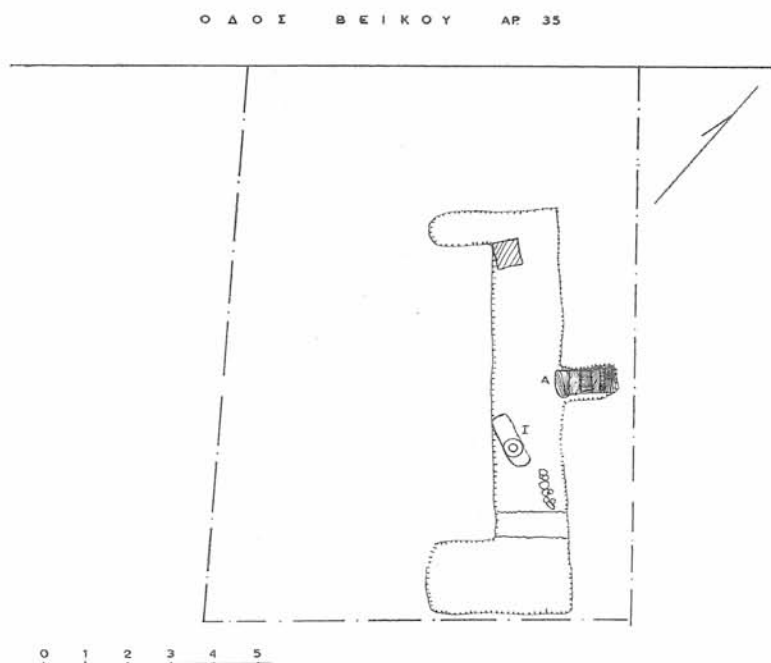
Σχέδ. 11. Κάτοψις τοῦ ἀποκαλυφθέντος τείχους τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἰωσήφ τῶν Ρωγῶν

ωνείου εποχής. Τὸ λίαν ἐπιμελεημένον τμήμα τοῦτο τοῦ τείχους παρηκολουθήθη ὑπὸ τὸ δυτικὸν πεζοδρόμιον εἰς μῆκος 2 μ. Μετὰ τὸν τελικὸν καθαρισμὸν διακρίνεται σαφέστατα ἡ παρεμβολή τοῦ τμήματος τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ τείχους εἰς μῆκος 3.50 μ., ἣτις δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ὡς παρένθετον τμήμα, φράσσον ὑπάρχουσιν τυχὸν κατὰ τὸ σημεῖον αὐτὸ πύλην. Τὸ νότιον, τοῦλάχιστον, τμήμα τοῦ τείχους, σχηματίζον ἀμβλείαν γωνίαν εἰς τὴν ἀρχὴν του, ἀποδεικνύει ὅτι εἰς τὸ

2) Ἐξακριβοῦται ἡ θέσις μιᾶς ἀγνώστου πύλης (;).

3) Ἐξακριβοῦται σημαντικὴ ἐπισκευὴ τοῦ τείχους, ἣτις πρέπει νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὸν Βαλεριανόν, ὁ ὁποῖος γνωρίζομεν ὅτι ἐπεσκεύασε τὸ τεῖχος τοῦ περιβόλου τῆς πόλεως.

4) Εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀνήκει καὶ ὁ μεταγενέστερος πύργος, ἂν καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸν ὁ πύργος οὗτος νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν ἐπισκευὴν τοῦ τείχους ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, διότι ἐπικάθηται

Σχέδ. 12. Κάτοψις ἀνασκαφῆς ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Βεῖκου 35

σημεῖον αὐτὸ ἐσχηματίζετο ἄνοιγμα εἰς τὸ τεῖχος.

Πρὸς Ν. τῆς ἀμβλείας γωνίας καὶ εἰς ἀπόστασιν 7.25 καὶ 13.25 μ. ἀπὸ ταύτης, ἀπεκαλύφθησαν δύο τοῖχοι, παράλληλοι μεταξύ των καὶ κάθετοι πρὸς τὴν δυτικὴν παρεῖαν τοῦ χάνδακος. Ἐκτισμένοι διὰ μικρῶν λίθων καὶ ἀσβέστου, φαίνεται ὅτι ἀνήκουν εἰς πύργον ὑστερορρωμαϊκόν (Σχέδ. 11, Δ - Δ'). Ὑπὸ τοὺς τοίχους τούτους διέρχεται διαγωνίως ὑπόνομος, ἔχων κατεύθυνσιν ἀπὸ ΒΔ. πρὸς ΝΑ. (Σχέδ. 11, β).

Τὰ συμπεράσματα τῆς ἀνασκαφῆς ταύτης εἶναι τὰ ἑξῆς:

1) Βεβαιοῦται ἀσφαλῶς ἡ πορεία τοῦ τείχους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. κατὰ τὴν περιοχὴν ταύτην.

καὶ ἔχει καταστρέψει τὸν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο διερχόμενον ἀποχετευτικὸν ὀχετὸν τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

11. Ὁδὸς Φαλήρου (Ἔργα ΟΤΕ) (Σχέδ. 1, 11)

Ἐντὸς τάφρου, ἀνοιχθείσης ὑπὸ τοῦ ΟΤΕ κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Φαλήρου, ἐναντι τῆς ὑπ' ἀριθ. 54 οἰκοδομῆς, ἀπεκαλύφθησαν, εἰς βάθος 0,75 μ. ἀπὸ τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ, δύο μαρμαρίναι σαρκοφάγοι (διαστ. 1.90 x 0,52, ὕψ. 0,85 μ.) ἐφαπτόμεναι μεταξύ των καὶ με κατεύθυνσιν ἀπὸ Α. πρὸς Δ. Ἡ μία ἐξ αὐτῶν περιεῖχε δύο σκελετοὺς καὶ οὐδὲν κτέρισμα, ἡ ἑτέρα ἔν χαλκοῦν ἀγγεῖον.

Εἰς ἀπόστασιν 12.30 μ. πρὸς Ν. τῶν σαρκοφάγων καὶ εἰς βάθος 1.47 μ. ἀπὸ τοῦ καταστρώματος

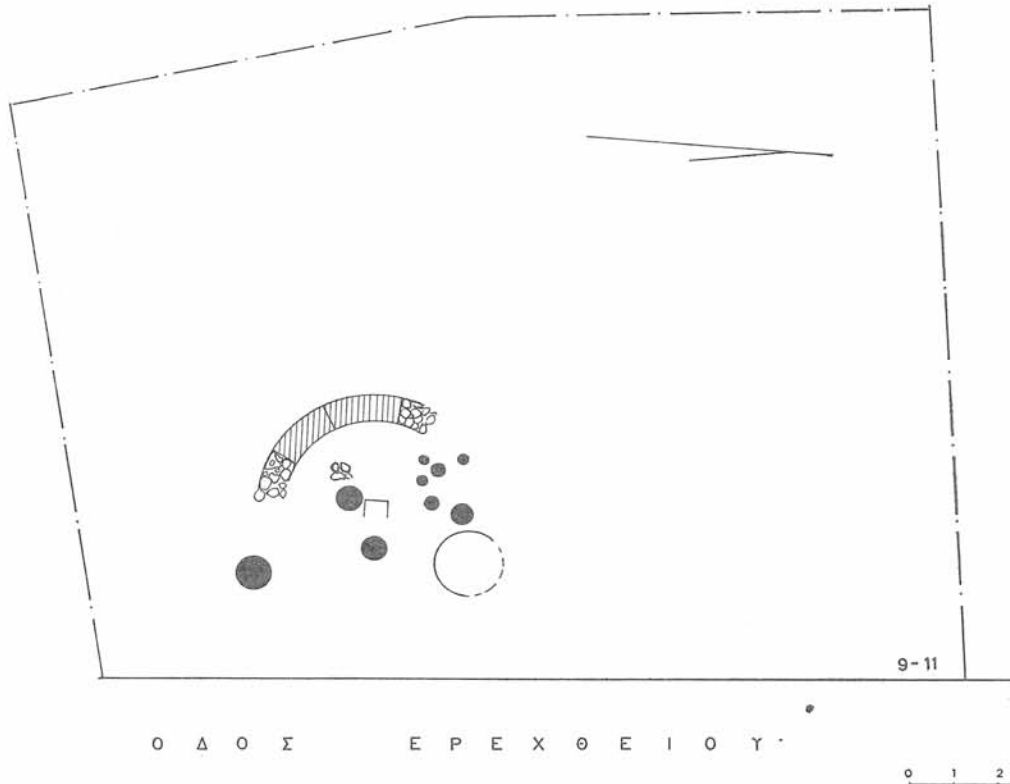
τῆς ὁδοῦ, εὐρέθη ἐντὸς τῆς τάφρου κτιστὸς τάφος ἐξ ἀκανονίστων λίθων καὶ πηλίνων πλακῶν, ἔχων ὡς κάλυμμα μαρμαρίνην πλάκα (διαστ. 2.60 x 0,65 μ.). Περιεῖχε τέσσαρα μικρὰ πήλινα ἀγγεῖα (Πί ν. 79 α), τέσσαρα πήλινα εἰδῶλια τοῦ 2ου - 3ου μ.Χ. αἰ. (Πί ν. 79 β) καὶ δύο ὑάλινες δακρυδόχους.

Ἐντὸς τοῦ βορείου τοιχώματος τῆς τάφρου διεκρίνοντο ὑπολείμματα καλυβιτῶν τάφων.

13. Ὁδὸς Βεῖκου 35 (Σχέδ. 1, 13)

Εἰς τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Βεῖκου 35 οἰκόπεδον ἠνοιχθῆ δοκιμαστικὴ τομὴ κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς μεσοτοιχίας του, ἐντὸς τῆς ὁποίας εὐρέθη, εἰς βάθος 2.74 μ. ἀπὸ τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ, λακκοειδὴς τάφος, λελαξευμένος ἐν τῷ βράχῳ, οὐδὲν περιέχων.

Εἰς ἀπόστασιν 1.70 μ. ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς μεσο-

Σχέδ. 13. Ἀνασκαφὴ ἐν οἰκοπέδῳ ὁδοῦ Ἐρεχθείου 9 - 11

12. Ὁδὸς Φαλήρου 20 (Σχέδ. 1, 12)

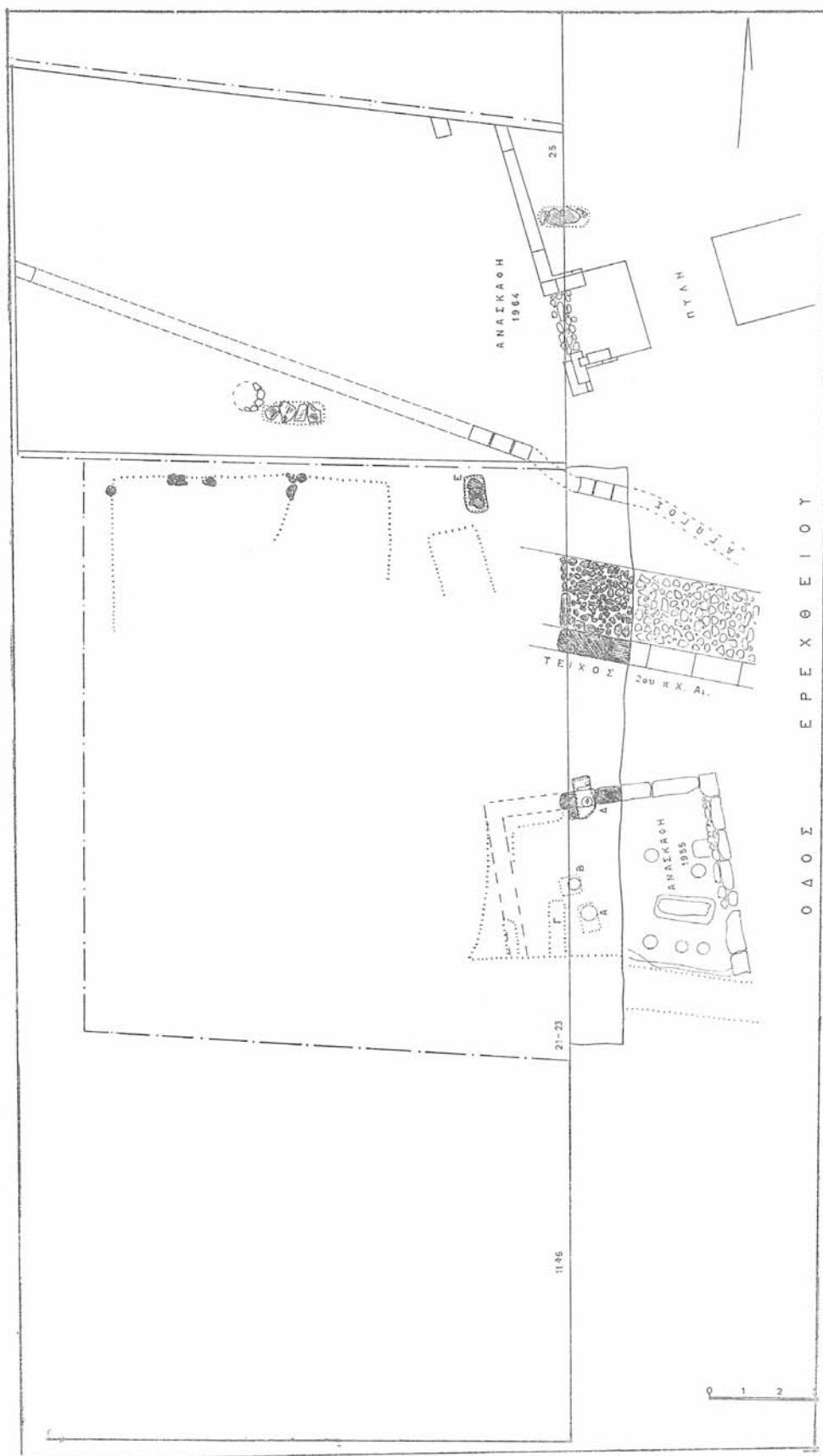
Εἰς τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Φαλήρου ἀριθ. 20 οἰκόπεδον ἀπεκαλύφθησαν, κατὰ μῆκος τῆς οἰκοδομικῆς του γραμμῆς, στρώσεις ἀρχαίας ὁδοῦ, τῆς αὐτῆς πρὸς τὴν σημερινὴν κατευθύνσεως. Τὸ ἀνώτατον στῶμα της ἤρχιζεν εἰς βάθος 1.70 μ. ἀπὸ τοῦ πεζοδρομίου. Εἰς τὸ 2ον στῶμα, εἰς βάθος 1.80 μ., εὐρέθη λεπτότατον φύλλον χρυσοῦ.

Παραλλήλως πρὸς τὴν ἀρχαίαν ὁδόν, εἰς τὸ ΒΔ. τμήμα τοῦ οἰκοπέδου καὶ εἰς βάθος 1.80 μ., ἀπεκαλύφθη τμήμα τοίχου κλασσικῆς δομῆς (4ου π.Χ. αἰ.), σφζόμενον εἰς ὕψος ἑνὸς μόνον δόμου.

τοιχίας καὶ 7.80 μ. ἀπὸ τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς ἀπεκαλύφθη τοῖχος (Α εἰς τὸ Σχέδ. 12) κλασσικῆς δομῆς, σφζόμενος εἰς ὕψος ἑνὸς μόνον δόμου, ἔχων κατεύθυνσιν ἀπὸ Α. πρὸς Δ. Σφζόμενον μῆκος 1.40 μ. καὶ πλάτος 0,50 μ. Οὐδὲν ὀστρακὸν εὐρέθη πρὸς ἀκριβεστέραν χρονολόγησίν του.

14. Ὁδὸς Ἐρεχθείου 9 - 11 (Σχέδ. 1, 14)

Εἰς τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἐρεχθείου ἀριθ. 9 - 11 (Σχέδ. 13) οἰκόπεδον Α. Γιαμβρούλη καὶ Χ. Δικοπούλου, εἰς ἀπόστασιν 4.50 μ. ἀπὸ τῆς νοτίου μεσοτοιχίας καὶ 5.80 μ. ἀπὸ τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς, ἀπεκαλύφθησαν εἰς βάθος 1.20 μ. ἀπὸ τοῦ πεζοδρομίου, δύο ὀγκόλιθοι ἐξ ἐρυθροῦ ποῦ κροκαλοπαγοῦς λίθου, δρομικῶς τεταγμένοι

Σχέδ. 14. Σχεδιογράφημα των επί της οδού 'Ερεχθίου 21 - 23 ανασκαφών

ό εἰς παρά τὸν ἄλλον, σχηματίζοντες καμπύλην. Ἐκατέρωθεν τούτων ὑπῆρχε γέμισμα ἐκ μικρῶν ἀκανονίστων λίθων. Δὲν κατέστη δυνατόν νὰ καθορισθῇ, τί ἦσαν οἱ κυκλικῶς τοποθετημένοι ὀγκόλιθοι. Πιθανῶς μέρος βάσεως βάθρου(ι).

Ἀνατολικῶς τῶν ὀγκολίθων, εἰς τὸν μεταξὺ τούτων καὶ τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς χῶρον, ἤλθον εἰς φῶς λελαξευμένοι εἰς τὸν μαλακὸν βράχον λάκκοι, διαφόρων μεγεθῶν, ἀκανονίστως τεταγμένοι, πιθανῶς τάφοι παραβεβιασμένοι.

15. Ὁδὸς Ἐρεχθείου 21 - 23 (Σχέδ. 1, 15)

Εἰς τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἐρεχθείου 21 - 23 οἰκόπεδον (Σχέδ. 14) ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὰς ἐρεῦνας, τὰς ὁποίας διεξήγαγεν ἡ Ἐφορεία ἐξ ἀφορμῆς ἀνεγειρομένης πολυκατοικίας, λείψανα τοῦ τείχους τῆς πόλεως καὶ ταφικοῦ περιβόλου μετὰ ταφῶν γεωμετρικῶν χρόνων.

Τὰ λείψανα ταῦτα ἀποτελοῦν τὴν συνέχειαν τῶν ἐλθόντων εἰς φῶς κατὰ Μάρτιον τοῦ 1955 (ΠΑΕ 1955 σ. 36 - 52). Τότε εἶχεν ἀποκαλυφθῇ μία νέα πύλη τοῦ τείχους τῆς πόλεως, ἀκριβῶς πρὸ τῆς ὑπ' ἀριθ. 25 οἰκίας τῆς ὁδοῦ Ἐρεχθείου, τῆς ὁποίας τὸ δυτικὸν σκέλος, καθὼς καὶ τὴν πορείαν τοῦ τείχους, συνηντήσαμεν εἰς τὸ ἤδη ἀνασκαφὴν τὸ 1964 πρὸς ἀνέγερσιν πολυκατοικίας οἰκόπεδον τοῦτο (ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 84 κ. ἐ.). Νοτίως τοῦ τείχους, ὅπου ἡ προαναφερθεῖσα πύλη, καὶ εἰς ἀπόστασιν 6 μ. μὲν πρὸς Δ., 9 μ. δὲ πρὸς Α. εἶχεν ἀποκαλυφθῇ μεταγενέστερον τεῖχος τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., καταλαμβάνον ὅλον τὸ πλάτος τῆς ὁδοῦ. Τὴν συνέχειαν τούτου πρὸς Δ. συνηντήσαμεν ἐντὸς τοῦ ἀνασκαπτομένου οἰκοπέδου, εἰς ἀπόστασιν 2.65 μ. ἀπὸ τῆς βορείας μεσοτοιχίας καὶ ἀκριβῶς ἐπὶ τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς· προφανῶς παλαιότερον εἶχε καταστραφῇ κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ὑπογείου τῆς παλαιᾶς οἰκοδομῆς. Κατόπιν τούτου ἐκρίθη σκόπιμος ἡ παραβίασις τοῦ πεζοδρομίου καὶ τοιουτοτρόπως κατέστη δυνατὴ ἡ ἀποκάλυψις τμήματος τείχους, συνολικοῦ μήκους περὶ τὰ 2 μ., τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ, ὡς ἤδη ἐλέχθη, τὴν πρὸς Δ. συνέχειαν τοῦ εὑρεθέντος κατὰ τὸ 1955 (Σχέδ. 14). Τὸ νεωστὶ ἀποκαλυφθὲν τμήμα, σαφῶς πορευόμενον πρὸς ΝΑ., ἀποτελεῖται ἐκ μιᾶς σειρᾶς μεγάλων κροκαλοπαγῶν πλίνθων, δρομικῶς τεταγμένων εἰς ὕψος δύο δόμων (νοτία πλευρὰ) καὶ ἐκ γεμίματος ἐξ ἀκανονίστων λίθων, ὀπτοπλίνθων καὶ τεμαχίων μαρμάρου (Πίνακ. 79 γ). Τὸ συνολικὸν πλάτος αὐτοῦ ἦτο 3 μ. καὶ τὸ σφζόμενον ὕψος του 1 μ., εὑρέθη δὲ εἰς βάθος 0,45 μ. ἀπὸ τοῦ πεζοδρομίου.

Ἀκριβῶς πλησίον τῆς βορείου μεσοτοιχίας καὶ τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς εὑρέθη, τὸ 1964,

τμήμα ὕδαταγωγῶ, τοῦ ὁποίου ἡ συνέχεια, στρεφόμενη πρὸς ΒΔ., διέσχιζε τὸ γειτονικὸν οἰκόπεδον (ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 87). Πρὸς Α. ὁ ἀγωγὸς οὗτος εἶχεν εὑρεθῇ τὸ 1955 ἐπὶ τῆς ὁδοῦ μεταξὺ τοῦ κλασσικοῦ τείχους καὶ τοῦ τείχους τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.

Πρὸ τῆς πύλης, πρὸς Ν., καὶ ἐπὶ ἀρχαιοτάτης, ὡς φαίνεται, ὁδοῦ εἶχεν ἀποκαλυφθῇ τὸ 1955, ὑπὸ τοῦ κ. Μηλιάδη ταφικὸς περίβολος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. περικλείων παλαιοτάτους τάφους ὑπομνηναϊκῶν καὶ πρωϊμῶν γεωμετρικῶν χρόνων. Ἀκριβῶς τὴν συνέχειαν αὐτοῦ τοῦ περιβόλου ἀπεκάλυψεν ἡ ἐφετεινὴ ἀνασκαφή. Καὶ εἰς τὸ μέρος αὐτὸ τὸ οἰκόπεδον ἦτο κατεστραμμένον ἐκ παλαιότερων σκαφῶν, ὥστε εὑρέθη μόνον ἡ θέσις τῆς θεμελιώσεως τοῦ περιβόλου ἐπὶ τοῦ βράχου. Τοιουτοτρόπως προσδιορίζεται ἡ ΒΔ. γωνία του, ὡς καὶ τὸ μήκος τῆς βορείας πλευρᾶς του (Σχέδ. 14). Ὁ ταφικὸς οὗτος περίβολος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. περιέβαλλε ταφὰς κατὰ πολὺ παλαιότερας, ὡς εἶπομεν. Τὸ ὅτι ὅμως εὑρέθη ἀκριβῶς κάτωθι τῆς θεμελιώσεώς του (βόρειος τοίχος αὐτοῦ) ταφὴ ὑπομνηναϊκῆ (τάφος Δ), δεικνύει ὅτι οἱ κατασκευάσαντες αὐτὸν δὲν ἐγνώριζον καλῶς τὰ ὅρια τοῦ παλαιότερου νεκροταφείου, ὥστε νὰ συμπεριληφθοῦν ὅλοι οἱ τάφοι ἐντὸς αὐτοῦ καὶ νὰ μὴ θιγούν κατὰ τὴν κατασκευὴν του. Ἐντὸς τοῦ ταφικοῦ τούτου περιβόλου εὑρέθησαν καὶ ἄλλιν πρωτογεωμετρικοὶ τάφοι, λελαξευμένοι ἐντὸς τοῦ βράχου, οἵτινες ἐξετείνοντο καὶ κάτωθι τοῦ πεζοδρομίου· χάριν τούτων ἐπεξετάθη ἡ ἀνασκαφή μέχρι τοῦ δρόμου. Ὁ μαλακὸς βράχος εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εὑρίσκετο εἰς βάθος 1 μ. Ἐν συνόλῳ ἀπεκαλύφθησαν 4 τάφοι (Σχέδ. 14 Α, Β, Γ, Δ), τρεῖς γεωμετρικοὶ καὶ εἰς ὑπομνηναϊκός. Μικρὰ παιδικὴ ταφὴ εὑρέθη πλησίον τῆς βορείας μεσοτοιχίας (0,40 μ. ἀπὸ ταύτης καὶ 1.85 μ. ἀπὸ τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς), λελαξευμένη ἐντὸς τοῦ βράχου καὶ κεκαλυμμένη ὑπὸ λιθίνων πλακῶν (ταφὴ Ε). Κατὰ μήκος τῆς βορείας μεσοτοιχίας καὶ πλησιέστερα πρὸς αὐτὴν παρατηρήθησαν ἀσαφεῖ λαξεύματα ἐπὶ τοῦ βράχου, ἀγνώστου προορισμοῦ.

16. Παρθενῶνος καὶ Ροβέρτου Γκάλλι (Σχέδ. 1, 16)

Εἰς τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Παρθενῶνος καὶ Ροβ. Γκάλλι οἰκόπεδον, εἰς βάθος 0,88 μ. ἀπὸ τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ Γκάλλι, ἐντὸς μικρᾶς φυσικῆς κοιλότητος τῆς κιμιλιάς, κατὰ τὸ μέσον περίπου τοῦ οἰκοπέδου, εὑρέθησαν τρία πηλῖνα εἰδώλια, τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος, ἀκέραια, ὡς καὶ τεμάχια ἄλλων μικροτέρων.

ΒΑΡΒΑΡΑ ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ

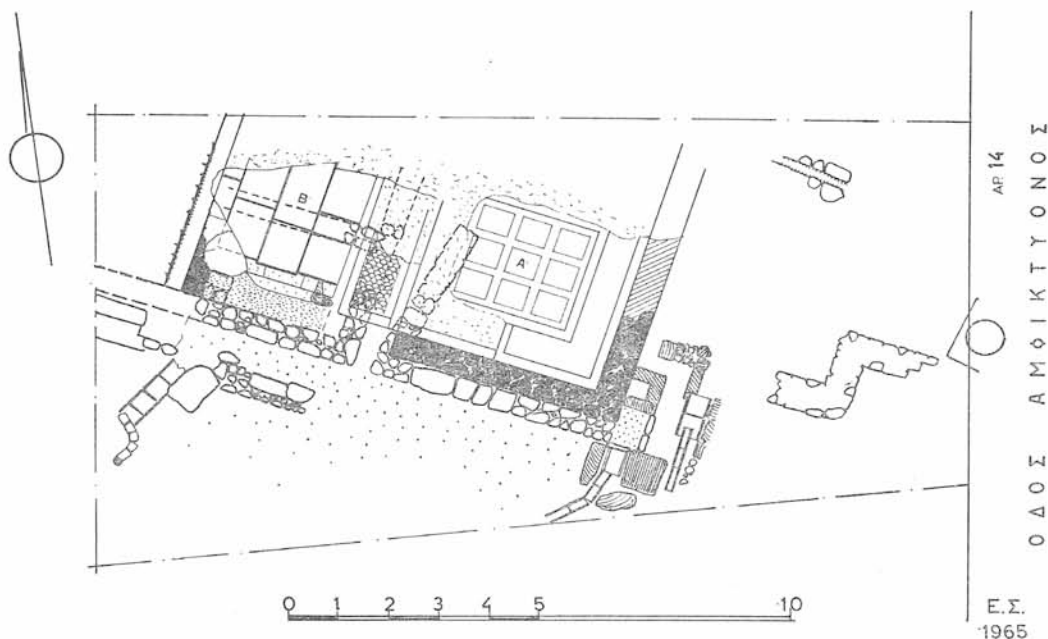
17. Ὁδὸς Ἀμφικτύονος 14 (Σχέδ. 1, 17)

Ἐντὸς τοῦ ὡς ἄνω οἰκοπέδου ἀνευρέθη κτίσμα ἀγνώστου χρήσεως, ἀποτελούμενον ἐκ δύο κυρίων δωματίων καὶ διαδρόμου, ἐστρωμένων διὰ μωσαϊκοῦ ἢ πλακῶν ἐκ μαρμάρου (Σχέδ. 15). Οὕτω, εἰς ἀπόστασιν 7 μ. ἀπὸ τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς τοῦ οἰκοπέδου καὶ εἰς βάθος 1.60 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ πεζοδρομίου, ἀπεκαλύφθη μωσαϊκὸν δάπεδον, διαστάσεων 3.60 x 3.25 μ., ἀνήκον εἰς δωμάτιον (Α), τοῦ ὁποίου εὗρομεν καὶ

ψηφιδωτὰ εἶναι τοῦ τέλους τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνος.

Κάτωθεν τοῦ δευτέρου μωσαϊκοῦ δαπέδου καὶ εἰς βάθος 2.30 μ., ἀνεφάνη τοῖχος ἐξ ἀργολιθοδομίας, σχηματίζων εἰς τὸ νότιον ἄκρον τοῦ ὀρθῆν γωνίαν μεθ' ἑτέρου τοίχου, κατευθύνσεως ἀπὸ ΒΔ. πρὸς ΝΑ. Ὁ δεῦτερος οὗτος τοῖχος ἀποτελεῖ τὸν βόρειον ἀναλημματικὸν τοῖχον ἀρχαίας ὁδοῦ, ἐχούσης κατεύθυνσιν ἀπὸ Α. πρὸς Δ. καὶ διατηρηθείσης κατὰ μικρὸν τῆς τμήμα.

Δυτικῶς τοῦ διαδρόμου καὶ εἰς τὸ αὐτὸ μὲ τὸ

Σχέδ. 15. Κάτοψις τῆς ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἀμφικτύονος 14 ἀνασκαφῆς

τὸν ἀνατολικὸν καὶ τὸν νότιον τοῖχον, ἀμφοτέρους κατεσκευασμένους ἐκ μεγάλων ἀργῶν λίθων καὶ ἐνδιαμέσως μικροτέρων. Σφζόμενον μῆκος ἀντιστοίχως 2.50 καὶ 5.05 μ. Εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ δωματίου καὶ εἰς βάθος 2.04 μ. ἀνεφάνη τρίτος τοῖχος, ἐπίσης ἐξ ἀργολιθοδομίας, διαφόρου ὅμως ἢ οἱ προηγούμενοι ἐποχῆς. Τὸ μωσαϊκὸν δάπεδον εἶναι κατεσκευασμένον ἐκ φυσικῶν ποικιλοχρῶμων ψηφίδων, σχηματίζουσῶν γεωμετρικὰ σχέδια. Τεμνόμενοι κύκλοι, ρόμβοι μετὰ κοίλων πλευρῶν, τρίγωνα, ρόδακες, ἀβακωτὸν κόσμημα εἶναι τὰ κυριώτερα τῶν γεωμετρικῶν θεμάτων τοῦ μωσαϊκοῦ, τοῦ ὁποίου τὸ κεντρικὸν ἔμβλημα διαιρεῖται εἰς ἑννέα διάχωρα, περιβαλλόμενα ὑπὸ πλοχοῦ (Πί ν. 80 α).

Δυτικῶς τοῦ δωματίου Α καὶ εἰς τὸ αὐτὸ μὲ τὸ προηγούμενον ψηφιδωτὸν ὕψος, εὗρέθη ἕτερον μωσαϊκὸν δάπεδον μετὰ φολιδωτοῦ διακόσμου, ἀνήκον ὅμως εἰς στενὸν διάδρομον. Ἀμφότερα τὰ

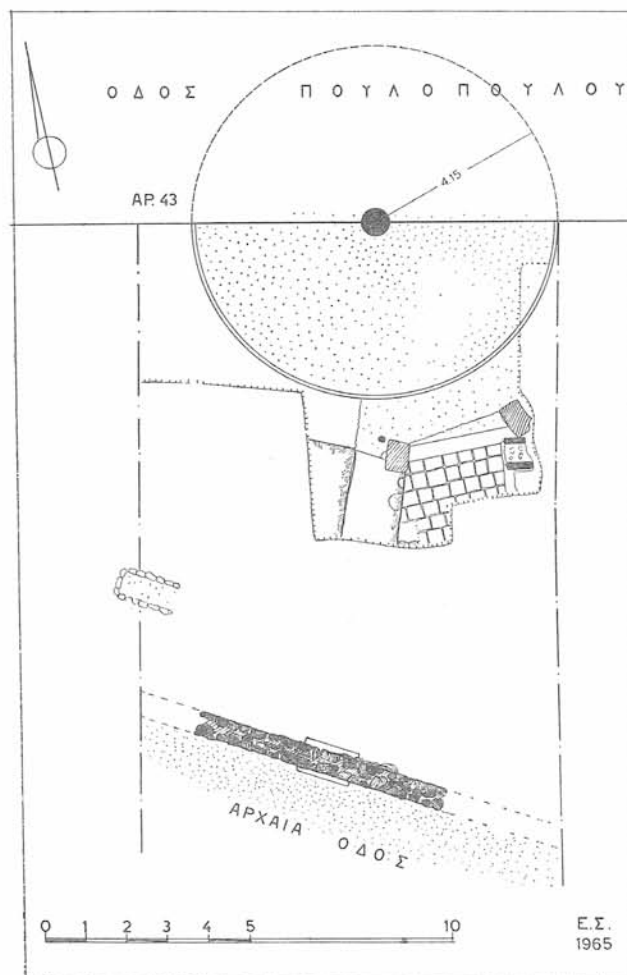
τῶν προηγούμενων δαπέδων ἐπίπεδον, ἀνεφάνη τρίτον δάπεδον, ἐστρωμένον διὰ μεγάλων μαρμαρίνων πλακῶν καὶ ἀνήκον εἰς ἕτερον δωμάτιον (Β). Τὸ δάπεδον τοῦτο ἔχει καταστραφῆ ἀπὸ τὴν διάνοιξιν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους φρεάτων ἀποχετεύσεως. Μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τμημάτων τῆς πλακοστρώσεως ἀνεφάνη, περὶ τὰ 0,10 μ. βαθύτερον, ἕτερον δάπεδον, ἐστρωμένον διὰ μικροτάτων ψηφίδων ἐκ κεράμων.

Μὲ τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ δωματίου Β σχηματίζει ὀρθὴν γωνίαν καὶ ὁ μήκος 2.44 μ. βόρειος τοῖχος τοῦ αὐτοῦ δωματίου. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ δωματίου τούτου σχηματίζει ὀρθὴν γωνίαν μετὰ τοῦ ἀναλημματικοῦ. Ἐπὶ τοῦ ἀναλημματικοῦ τούτου τοίχου καὶ εἰς ἀπόστασιν 2 μ. ἀπὸ τῆς δυτικῆς μεσοτοιχίας ὑπάρχει μέγας παρόλιθος (1.15 x 0,50 μ.), ὅστις, καλύπτων ὅλον τὸ πλάτος τοῦ τοίχου, ἐξικνεῖται μέχρι τοῦ στόμιου τοῦ πρὸς Β. κειμένου φρεάτος, τὸ ὁποῖον

διατηρεί και τμήματα της πηλίνης επενδύσεώς του (Πί ν. 80 β).

Κατά μήκος της ανατολικής παρειάς του δυτικού τοίχου του δωματίου Β και εις βάθος 2.15 μ., ερέθησαν δύο μικρά τοιχία, τὰ ὅποια ὑπεστήριζον τὴν πηλίνην ἐπένδυσιν τοῦ δι' αὐτῶν διερ-

διαμέτρου 0,70 μ., ἐκτισμένον διὰ μικρῶν ὀπτοπλίνθων. Εἰς τὸ φρεάτιον τοῦτο, τοῦ ὁποίου ἔχει ἀποκαλυφθῆ μόνον τὸ ἥμισυ τῆς περιφερείας — τὸ ὑπόλοιπον εὑρίσκεται ὑπὸ τὴν δυτικὴν μεσοτοιχίαν — καταλήγει εἰς ἀγωγός, τομῆς σχήματος ἀναστρόφου Π, ἐκτισμένος διὰ μεγάλων ὀπτο-

Σχέδ. 16. Κάτοψις τῶν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Πουλοπούλου ἀποκαλυφθεισῶν ἀρχαιοτήτων

χομένου ἀγωγοῦ, ὅστις συνέχιζε καὶ κάτωθεν τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου πρὸς Ν. Περί τὰ 0,60 μ. νοτίως τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου καὶ παραλλήλως πρὸς αὐτὸν βαίνει ἕτερος τοῖχος, ἐπίσης ἐκ μεγάλων ἀργῶν λίθων, ἐπιμελεστέρας ὅμως κατασκευῆς. Οὗτος, ἀρχόμενος ἀπὸ τῆς δυτικῆς μεσοτοιχίας τοῦ οἰκοπέδου, διατηρεῖται εἰς μήκος 4.15 μ. Μόνον εἰς ἀπόστασιν 1.05 μ. ἀπὸ τῆς μεσοτοιχίας ταύτης ἔχει καταστραφῆ ἀπὸ τὴν διανοίξιν ἑνὸς ἀποχετευτικοῦ φρεάτιος, διαμέτρου 0,83 μ. Περί τὸ 1.40 μ. ΝΔ. τοῦ νεωτέρου τούτου φρεάτιος καὶ εἰς βάθος 2.10 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ πεζοδρομίου, ἀπεκαλύφθη ἀρχαῖον φρεάτιον,

πλίνθων. Μετὰ τοῦ φρεατίου τούτου ἐπικοινωνεῖ καὶ ὁ (πλάτους 1.20 μ.) πῆλινος ὑπόνομος τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ. Οὗτος εὑρίσκεται περί τὰ 0,75 μ. χαμηλότερον ταύτης.

Ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου ὑπάρχουν καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἀγωγοί. Οὕτω, ὁ μέγας ἀναλημματικὸς τοῖχος διακόπτεται ὑπὸ δύο ἀγωγῶν μεταξὺ τῶν δωματίων Α καὶ Β. Ἀνατολικῶς τοῦ δωματίου Α ὑπάρχουν ἕτεροι δύο ἀγωγοί, πέμπτος δὲ ἀγωγὸς ἀνεφάνη παρὰ τὴν βόρειον μεσοτοιχίαν. Ὑπὸ τὴν οἰκοδομικὴν γραμμὴν τοῦ οἰκοπέδου καὶ εἰς βάθος 1.20 μ., τέλος, εὑρέθη ὀγκόλιθος, λελαξευμένος εἰς τὸ μέσον, ἀποτελῶν στόμιον φρεάτιος.

18. Ὁδὸς Πουλοπούλου 43 (Σχέδ. 1, 18)

Ἐντὸς τοῦ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Πουλοπούλου ἀριθ. 43 οἰκοπέδου καὶ εἰς ἀπόστασιν 30 μ. περίπου Δ. τοῦ κατὰ τὸ παρελθὸν ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Ἰω. Θρεψιάδου ἀποκαλυφθέντος τμήματος τοῦ ἀρχαίου τείχους (ΠΑΕ 1953 σ. 61 κ.ε.), ἦλθον εἰς φῶς, κατόπιν γενομένης ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης, αἱ ἀκόλουθοι ἀρχαιότητες (Σχέδ. 16).

Εἰς τὸ βόρειον τμήμα τοῦ οἰκοπέδου καὶ εἰς βάθος 2.40 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ πεζοδρομίου, ἀνεφάνη κυκλικὸν ψηφιδωτὸν δάπεδον (Πίν. 81 β), φέρον κατὰ τὸ κέντρον τοῦ στρογγύλην ἐκ μαρμάρου βάσιν, διαμέτρου 0,75 καὶ ὕψους 0,10 μ. Εἰς ἀκτῖνα 4.80 μ. ἀπὸ τῆς στρογγύλης βάσεως τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον βαθύνεται περὶ τὰ 0,02 μ., σχηματίζον στενὸν ἀγωγόν, πλάτους 0,08 μ., προφανῶς χρησιμεύοντα διὰ τὴν ρύσιν τῶν ὑδάτων. Πρὸς Ν. τὸ ψηφιδωτὸν συνεχίζεται, κεῖται ὁμοῦ ἐδῶ περὶ τὰ 0,10 μ. ὑψηλότερον τοῦ κυκλικοῦ τμήματος του. Ἐξ ἱχνῶν ψηφιδωτοῦ, εὐρεθέντων ἐκεῖθεν τοῦ στενοῦ ἀγωγοῦ, εἰς τὸ βορειοδυτικὸν τμήμα τοῦ οἰκοπέδου, συνάγομεν, ὅτι πιθανῶς τὸ κυκλικὸν ψηφιδωτὸν συνεχίζετο πρὸς ὅλας τὰς κατευθύνσεις. Τὰ ἐπὶ τοῦ δαπέδου ὀστρακα μᾶς ὁδηγοῦν εἰς τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους (δάπεδον βαλανείου;).

Νοτίως τοῦ ὑπερυψωμένου ψηφιδωτοῦ δαπέδου καὶ ἐν μέρει καλυπτόμενοι ὑπ' αὐτοῦ εὐρέθησαν δύο ὀρθογώνιοι λίθοι, συγκλίνοντες κατὰ τὸν βορρᾶν πρὸς ἀλλήλους καὶ ἀπέχοντες μεταξύ των περὶ τὰ 2.20 μ. Μῆκ. ἐκάστου περίπου 0,78, πλάτ. περίπου 0,64 μ. Μεταξὺ τῶν λίθων τούτων τοῖχος ἐκ τριῶν ἐπαλλήλων σειρῶν πλίνθων, μήκους 2.35, πλάτους 0,37 καὶ ὕψους 0,40 μ. Νοτίως τοῦ τοίχου καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς αὐτὸν εὐρέθη δάπεδον ἐκ τετραγώνων πλίνθων, πλευρᾶς 0,39 καὶ πάχους 0,08 μ. Διεπιστώθησαν ἑξ σειραὶ πλίνθων, εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τῶν ὁποίων ὑπάρχουν καταφανῆ ἱχνη πυρᾶς. Εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ δαπέδου εὐρέθη ἡ ἐστία πυροδοτήσεως, ἀποτελουμένη ἐκ δύο ὀρθίων παραλλήλων πλακῶν ἐκ σχιστολίθου, ὕψους 0,58 μ., καὶ ἐκ μιᾶς τρίτης, ἐπίσης ἐκ σχιστολίθου, χρησιμευούσης ὡς δαπέδου αὐτῆς (τῆς ἐστίας). Ἡ πλάξ αὕτη, μήκους 0,68, πλάτους 0,55 καὶ πάχους 0,11 μ., διακρίνεται ἀπὸ τοῦ πλινθίνου δαπέδου, ὡς κειμένη χαμηλότερον τούτου. Ἐφάπτεται τῆς πρὸς Β. ὀρθίας πλακὸς καὶ ἀποτελεῖ τὸ ὑπόστρωμα διὰ τὴν νότιον. Κατὰ τὴν διάλυσιν μιᾶς πλίνθου τοῦ πλινθίνου δαπέδου διεπιστώθη, ὅτι κάτωθεν αὐτῆς ὑπῆρχεν εἰς θραύσματα καὶ ἑτέρα, τῶν αὐτῶν διαστάσεων, κάτωθεν δ' ἀμφοτέρων ἀραιὰ λιθάρια ἐπὶ τῆς κιμιλιάς, ὡς ὑποθεμελίωσις.

Παρὰ τὴν δυτικὴν μεσοτοιχίαν καὶ εἰς βάθος 2.60 μ., ἀπεκαλύφθη τμήμα κτιστοῦ ἀγωγοῦ, μήκους 1.03 μ. καὶ κατευθύνσεως ἀπὸ ΒΔ. πρὸς ΝΑ. Εἶναι ἐκτισμένος διὰ μικρῶν λιθαρίων καὶ φέρει ἐπάλειψιν ἀμμοκονιάματος.

Εἰς τὸ νότιον τμήμα τοῦ οἰκοπέδου ἦλθεν εἰς φῶς ὁ βόρειος ἀναλημματικὸς τοῖχος ἀρχαίας ὁδοῦ, φκοδομημένος ἐκ μεγάλων πελεκητῶν λίθων καὶ ἐνδιαμέσως μικρῶν. Ἡ ὁδός, κατευθύνσεως ἀπὸ ΒΔ. πρὸς ΝΑ., συνεχίζει καὶ εἰς τὰ πρὸς Α. καὶ Δ. οἰκόπεδα. Τῶν κλασικῶν χρόνων.

19. Ἀνασκαφὴ ὁδοῦ Κωνσταντινουπόλεως

(Σχέδ. 1, 19)

Κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Κωνσταντινουπόλεως καὶ εἰς τὸ τμήμα τῆς, τὸ περιλαμβανόμενον μεταξύ τῆς Ἰερᾶς Ὀδοῦ καὶ τῆς ὁδοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου, κατὰ τὴν διάνοξιν ὑπὸ τῆς ΕΕΥ χάνδακος πρὸς τοποθέτησιν ὕδαταγωγῶν σωλήνων, εὐρέθησαν ἀρχαῖα ὑπολείμματα. Μεταβάντες ἐπὶ τόπου διεπιστώσαμεν τὴν ὑπαρξίν ταφῶν, καταστραφεισῶν ὑπὸ τοῦ ἐκσκαφέως. Ἠρευνήθησαν, ἐν συνόλῳ, εἴκοσι ὀκτὼ ταφαί (Σχέδ. 17).

Α. Δυτικὴ συστάς

I. Εἰς τὸ δυτικὸν ὄριον τοῦ σκάμματος, εἰς ἀπόστασιν 6 μ. ἀπὸ τοῦ σημείου, ἐνθα ἡ πρὸς Α. οἰκοδομικὴ γραμμὴ τῆς ὁδοῦ Κωνσταντινουπόλεως τέμνεται ὑπὸ τῆς ὁδοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου καὶ εἰς βάθος 2.30 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τῆς ὁδοῦ, εὐρέθη ὁ πρῶτος τάφος (Πίν. 81 α). Τμήμα πωρίνης σαρκοφάγου μετὰ καλυπτηρίου πλακός, κατευθύνσεως ἀπὸ Δ. πρὸς Α. Ἐλάχιστα ὀστᾶ εὐρέθησαν καὶ εἰς μίαν γωνίαν αὐτοῦ ἐν ληκύθιον.

II. Εἰς ἀπόστασιν 0,10 μ. βορείως καὶ παραλλήλως πρὸς τὴν σαρκοφάγον I, ἑτέρα πωρίνη σαρκοφάγος μετὰ καλυπτηρίου πλακός (Πίν. 81 α). Οὐδὲν εὐρέθη ἐντὸς αὐτῆς.

III. Εἰς ἀπόστασιν 23.70 μ. νοτίως τῆς σαρκοφάγου I καὶ εἰς τὴν ἀνατολικὴν παρεῖαν τοῦ χάνδακος, εὐρέθη μικρὰ ἐπιτύμβιος πλάξ καὶ ὀπισθεν ταύτης διεπιστώθη λάξευμα ἀρχαίου τάφου ἀπὸ ΝΔ. πρὸς τὰ ΒΑ. Τοῦτο, εὐρισκόμενον εἰς βάθος 2.80 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τῆς ὁδοῦ, περιεῖχεν ἐν μόνον ὀστούν, ὀστρακά τινα καὶ ἐν πῶρινον λαγυβόλον.

IV. Περὶ τὰ 14.20 μ. νοτίως τῆς σαρκοφάγου I εὐρέθη κατεστραμμένος καλυβίτης τάφος, περιέχων μόνον συσσωρευμένα ὀστᾶ.

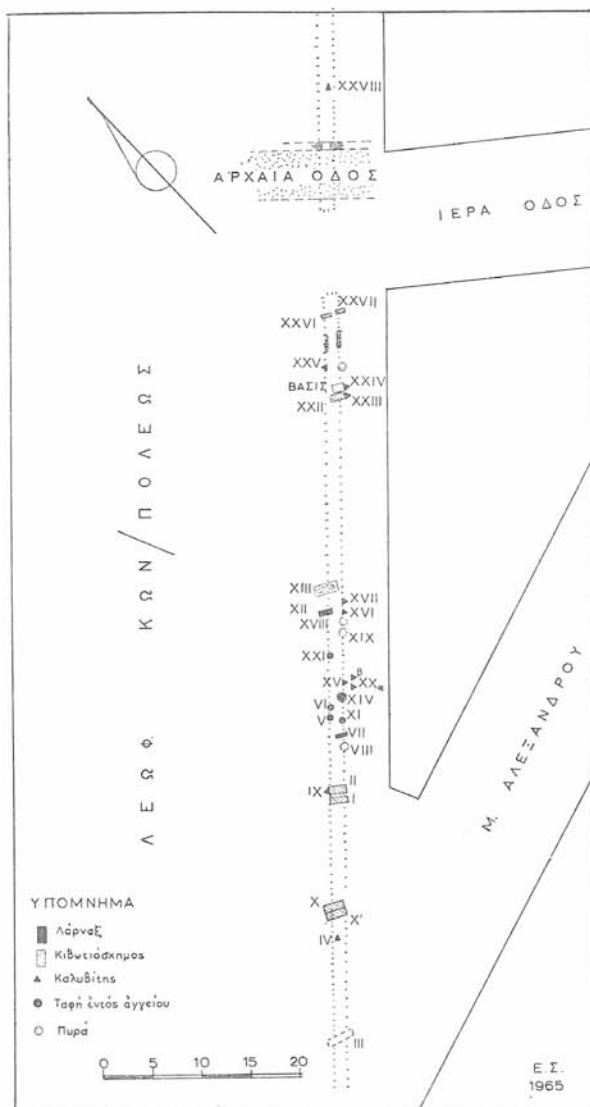
V. Εἰς ἀπόστασιν 7.20 μ. βορείως τῆς σαρκοφάγου II καὶ εἰς βάθος 2 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τῆς ὁδοῦ, ἀνεφάνη ταφικὸν ἀγγεῖον, περιέχον ὀστᾶ κεκαυμένα.

VI. Βορείως τοῦ ταφικοῦ ἀγγείου V καὶ εἰς μι-

κράν ἀπ' αὐτοῦ ἀπόστασιν, εὔρομεν ἕτερον ἀγγεῖον, περιέχον ἐπίσης ὁστ'α̃ κεκαυμένα.

VII. Πλησίον τῶν δύο ταφικῶν ἀγγείων εὐρέ-
θη πηλίνη παιδικὴ λάρναξ (Πί ν. 81 γ), κατευ-

φάγους II ἐδράζεται τάφος καλυβίτης, τοῦ ὁποίου ὁ πυθμὴν εἶναι αὐτὴ αὕτη ἢ καλύπτουσα τὸν τάφον II πλάξ (Πί ν. 81 α). Μόνον τὸ δυτικόν του ἄκρον, ὡς κείμενον πέραν τοῦ ὁρίου τοῦ χάν-

Σχέδ. 17. Αί ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Κωνσταντινουπόλεως ἀποκαλυφθεῖσαι συστάδες ταφῶν

θύνσεως ἀπὸ Δ. πρὸς Α., φέρουσα εἰς τὸ ἐσωτερικόν της ἴχνη καύσεως καὶ τρία μικρὰ ἀγγεῖα. Οὐδὲν ὁστοῦν εὐρέθη. Ἀνωθεν τῆς λάρνακος ἴχνη πυρᾶς, ἐξ ἧς συνελέγησαν ὄστρακα.

VIII. Ὀλίγον νοτιώτερον τῆς παιδικῆς λάρνακος εὗρέθη πυρά, μήκους 1 μ., καὶ κάτωθεν ταύτης ταφὴ κατεστραμμένη. Ἐκ τῆς πυρᾶς συνελέγησαν ὄστρακα.

IX. Ἐπὶ τῆς καλυπτηρίου πλάκῃς τῆς σαρκο-

δακος, ἐσώθη ἐκ τῆς καταστροφῆς. Οὐδὲν εὗρέθη ἐντὸς αὐτοῦ.

X. Περί τὰ 10.20 μ. νοτίως τοῦ τάφου I καὶ εἰς βάθος 2.10 μ. ὑπὸ τὴν ἀσφαλτον συνηντήσαμεν λάξευμα τριγωνικόν, τμήμα τάφου, καταστραφέντος ὑπὸ τοῦ ἐκσκαφέως. Μήκος λαξέυματος 1.70 μ. Ἐντὸς αὐτοῦ ὅστ' ἀ κεκαυμένα καὶ ἴχνη καύσεως καθ' ὅλην τὴν ἐκτασίν του. Περί τὰ 0.40 μ. ἄνωθεν τοῦ πυθμένος τοῦ λαξέυματος εὗρέθη-

σαν ὄστρακα. "Εναντι τοῦ λαξεύματος, εἰς τὴν ἀνατολικὴν παρεῖαν τοῦ χάνδακος, παρατηρήσαμεν ἕτερον λάξευμα τριγωνικόν, τὸ ὁποῖον πιθανόν νὰ ἀπετέλει συνέχειαν τοῦ προηγουμένου. Καὶ ἐντὸς αὐτοῦ ἔχνη καύσεως (X').

XI. Βορείως τῆς παιδικῆς λάρνακος VII καὶ εἰς βάθος 1.37 μ. ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς ὁδοῦ, ἀπεκαλύφθη ὀξυπύθμενος ἀμφορεύς, ἄνευ λαιμοῦ, τοποθετημένος ὀριζοντίως. "Ανωθεν τῆς βάσεώς του εὐρέθη ληκύθιον μελαμβαφές, φέρον κατὰ τὸ ἄνω μέρος τῆς κοιλίας ταινίαν ἐξηρημένην.

XII. Εἰς ἀπόστασιν 17.40 μ. βορείως τῆς ταφῆς II καὶ εἰς βάθος 1.74 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τῆς ὁδοῦ, ἀνεφάνη παιδικὴ λάρναξ, κατευθύνσεως ἀπὸ Δ. πρὸς Α., σφύζουσα μόνον τὸ δυτικόν της ἄκρον. "Εντὸς αὐτῆς ὀλίγα ὅστ' αὐ τετραγμένα καὶ ἔξωθεν, παρὰ τὴν βόρειον πλευράν της, μελαμβαφῆς σκύφος.

XIII. Εἰς ἀπόστασιν 1.60 μ. βορείως τῆς προηγουμένης ταφῆς εὐρέθη ἡμικατεστραμμένη παρίνη σαρκοφάγος μετὰ καλυπτηρίου πλακός, κατευθύνσεως ἀπὸ Δ. πρὸς Α. "Εντὸς τοῦ σφύζομένου δυτικοῦ τμήματος ὅστ' αὐ ποδῶν, ὁστ' εἶνα ἀντικείμενα καὶ χαλκᾷ ἀποτμήματα. "Ο νεκρὸς συνεπὼς θὰ «ἐβλεπε» πρὸς Δ.

XIV - XV. Εἰς ἀπόστασιν 1.60 μ. πρὸς Β. τῆς παιδικῆς λάρνακος VII καὶ εἰς βάθος 1.60 μ. ἀπὸ τοῦ ἐπιπέδου τῆς ἀσφάλτου, εὐρέθη πυρὰ, μήκους 1.70 μ., ἐξ ἧς συνελέγησαν ὄστρακα κεκαυμένα. Εἰς τὸ ἄκρον τῆς πυρᾶς καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον ἴστατο δίωτον πιθοειδὲς ταφικὸν ἀγγεῖον ἐξ ἐρυθροῦ πηλοῦ, ὕψους 0,25 μ., καὶ παρ' αὐτὸ ἐν ἀλάβαστρον ἐξ ἐρυθροῦ πηλοῦ, ἀκόσμητον, εἰς σκύφος (Πί ν. 82 α) καὶ ἕτερον ἀγγεῖον μελαμβαφές. "Η πυρὰ ἐξετείνετο περαιτέρω πρὸς ΒΑ., δὲν κατέστη ὅμως δυνατὴ ἡ διερεύνησίς της λόγῳ φόβου κατολισθήσεως τῶν χωμάτων τοῦ δρόμου. "Ο τάφος XV εἶναι καλυβίτης.

XVI. "Εναντι τῆς παιδικῆς λάρνακος XII καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον μετ' αὐτὴν (1.80 μ. ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς ἀσφάλτου) ἀνεφάνη τμήμα τάφου καλυβίτου, ἄνευ οὐδενὸς κτερίσματος.

XVII. Εἰς ἀπόστασιν 0,30 μ. βορείως τοῦ προηγουμένου τάφου καὶ παραλλήλως πρὸς αὐτόν, εὐρέθη, εἰς βάθος 1.80 μ., ἕτερος τάφος καλυβίτης, ἐλλιπὲς μικρὸν μόνον μέρος πρὸς ΒΔ. "Ο ἐντὸς αὐτοῦ σκελετὸς ἔχει τὴν κεφαλὴν ἐστραμμένην πρὸς ΝΑ. Οὐδὲν κτερίσμα εὐρέθη ἐντὸς τοῦ τάφου.

XVIII - XIX. Εἰς ἀπόστασιν 0,20 μ. νοτίως τοῦ τάφου XVI εὐρέθη πυρὰ, μήκους 0,90 μ. Νοτίως ταύτης καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς αὐτὴν ἑτέρα πυρὰ, μήκους 0,40 μ.

XX (α - β). "Οπισθεν τῆς πυρᾶς XIV διακρίνονται αἱ κέραμοι δύο τάφων καλυβιτῶν, οἱ ὁποῖοι ὁμως λόγῳ τεχνικῶν δυσχερειῶν δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἀνασκαφῶσι.

XXI. "Ο τάφος οὗτος ἦτο ἐν ἀγγεῖον περισυλλεγὲν εἰς ὄστρακα.

Β. "Ανατολικὴ συστάς

Νοτίως τῆς συμβολῆς τῆς Ἱερᾶς "Οδοῦ μετὰ τῆς ὁδοῦ Κωνσταντινουπόλεως, ἀπεκαλύφθη ἑτέρα συστάς τάφων.

XXII. Οὗτος ἦτο ἐκτισμένος διὰ μετρίου μεγέθους λίθων, ἄνευ κονιάματος, καὶ ἐστεγασμένος ὑπὸ διπλῆς σειρᾶς κεραμίνων πλακῶν. Εὐρέθη πλήρης χωμάτων καὶ ὁστῶν ἀναμεμιγμένων, μεταξὺ τῶν ὁποίων πολλὰ κρανία. Τοῦτο δεικνύει ὅτι ὁ τάφος εἶχε χρησιμοποιηθῇ δι' ἀνακομιδῆν. "Εντὸς αὐτοῦ μικρὸν ἀβαφές ἀπίσχημον δακρυδόχον ἀγγεῖον.

Πρὸς Β. τοῦ τάφου XXII εὐρέθη ἐπιτύμβιος τράπεζα ἐκ μαρμάρου, ἐν σχήματι ὀρθογωνίου παραλληλεπίπεδου, φέρουσα καὶ ἐπὶ τῶν δύο στενῶν πλευρῶν της τὴν ἐπιγραφὴν:

Φ Ι Α Ι Ω Ν

Διαστάσεις τραπέζης: Μῆκος 1.60, πλάτος 0,72 καὶ ὕψος 0,53 μ.

Βορείως τῆς τραπέζης καὶ εἰς βάθος 1.80 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τῆς ὁδοῦ ἀνεφάνη ἐκτεταμένον στρώμα τέφρας, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου ὑπῆρχον ὅστ' αὐ ζώων καὶ κέρατα. "Ισως πρόκειται περὶ χώρου θυσιῶν.

XXIII - XXV. "Οπισθεν τῆς ἐνεπιγράφου τραπέζης καὶ μετὰ τὴν ἀνέλκυσίν της, ἀνεφάνη τάφος καλυβίτης. Οὗτος, ὡς καὶ οἱ γειτονικοὶ καλυβίται XXIV καὶ XXV, λόγῳ φόβου κατολισθήσεως τῆς ὁδοῦ, δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐρευνηθῶσι.

XXVI. Τάφος, μήκους 1.97, πλάτους 0,50 καὶ ὕψους 0,72 μ., ἐκτισμένος εἰς μὲν τὰς μακρὰς πλευράς του δι' ἀργῶν λίθων καὶ κονιάματος, εἰς δὲ τὰς στενὰς δι' ὀπτοπλίνθων, εἰς ἐπαλλήλους σειράς, καὶ κονιάματος. Εὐρέθη πλήρης χωμάτων ἀναμεμιγμένων μετ' ὁστῶν.

XXVII. "Εναντι τοῦ προηγουμένου τάφου ἀπεκαλύφθη τάφος ἐπίσης κτιστός, κατευθύνσεως ἀπὸ Α. πρὸς Δ. Αἱ πλευραὶ του, πλὴν τῆς νοτίου, ἐκτισμέναι δι' ἐπαλλήλων σειρῶν κεραμίνων πλακῶν, ἔφερον ἐσωτερικῶς ἐπίχρισμα κονιάματος. "Η νότιος πλευρὰ ἐφράσσετο ὑπὸ κεράμου, ἔξωθεν τῆς ὁποίας ὑπῆρχον λίθοι πρὸς στήριξιν. "Ο τάφος, καλυπτόμενος ὑπὸ πλακός, οὐδὲν κτερίσμα ἔφερε.

Πρὸς Β. τῆς Ἱερᾶς "Οδοῦ, κατὰ τὴν συνέχειαν τοῦ χάνδακος, εὐρέθη τμήμα ἀρχαίας ὁδοῦ καὶ εἰς τὸ βόρειον ἄκρον της, πέραν τοῦ δυτικοῦ ὁρίου

τοῦ χάνδακος, ἀπεκαλύφθη ἐν τεμαχίοις ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφον παριστῶν δεξιώσιν.

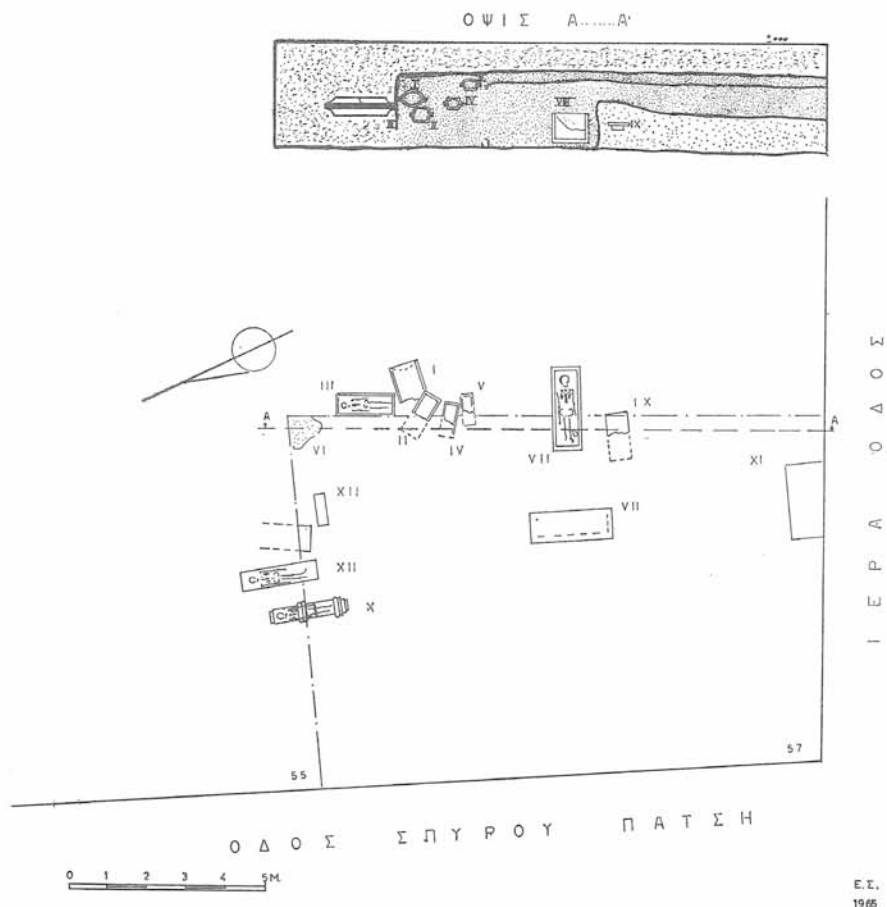
XXVIII. Βορείότερον τοῦ ἀναγλύφου εὐρέθη τάφος καλυβίτης, περιέχων τὸν σκελετὸν τοῦ νεκροῦ καὶ λεκανίδα μετὰ πώματος παρὰ τοὺς πόδας του (Πί ν. 82 α). Ἐντὸς τῆς λεκανίδος ὑπῆρχεν ἀστράγαλος.

20. Ἀνασκαφὴ οἰκοπέδου ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Σπύρου Πάτση ἀριθ. 57 καὶ Ἱερᾶς Ὀδοῦ (Σχ ἐ δ. 1,20)

Ἐντὸς τοῦ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Σπ. Πάτση ἀριθ. 55 οἰ-

τος τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ καὶ ἦσαν ἅπασαι τῶν κλασσικῶν χρόνων.

Οἱ πλείστοι τῶν τάφων εὐρέθησαν ἡμικατεστραμμένοι, εἴτε λόγῳ διανοίξεως κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους φρεάτων ἀποχετεύσεως, εἴτε ἐκ τῆς χρήσεως μηχανικῶν ἐκσκαφέων. Διὰ τοῦτο καὶ τὰ κτερίσματα ἦσαν ἐλάχιστα. Δύο πυξίδια, ὧν τὸ ἕτερον ἄνευ πώματος, τέσσαρα ληκύθια, δύο μελαμβαφεῖς σκύφοι, δύο ἀρυβαλλοειδεῖς λήκυθοι, ὧν ἡ ἑτέρα μετ' ἐρυθρομόρφου παραστάσεως σφιγγός, χαλκοῦν κάτωπτερον, στλεγγίς εἰς

Σχέδ. 18. Κάτωψις καὶ τομὴ τῶν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Σπ. Πάτση καὶ Ἱερᾶς ὁδοῦ εὐρεθέντων τάφων

κοπέδου εὐρέθησαν προσφάτως πέντε τάφοι (ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 62). Ἐφέτος διηρευνήθη τὸ πρὸς Ν. οἰκόπεδον (Σπ. Πάτση ἀριθ. 57), ὅπου ἐπεσημάνθησαν καὶ ἀνεσκάφησαν δέκα τρεῖς τάφοι, ἥτοι ἐπτὰ λάρνακες, ἅπασαι μετὰ πώματος, δύο πώριναι σαρκοφάγοι, εἰς λακκοειδῆς, μία πυρά, εἰς καλυβίτης καὶ εἰς ἐντὸς πηλίνου ἀγωγοῦ (Σχ ἐ δ. 18). Αἱ ταφαὶ εὐρίσκοντο εἰς βάθος περίπου 1.50 μ. ἀπὸ τοῦ καταστρώμα-

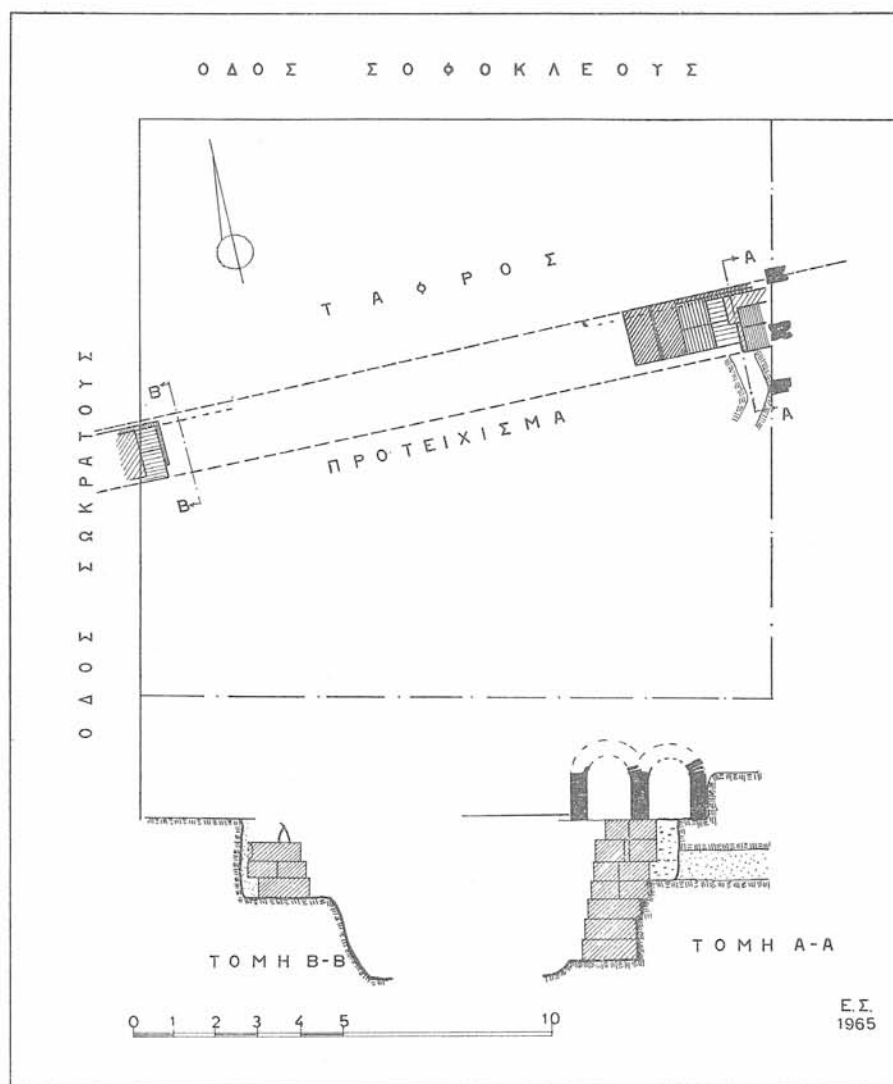
τεμάχια κλπ. Ἐντὸς τοῦ λακκοειδοῦς τάφου περισυνελέγησαν τεμάχια κεκαυμένου ξύλου. Ἀσφαλῶς προέρχονται ἐκ τοῦ ἐντὸς τοῦ λάκκου τοποθετηθέντος ξυλίνου φερέτρου.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἐντὸς τοῦ πηλίνου κυλινδρικοῦ ἀγωγοῦ ταφή. Ὁ σωλὴν, ὅστις ἀπετελεῖτο ἐκ δύο τεμαχίων, εἶχεν ἐσωτερικὴν διαμέτρον 0,36 μ. καὶ ἐφράσσετο εἰς τὰ δύο ἄκρα του διὰ πωμάτων, διαμέτρου 0,38 μ. Πρόβλημα εἶναι,

ἐὰν οὗτος κατεσκευάσθη ἐξ ὑπαρχῆς διὰ ταφικὴν χρῆσιν ἢ αὕτη εἶναι δευτερογενής. Ἐντὸς τοῦ τάφου εὐρέθησαν τὰ ὅστ' αὐτοῦ νεκροῦ (τὸ κρανίον εἰς τὸ βόρειον ἄκρον), εἰς μελαμβαφῆς σκύ-

τεῖχισμα, τμήμα τοῦ ὁποίου ἀπεκαλύφθη ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου εἰς δύο σημεία (Σχ. ἐδ. 19):

α) Παρὰ τὴν ἀνατολικὴν μεσοτοιχίαν, ἐκκινουὺν ἐκ ταύτης καὶ ἐκτεινόμενον μέχρι μήκους

Σχ. ἐδ. 19. Κάτωψις καὶ τομαὶ τοῦ ἐπὶ τῶν ὁδῶν Σωκράτους καὶ Σοφοκλέους ἀποκαλυφθέντος προτειχίσματος

φος καὶ ἓν ληκύθιον, ἀμφότερα τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶ-
νος.

21. Σωκράτους 1 καὶ Σοφοκλέους (Σχ. ἐδ. 1, 21)

Κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν τοῦ ὑπογείου τῆς ἐντὸς τοῦ κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν ὁδῶν Σοφοκλέους καὶ Σωκράτους οἰκοπέδου ἀνεγειρομένης οἰκοδο-
μῆς, ἤλθον εἰς φῶς ὀγκόλιθοι, οἵτινες μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν διεπιστώθη ὅτι ἀνήκον εἰς τὸ προ-

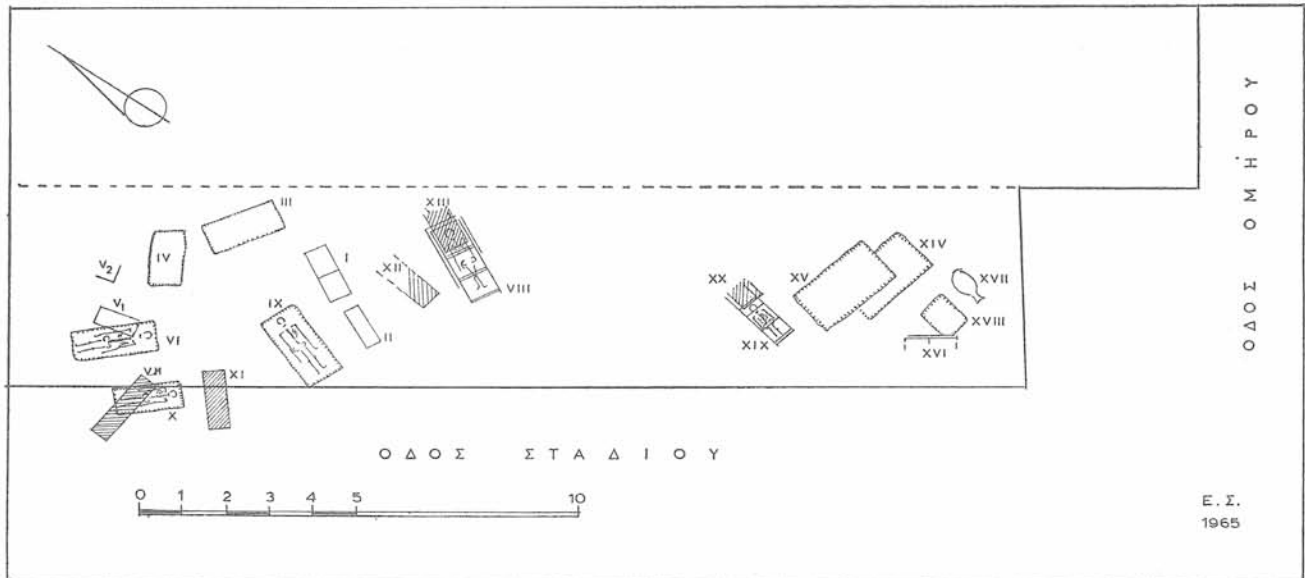
3.40 μ. πρὸς Δ. (Πί ν. 82 β). Τὸ ἄνω μέρος αὐ-
τοῦ κεῖται εἰς βάθος 1.10 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας
τῆς ἀσφάλτου. Τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ προτειχίσμα-
τος σφύζεται εἰς ὕψος ἑπτὰ δόμων, τῶν δύο τε-
λευταίων μὴ ἀποκαλυφθέντων τελείως λόγῳ δυσ-
χερειῶν καὶ κινδύνου πτώσεως τῶν παρακειμένων
χωμάτων. Οἱ δόμοι ἀποτελοῦνται ἐκ κροκαλοπα-
γῶν ὀγκολίθων, τοποθετημένων δρομικῶς καὶ
μπατικῶς ἐναλλάξ. Τὸ κάτω μέρος τοῦ προτειχί-

σματος ακολουθεί την διαμόρφωσιν τοῦ ἐδάφους, ἥτοι εἰς τὸ σημεῖον, ὅπου ἡ κιμιλιὰ εὐρίσκεται ὑψηλότερον, οἱ δόμοι ἦσαν τέσσαρες, εἰς δὲ τὸ ἄκρον, ὅπου ἡ κιμιλιὰ κατέρχεται, οἱ δόμοι εἶναι περισσότεροι.

Βορείως τοῦ τμήματος τούτου ἐγένετο τομή πρὸς εὕρεσιν τῆς τάφρου. Ταύτης ἐφάνη ἡ ὁδόν- τωσις καὶ ἀνεσκάφη μέγα μέρος μέχρι τῆς οἰκοδο- μικῆς γραμμῆς. Ὁ πυθμὴν τῆς εὐρέθῃ εἰς βάθος

τῶν θεμελίων τῆς παρακειμένης οἰκοδομῆς. Εἰς ἓν σημεῖον ἐντὸς τῆς μεσοτοιχίας ὁ τοῖχος τοῦ ἐνὸς τάφου ἐσφύζετο ὑψηλότερον καὶ ἐσχημάτι- ζεν εἰς τὸ ἄνω ἄκρον τοῦ ἐλαφρὰν καμπύλην. Ἐκ τούτου εἰκάζεται ὅτι ἡ στέγη τῶν τάφων ἦτο ἀ- ψιδωτή.

Ἀνωθεν τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ προτειχί- σματος ἐπίσης διακρίνονται ἱχνη δύο κατεστραμ- μένων κεραμοσκεπῶν τάφων.

Σχέδ. 20. Κάτωψις τῶν ἐπὶ τῶν ὁδῶν Σταδίου καὶ Ὁμήρου ἀποκαλυφθέντων τάφων

2.70 μ. ἀπὸ τοῦ ἐπιπέδου γενικῆς ἐκσκαφῆς τοῦ οἰκοπέδου.

β) Παρὰ τὴν οἰκοδομικὴν γραμμὴν τῆς ὁδοῦ Σωκράτους καὶ εἰς βάθος 0,55 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ πεζοδρομίου, ἀνεφάνη ἕτερον τμήμα τοῦ προτειχίσματος, ἐκτεινόμενον πέραν τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς πρὸς Δ. Σφύζεται εἰς ὕψος τριῶν δόμων καὶ ἀποτελεῖ συνέχειαν τοῦ προηγουμένου. Τὸ μεταξύ τῶν τμήμα ἐλλεῖπει, καταστραφέν κατὰ τὴν διάνοξιν τοῦ ὑπογείου τῆς προγενεστέρως οἰκοδομῆς.

Εἰς τὴν ἀνατολικὴν μεσοτοιχίαν διεκρίνοντο ἐν τομῇ δύο τάφοι παλαιοχριστιανικοί, ἐδραζόμενοι ἐπὶ τοῦ ἄνω δόμου τοῦ προτειχίσματος. Οὗτοι ἦσαν ἐκτισμένοι δι' ἄργων λίθων καὶ κονιάματος ἰσχυρᾶς προσμίξεως (κουρασάνι), ἐσωτερικῶς δὲ ἐπικεχρισμένοι δι' ἁπλοῦς κονιάματος. Οἱ τάφοι ἐφήπτοντο πρὸς ἀλλήλους κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε τὴν μίαν τῶν μακρῶν πλευρῶν τῶν εἶχον κοινήν. Εὐρέθησαν πλήρεις χωμάτων, μετὰ τοῦ ἄνω αὐτῶν μέρους κατεστραμμένου ὑπὸ

τὸ ἔδαφος ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου εἶναι σκληρὰ βραχοκιμιλιὰ, παρουσιάζουσα εἰς πολλὰ σημεῖα λαξευτὰ ἀνοίγματα ἀγωγῶν.

22. Σταδίου καὶ Ὁμήρου γωνία (Σχέδ. 1, 22)

Τὸ κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν ὁδῶν ἐν ἐπικεφαλίδι ὁδῶν οἰκόπεδον, ἰδιοκτησίας τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, ἀνεσκάφη τμηματικῶς κατὰ τὰ ἔτη 1963, 1964 (βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 98) καὶ 1965, λόγῳ ἐπανελημμένων διακοπῶν τῶν ἐνταῦθα οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν.

Τὸ τμήμα, τὸ ὁποῖον ἀνεσκάφη κατὰ τὸ ἔτος 1965, περιλαμβάνει τὸ νοτιοανατολικὸν ἄκρον τοῦ οἰκοπέδου καὶ ἔχει πρόσοψιν 22 μ. ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Σταδίου καὶ 5 μ. ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ὁμήρου. Συνολικῶς ἀπεκαλύφθησαν εἴκοσι τάφοι ποικίλης κατευθύνσεως, εὐρισκόμενοι εἰς βάθος περίπου 4 - 4.50 μ. ἀπὸ τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ Σταδίου. Οὗτοι ἠριθμήθησαν ἀπὸ I μέχρι XX κατὰ σειρὰν εὐρέσεως (Σχέδ. 20) καὶ ἀνήκουν ἅπαντες εἰς τὸν 5ον π.Χ. αἰῶνα.

Τάφος Ι. Κεραμοσκεπής - κιβωτιόσχημος, ἐξ ἐπιπέδων κεράμων καὶ εἰς τὰς ἐξ πλευράς. Ἐντὸς αὐτοῦ εὐρέθησαν τὰ ὀστέα τοῦ νεκροῦ κεκαυμένα καὶ τὰ ἐξῆς κτερίσματα: Πήλινα πτηνά (ἐν ἀκέραιον καὶ τεμάχια ἄλλων), ἐν ληκύθιον, μικρὰ πυξίς, μικρὰ οἰνοχόη μετ' ἐρυθρομόρφου παραστάσεως παίζοντος παιδίου, εἰδώλιον γυναικὸς εἰς τεμάχια.

Τάφος ΙΙ. Παιδικὴ λάρναξ. Κατὰ τὴν ἐρευνάν της εὐρέθησαν ὀλίγα τετριμμένα ὀστέα, πήλινον εἰδώλιον παιδὸς εἰς τεμάχια, εἰδώλια πτηνῶν (Πί ν. 83 β) καὶ δύο μελαμβαφῆ φιαλίδια.

Τάφος ΙΙΙ. Λακκοειδής, λαξευτὸς εἰς τὴν κιμιλίαν. Ἐντὸς αὐτοῦ εὐρέθησαν ὀλίγα ὀστέα τετριμμένα (τὸ κρανίον εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον) τέσσαρες λήκυθοι καὶ μία ἐρυθρόμορφος πυξίς (Πί ν. 83 α), ὕψους μετὰ τοῦ πώματος 0,20 μ.

Τάφος ΙV. Λακκοειδής. Εὐρέθη ἡμικατεστραμμένος καὶ μόνον ὀλίγα ὀστέα ὑπῆρχον ἐντὸς αὐτοῦ.

Οἱ τάφοι V₁ καὶ V₂ ἦσαν λάρνακες, εὐρεθεῖσαι ἡμικατεστραμμέναι. Εἰς τὰ πλησίον τῆς δευτέρας λάρνακος χώματα εὐρέθη λήκυθος ἀκεραία τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.

Τάφος VI. Λακκοειδής. Ἐντὸς αὐτοῦ εὐρέθησαν τὰ ὀστέα τοῦ νεκροῦ (τὸ κρανίον εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον) καὶ δύο λήκυθοι μετὰ γραπτῶν φύλλων κισσοῦ, τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος.

Τάφος VII. Οὗτος ἦτο καλυβίτης· εὐρέθη σεσυλημένος.

Τάφος VIII. Κεραμοσκεπής - κιβωτιόσχημος. Εὐρέθησαν τὰ ὀστέα τοῦ νεκροῦ (τὸ κρανίον εἰς τὸ βόρειον ἄκρον), ἐν ἐρυθρόμορφον ληκύθιον καὶ τεμάχια ἄλλων.

Τάφος IX. Λακκοειδής. Ἐντὸς αὐτοῦ εὗρομεν λήκυθον μετὰ γραπτῶν φύλλων κισσοῦ, ὄστρακά τινα, ἀλάβαστρον εἰς τεμάχια καὶ τὰ ὀστέα τοῦ νεκροῦ (τὸ κρανίον εἰς τὸ βόρειον ἄκρον).

Τάφος X. Λακκοειδής. Περιεῖχε τὰ ὀστέα τοῦ νεκροῦ (τὸ κρανίον εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον) καὶ μίαν λήκυθον μετ' ἐρυθρομόρφου παραστάσεως, σφζ. ὕψ. 0,115 μ. (Πί ν. 83 γ).

Οἱ τάφοι XI - XIII ἦσαν καλυβίται καὶ περιεῖχον ἐλάχιστα ὀστέα. Ὁ τελευταῖος περιεῖχε καὶ ἐν μικροσκοπικὸν μελαμβαφὲς ληκύθιον.

XIV - XV. Ὁ λακκοειδὴς τάφος XIV εἶχε παραβιασθῆ κατὰ τὸ βορειοδυτικὸν τοῦ ἄκρον ἀπὸ τὸν ὑπερκείμενον ἐπίσης λακκοειδῆ τάφον XV. Κατὰ τὴν ἐρευναν δὲν κατέστη δυνατός ὁ διαχωρισμὸς τῶν κτερισμάτων. Συνελέγησαν ὄστρακα λευκῶν ληκύθων, κεκαυμένα ὀστέα καὶ τινα ἄλλα ὄστρακα. Ἐπίσης θρύμματα χαλκοῦ.

XVI. Καὶ ὁ τάφος οὗτος εἶχε παραβιασθῆ παλαιότερον, δι' ὃ ἡ ἐρευνά του οὐδὲν ἀπέδωκεν.

Ὁ τάφος XVII ἦτο ταφικὸς ἀμφορεὺς εὐρεθεὶς εἰς πλαγίαν θέσιν. Ἐντὸς αὐτοῦ χώματα καὶ τετριμμένα ὀστέα. Ὑψος ἀμφορέως 0,60 μ.

Κατὰ τὴν ἐρευναν τοῦ λακκοειδοῦς τάφου XVIII συνελέγησαν ὀλίγα ὄστρακα. Ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ τάφου πυρά.

Ὁ τάφος XIX ἦτο λελαξευμένος εἰς τὸν μαλακὸν βράχον καὶ κεκαλυμμένος διὰ διπλῆς σειρᾶς ἐλαφρῶς καμπύλων κεράμων. Περιεῖχεν ὀλίγα ὀστέα τετριμμένα καὶ ὄστρακα τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος.

Ὁ λακκοειδὴς τάφος XX ἦτο σχεδὸν τελείως κατεστραμμένος. Τὸ νότιον ἄκρον τοῦ ἔκειτο ἐπὶ μέρους τοῦ τάφου XIX. Ἐπ' αὐτοῦ πυρά καὶ ὀλίγα ὄστρακα λευκῶν ληκύθων.

23. Ὁδὸς Ὁθωνος 4 (Σχέδ. 1, 23)

Ἐντὸς τοῦ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ὁθωνος ἀριθ. 4 οἰκοπέδου καὶ περὶ τὸ κέντρον αὐτοῦ, κατὰ τὴν διάνοξιν πεδίου, εὐρέθημεν πρὸ ἐνὸς βόθρου τοῦ παλαιοῦ οἰκήματος, ὅθεν ἐξ ἀρχῆς ἐξηγούμεν ὄστρακα καὶ ἀγγεῖα ἐλληνιστικά. Σὺν τῇ προόδῳ τῶν ἐργασιῶν τὰ ἐξαγόμενα ὄστρακα καὶ ἀγγεῖα ἐπληθύνοντο. Οὕτως ἀντελήφθημεν, ὅτι εἰχομεν πρὸ ἡμῶν ἀρχαῖον ἀποθέτην, λελαξευμένον ἐντὸς τοῦ μαλακοῦ βράχου (κιμιλιάς), κατόψεως ὀρθογωνίου, διαστάσεων 2.25 x 1.25 μ.

Τοῦτον ἀνεσκάψαμεν μέχρι βάθους 9.50 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ οἰκοπέδου. Παρ' ὅλον ὅτι καὶ πέραν τοῦ σημείου τούτου τὸ ἔδαφος ἦτο μαλακὸν καὶ περιεῖχεν ὄστρακα, δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ συνέχισις τῆς σκαφῆς του, ἀφ' ἐνὸς μὲν λόγῳ τῶν συνεχῶς ἀναβλυζόντων ἀφθόνων ὑδάτων, ἀφ' ἑτέρου δὲ λόγῳ τῶν ἐξ αἰτίας τοῦ μεγάλου βάθους δημιουργηθειῶν ραγμῶν εἰς τὰ τοιχώματα τοῦ ἀποθέτου καὶ τῆς κατολισθήσεως τμήματος αὐτῶν.

Τελικῶς συνελέγησαν στρωματογραφικῶς περὶ τὰ ἑκατὸν δέκα πέντε κιβώτια ὀστράκων καὶ ἀγγείων ἡμικατεστραμμένων. Ἄπαντα εἶναι τοῦ τέλους τῶν ἐλληνιστικῶν ἢ τῶν πρώτων ρωμαϊκῶν χρόνων (Πί ν. 84 α - β). Μεταξὺ τούτων ὑπῆρχον πολλὰ μῆτραι (Πί ν. 84 γ - δ), ὥς καὶ ἀρκετοὶ λύχνοι. Λόγῳ τῶν ἀφθόνων μητρῶν, τῆς ποσότητος τῶν ἀγγείων καὶ τῶν ἀτελειῶν περὶ τὴν κατασκευὴν πλείστων τούτων, εἰκάζεται, ὅτι ἴσως πρόκειται περὶ ἀποθέτου γειτονικοῦ ἐργαστηρίου.

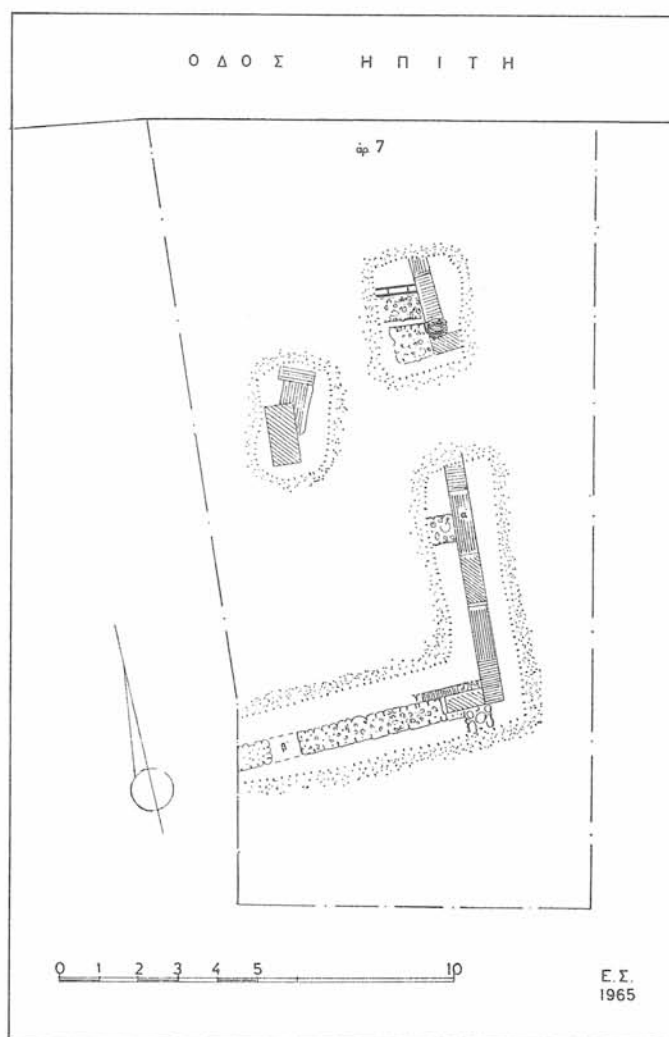
Ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου ὑπῆρχε μία ἐκ μαρμάρου σαρκοφάγος, χρησιμοποιουμένη ὑπὸ τῶν ἐνοίκων ὡς δεξαμενὴ ὕδατος. Πιθανὸν προέρχεται ἐκ τοῦ αὐτοῦ χρόνου.

24. 'Οδὸς Ἡπίτου 7 (Σχέδ. 1, 24)

Ἐντὸς τοῦ ἐν ἐπικεφαλίδι οἰκοπέδου καὶ εἰς βάθος 1.70 μ. ἀπὸ τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ, μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ Β. πρὸς Ν., ἀπεκαλύφθη τοῖχος, μήκους 5.05 μ., ἐκ μεγάλων παρίνων ὀγκολί-

᾿Αμφότεροι οἱ τοῖχοι ἔχουν πλάτος 0,60 μ. καὶ ἐδράζονται ἐπὶ τῆς κιμιλιάς. Ὁ τοῖχος β εἰς τὸ ἀνατολικόν του ἄκρον κάμπτεται κατ' ὀρθὴν γωνίαν πρὸς Ν., ἐλάχιστον ὅμως τμήμα τοῦ σκέλους τούτου διεσώθη. Παραλλήλως πρὸς τὸν τοῖχον β, καὶ δὴ εἰς τὸ ἀνατολικόν του ἄκρον καὶ πρὸς

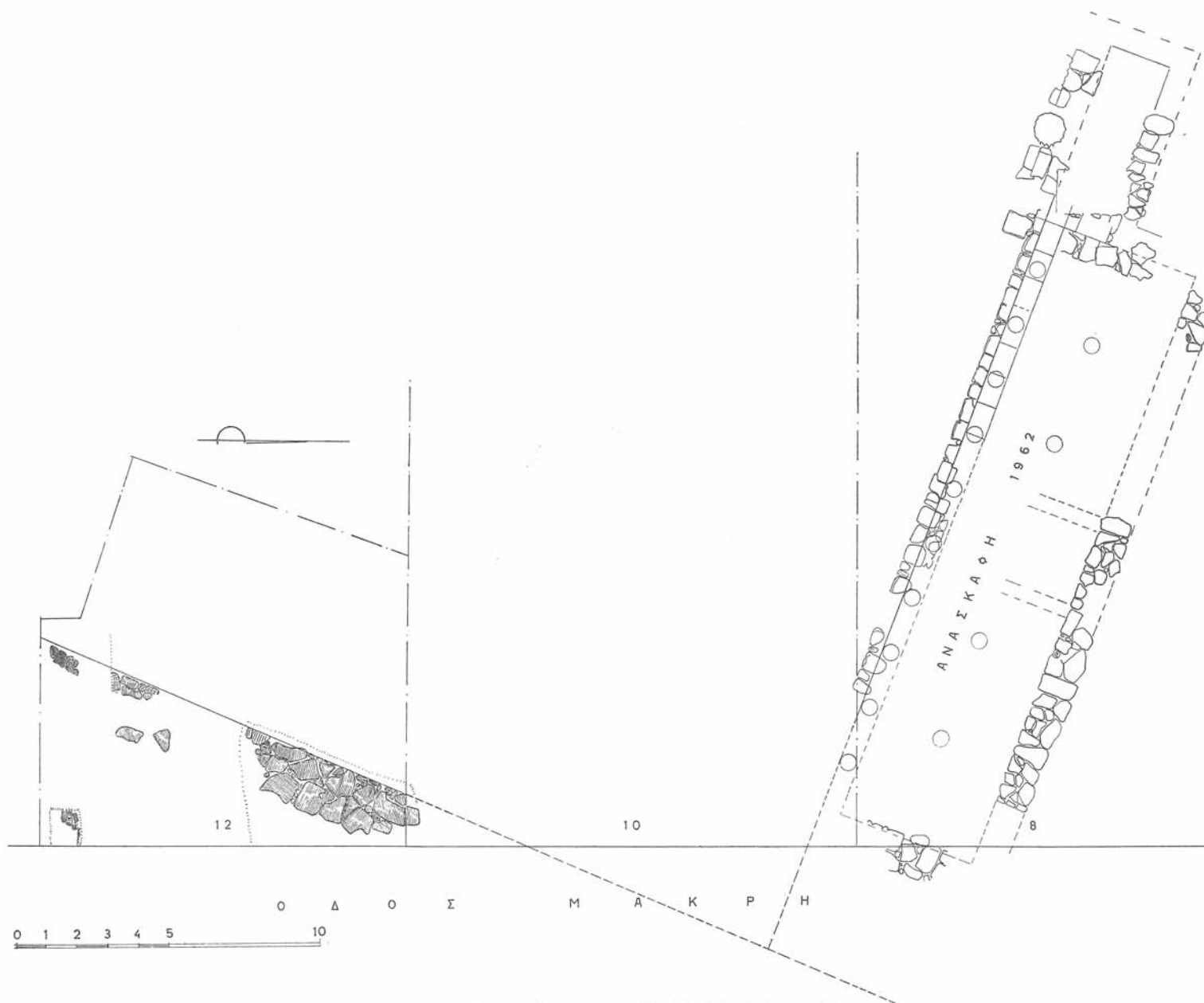
Σχέδ. 21. Κάτοψις τῶν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἡπίτου 7 ἀποκαλυφθέντων τοίχων

θων, φερόντων ἴχνη ἀσβεστοκονιάματος (Σχέδ. 21, α). Ὁ τοῖχος οὗτος εἰς τὸ νότιον ἄκρον του κάμπτεται κατ' ὀρθὴν γωνίαν πρὸς Δ., μέχρι μήκους 1.50 μ. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο φαίνεται, ὅτι προσετέθη ἀργότερον ἕτερος τοῖχος (Σχέδ. 21, β) ἐκ μικροτέρων ἀκανονίστων λίθων καὶ ἀσβεστοκονιάματος, ὅστις συνεχίζει ἐπίσης πρὸς Δ., μέχρι μήκους 5.10 μ. ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου καὶ ἀπροσδιορίστως πέραν τῆς δυτικῆς μεσοτοιχίας.

Β. περὶ τὰ 0,50 μ. χαμηλότερον τούτου, ὑπάρχει τμήμα ἑτέρου τοίχου (γ), εὐτελοῦς κατασκευῆς. Ἄγνωστος τυγχάνει ἡμῖν ἡ χρῆσις τοῦ κτηρίου.

25. 'Οδὸς Μακρῆ 12 (Σχέδ. 1, 25)

Εἰς τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Μακρῆ ἀριθ. 12 οἰκόπεδον ἠρευνήσαμεν ἐπισταμένως, καθ' ὅτι εἰς τὸ παραπλεύρως οἰκόπεδον (ἀριθ. 8 τῆς αὐτῆς ὁδοῦ) εἰ-

Σχέδ. 22. Κάτωψις ανασκαφών εις τὴν ὁδὸν Μακρὴ 12

χεν εύρεθῇ κατὰ τὸ 1962 μέγα οἰκοδόμημα. Δοκιμαστικαὶ τομαὶ ἐγένοντο εἰς πολλὰ σημεῖα τοῦ οἰκοπέδου μέχρι βάθους 3.60 μ. Αἱ ἐπιχώσεις ἦσαν πλούσιαι καὶ ποικίλαι. Ρωμαϊκαὶ εἰς τὰ ἀνώτερα στρώματα, παλαιότεραι, κυρίως γεωμετρικαί, χαμηλότερον, τὸ κατώτατον δὲ στρώμα ἐξ ἄμμου μετ' ὀλίγων μυκηναϊκῶν ὀστράκων. Τὸ κυριώτερον εὑρημα ἦτο τὸ εὐρὺ θεμέλιον, τὸ ὁποῖον εύρέθη εἰς τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν τοῦ οἰκοπέδου, πλησίον τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς. Τοῦτο εύρίσκεται εἰς ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὸ ὅλον κτηριακὸν συγκρότημα τῆς ὁδοῦ Μακρῇ ἀριθ. 8 (Σχέδ. 22). Κατεύθυνσις θεμελίου ἀπὸ ΒΑ. πρὸς ΝΔ. Πλάτος 1.75 μ., ἀποκαλυφθὲν μήκος 6 μ. Εύρέθη εἰς βάθος 2.40 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας. Εἰς τὸ αὐτὸ βάθος εύρέθη καὶ ἡ συνέχειά του πρὸς Ν., εἰς ἀπόστασιν τριῶν περίπου μέτρων ἀπὸ τοῦ προηγουμένου. Λόγῳ τεχνικῶν δυσχερειῶν δὲν κατέστη δυστυχῶς δυνατὴ ἡ συνέχισις τῆς ἀνασκαφῆς.

26. Ὁδὸς Τυρταίου (Σχέδ. 1, 26)

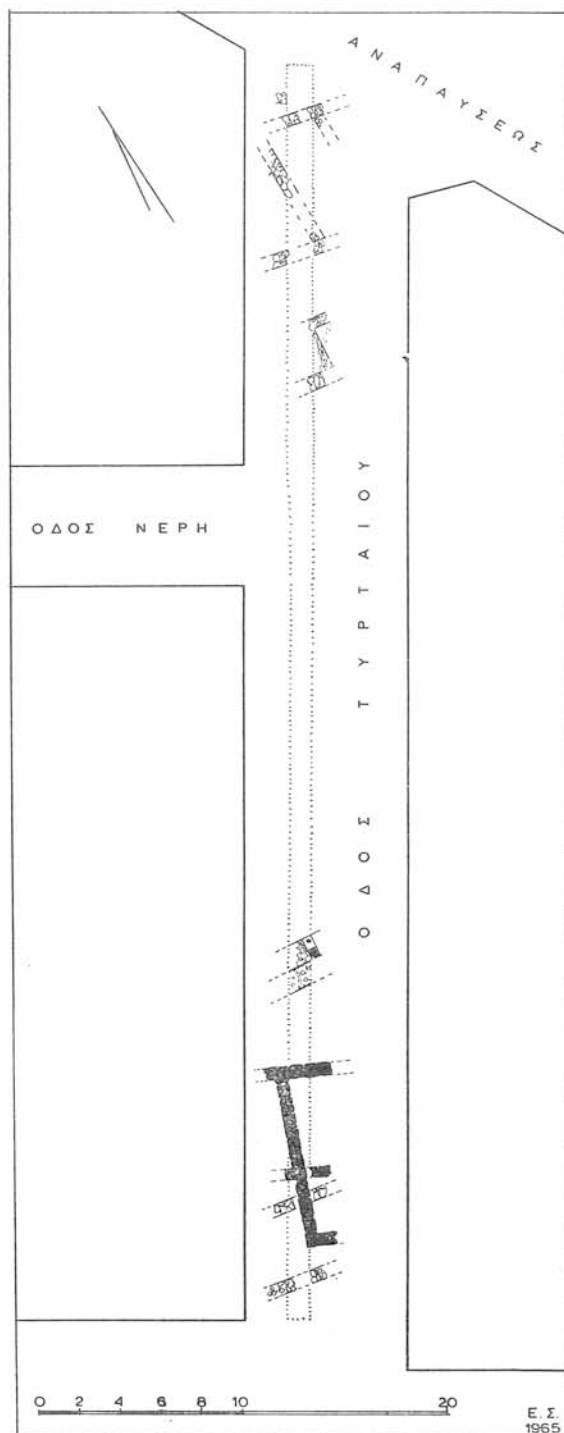
Κατὰ τὴν διάνοξιν ὑπὸ τοῦ ΟΤΕ χάνδακος κατὰ μήκος καὶ εἰς ἀπόστασιν 2.35 μ. ἀπὸ τῆς δυτικῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς τῆς ὁδοῦ Τυρταίου καὶ εἰς τὸ μεταξὺ τῶν ὁδῶν Ἀναπαύσεως καὶ Περραιβοῦ τμήμα αὐτῆς, ἤλθον εἰς φῶς εἰς πολλὰ σημεῖα ὑπολείμματα τοίχων, ἀνηκόντων εἰς δύο κτηριακὰ συγκροτήματα (Σχέδ. 23).

α) Βόρειον συγκρότημα:

Τὸ συγκρότημα τοῦτο, τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ πλέον κατεστραμμένον, συνηντήσαμεν εἰς τὸ παρὰ τὴν ὁδὸν Ἀναπαύσεως τμήμα τῆς ὁδοῦ καὶ τὰ ἀνώτερα σφζόμενα μέρη του εἰς βάθος 0,10 - 0,40 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τῆς. Οἱ τοῖχοι, ἅπαντες ἐκ μικρῶν ἀργῶν λίθων καὶ ἱλύος, ἡδράζοντο ἐπὶ στρώματος ἐρυθροποῦ χώματος, ἐφθανον εἰς βάθος 1.30 - 1.65 μ. καὶ εἶχον κατεύθυνσιν, ἄλλοι μὲν ἀπὸ Α. πρὸς Δ., ἄλλοι δὲ ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Ἐννοούμενοι ἐσχημάτιζον δύο μικρὰ διαμερίσματα κτίσματος ἀγνώστου χρήσεως, ἐλληνιστικῶν μᾶλλον χρόνων.

β) Νότιον συγκρότημα:

Τὸ νότιον συγκρότημα ἀνεσκάφη μετὰ πολλῆς προσοχῆς, λόγῳ ὅμως τοῦ ἐκ τῶν πραγμάτων περιωρισμένου πεδίου ἐρεῦνης οὐδὲν συγκεκριμένον ἀπέδωκεν. Εύρέθησαν καὶ πάλιν τοῖχοι, ὅμοιοι τοῖς προηγουμένοις, κατευθύνσεως ἀπὸ ΝΔ. πρὸς ΒΑ., καὶ εἰς βάθος 0,14 μ. τμήμα θεμελίου ἐκ μεγάλων πελεκητῶν λίθων, ἀνῆκον πιθανώτατα εἰς κτήριον κλασσικῶν χρόνων. Τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἐνισχύει καὶ ἡ πλησίον εὑρεσις κλασσικῶν ὀστράκων. Τὸ ἐπὶ τῆς κιμιλιάς ἐδραζόμενον θεμέλιον,

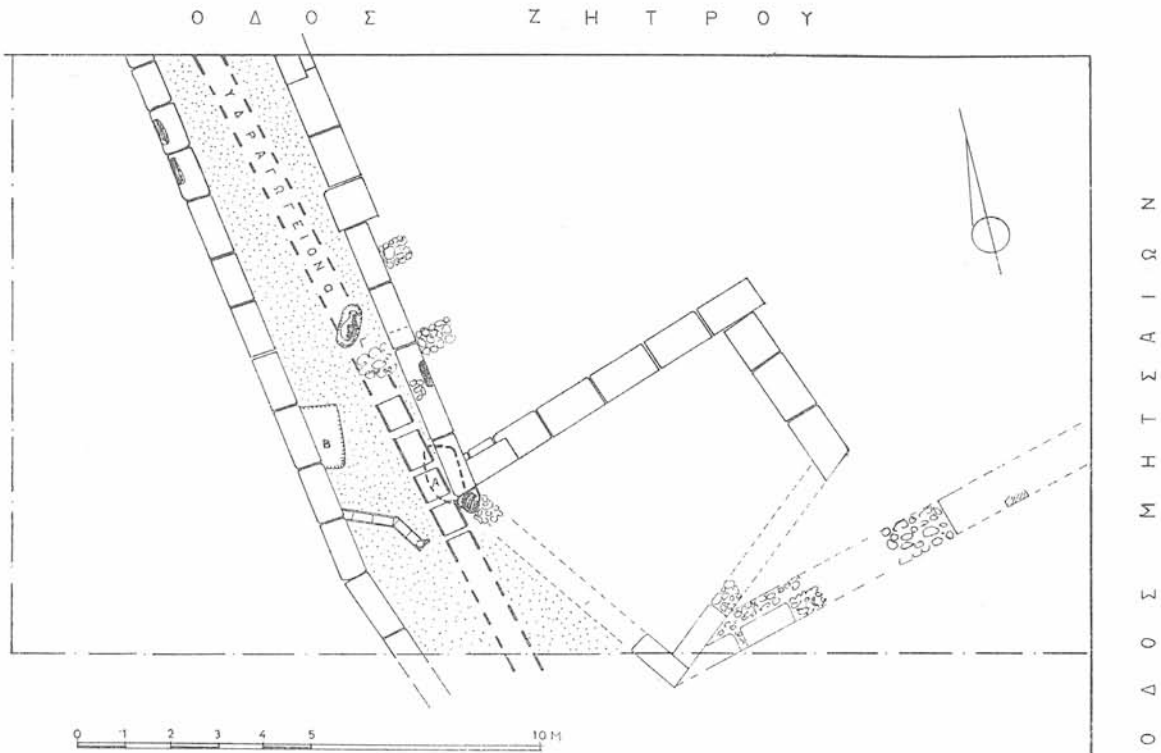

Σχέδ. 23. Κάτοψις τοίχων ἀποκαλυφθέντων ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Τυρταίου

αποτελούμενον ἐξ ἑνὸς μακροῦ τοίχου, κατευθύνσεως ἀπὸ Β. πρὸς Ν. καὶ τριῶν μικροτέρων, καθέτων πρὸς αὐτόν, ἐσχημάτιζε τρία διαμερίσματα. Εἰς τὸ βόρειον ἄκρον, λόγῳ τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους, τὸ θεμέλιον διετηρήθη εἰς ὕψος

27. Ὁδὸς Μητσαίων καὶ Ζήτρου (Σχέδ. 1, 27)

Ἐντὸς τοῦ κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν ὁδῶν Μητσαίων καὶ Ζήτρου οἰκοπέδου καὶ εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα αὐτοῦ ἀπεκαλύφθη ἀρχαία ὁδὸς ἐκ

Σχέδ. 24. Κάτωψις τῆς ἐπὶ τῶν ὁδῶν Ζήτρου καὶ Μητσαίων ἀποκαλυφθείσης ἀρχαίας ὁδοῦ

1.15 - 1.30 μ. καὶ ἦτο κατεσκευασμένον κατὰ τὸ πολυγωνικὸν σύστημα.

Ἡ ἀποκάλυψις τῶν κτηρίων τούτων εἶναι ὅλως σημαντικὴ διὰ τὴν ἐπιστήμην, διότι εἰς τὸν χρόνον τοῦτον, τὸν εὐρισκόμενον ἐξω τῶν πυλῶν τοῦ ἀρχαίου Ἀστεως, τοποθετεῖται τὸ Κυνόσαργες. Κατὰ τὸν κ. Ἰ. Τραυλὸν μάλιστα (Πολεοδομικὴ Ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, σ. 91 - 92) τοῦτο ἐξετείνετο κατὰ μῆκος τῆς ἀριστερᾶς ὁχθῆς τοῦ Ἰλισοῦ, παρὰ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονος, ἐδῶ δὲ καὶ μέχρι τῆς Ἀγίας Φωτεινῆς πρέπει νὰ ζητηθοῦν τὰ ἐρείπιά του. Εἰς αὐτὴν τὴν περιοχὴν καὶ ἄλλοτε εὐρέθησαν λείψανα οἰκοδομημάτων [BSA III (1896/97) σ. 232 - 233 (C. Smith), AM XXI (1896) σ. 463 (W. Dörpfeld)]. Πολὺ πιθανὸν λοιπὸν τὰ σημερινὰ ὑπολείμματα νὰ ἀνήκον εἰς παραρτήματα τοῦ περιφανοῦς Γυμνασίου.

πεπατημένου χώματος, πλάτους 2.40 μ. καὶ κατευθύνσεως ἀπὸ ΒΔ. πρὸς ΝΑ. Φέρει ἐκατέρωθεν ἀναλημματικούς τοίχους ἐξ ἐρυθρωπῶν ὀγκολίθων εἰς μίαν σειρὰν, δρομικῶς τεταγμένων (Σχέδ. 24· Πί ν. 85 α). Τὸ πλάτος ἐκάστου ἀναλημματικοῦ τοίχου εἶναι περίπου 0,60, τὸ ἀνώτατον σφζόμενον ὕψος τοῦ περὶ τὰ 0,70 μ. Ὁ δυτικὸς τοῖχος ἔχει συνολικὸν ἀποκαλυφθὲν μῆκος 14,70, ὁ δὲ ἀνατολικὸς 16,20 μ. Ἀμφότεροι εὐρίσκονται εἰς βάθος 2 μ. περίπου ἀπὸ τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ Ζήτρου καὶ βαίνουνσι παραλλήλως. Ὑπὸ τοὺς ὀγκολίθους ὑπόστρωμα πάχους 0,22 μ. ἐκ μικρῶν ἀκανονίστων λίθων πρὸς ὑποστήριξιν καὶ ὑπ' αὐτὸ στρῶμα μελανῶν χωμάτων, πάχους 0,38 μ. Ἐν συνεχείᾳ κιμιλία. Ἀμφότεροι οἱ ἀναλημματικοὶ τοῖχοι φέρουν κονίαμα εἰς τὴν ἐσωτερικὴν τῶν πλευρῶν. Κατὰ τὸν κ. Ἰω. Τραυλόν, ἴσως πρόκειται περὶ ὑπολείμματα κτηρίων, τὰ

όποια εφήπτοντο τῶν ἐσωτερικῶν πλευρῶν τῶν τοίχων τούτων.

Εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἐφάπτονται, σχεδὸν καθέτως πρὸς αὐτόν, τμήματα τοίχων εὐτελοῦς κυρίως κατασκευῆς ἐκ μικρῶν ἀκανονίστων λίθων καὶ λίαν ἐλλιπῶς διατηρουμένων. Ὁ σημαντικώτερος τῶν τοίχων ἐφάπτεται τοῦ ἀναλημματικοῦ εἰς τὰ 11.05 μ. ἀπὸ τῆς βορείου οἰκοδομικῆς γραμμῆς καὶ σφίζεται εἰς ὕψος ἐνὸς μόνον δόμου, ἀποτελούμενος ὁμοίως ἐξ ἐρυθρῶν ὀγκολίθων. Εἰς τὰ 8.10 μ. ἀπὸ τοῦ σημείου, εἰς τὸ ὁποῖον ἐφάπτεται τοῦ ἀνατολικοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου, οὗτος κάμπτεται πρὸς Ν. κατ' ὀρθὴν γωνίαν καὶ συνεχίζει εἰς μήκος 3.60 μ.

Κατὰ μήκος τῆς νοτίου μεσοτοιχίας ἀπεκαλύφθησαν καὶ ἕτερα, ἐλλιπέστατα διατηρούμενα, τμήματα τοίχων, εὐτελοῦς κατασκευῆς.

Εἰς τὸ νότιον τμήμα τῆς ἀποκαλυφθείσης ἀρχαίας ὁδοῦ ἀνεφάνη ἀγωγός (α), διατηρούμενος εἰς μήκος 2.56 μ. Ἀποτελεῖται ἐκ μεγάλων καμπύλων κεράμων, τοποθετημένων ἀντιστροφῶς. Ἐξωτερικὸν πλάτος ἀγωγοῦ 0,49 μ. Ἐσωτερικὸν πλάτος 0,39 μ. Ἐντὸς τοῦ ἀγωγοῦ ρέει καὶ σήμερον ὕδωρ.

Ὀλίγον δυτικώτερον τοῦ ἀγωγοῦ τούτου καὶ κατὰ 0,60 μ. ὑψηλότερον, ἀπεκαλύφθη ἕτερος ἀγωγός (β). Οὗτος ἔχει ἐπιπέδους πλευρὰς καὶ καλύπτεται ὑπὸ κεράμων ἐν σχήματι Π.

Ὑπὸ τὸ δάπεδον τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ καὶ εἰς βάθος 3.50 μ. ἀπὸ τοῦ καταστρώματος τῆς σημερινῆς, ἀπεκαλύφθησαν τρεῖς γεωμετρικοὶ τάφοι, εἰς μικρὰν ἀπ' ἀλλήλων ἀπόστασιν (Σχέδ. 24, Α¹, Β, Γ). Ἀπαντες ἦσαν λακκοειδεῖς, λαξευτοὶ ἐντὸς τῆς κιμιλιᾶς.

Τάφος Β

Ἐντὸς αὐτοῦ εὐρέθησαν εἴκοσι ὀκτὼ πύληνα ἀντικείμενα ἥτοι: ἀγγεῖα, ζευγὸς μικρῶν ὑποδημάτων, μικροὶ τροχοί, σφαιρίδια κλπ. Ὁ τάφος φαίνεται, ὅτι ἀνήκεν εἰς νήπιον.

Τάφος Γ

Μόνον τμήμα τούτου σφίζεται, τοῦ ὑπολοίπου καταστραφέντος ὑπὸ τοῦ πρώτου ἀγωγοῦ. Τὸ λάξευμα περιέκλειε τμήμα πίθου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εὐρέθη κύπελλον ἄνευ λαβῆς καὶ μικρὰ οἰνοχόη.

28. Ὁδὸς Δημητρακοπούλου 50 (Σχέδ. 1, 28)

Ἐντὸς τοῦ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Δημητρακοπούλου ἀριθ. 50 κειμένου οἰκοπέδου, κατὰ τὴν διάνοξιν θεμελίων οἰκοδομῆς, ἀπεκαλύφθησαν ἐξ τάφοι ὅστε-

1. Ὁ γεωμετρικὸς τάφος Α θὰ περιληφθῇ εἰς τὴν ἐκθεσιν τοῦ ἔτους 1966.

ρορρωμαϊκῶν χρόνων (Σχέδ. 25 II, III, IV, V, IX καὶ X), τῶν ὁποίων αἱ κάθετοι πλευραὶ ἦσαν ἐκτισμέναι δι' ἀργολιθοδομῆς καὶ ἐπικεχρισμέναι δι' ἐρυθροῦ κονιάματος. Τὸ δάπεδον τῶν ἤτο ἐκ πεπιεσμένου χώματος, εἰς τινὰς δὲ τούτων ἐσφίζετο μέρος τῆς καμαρωτῆς, δι' ὅπου πλίνθων κατεσκευασμένης, στέγης τῶν. Οὐδὲν κτέρισμα εὐρέθη ἐντὸς αὐτῶν. Εἰς τὸν τάφον εἰσῆρχετο τις δι' ἀψιδωτῆς, ἐξ ὀπτοπλίνθων κατεσκευασμένης θύρας. Παρὰ τοὺς τάφους τούτους ἀπεκαλύφθη φρέαρ κυκλικόν, κτιστὸν ἐξ ὀπτοπλίνθων καὶ κονιάματος. Λόγῳ τοῦ ὅτι ἦτο πλήρες ἀκαθαρσιῶν κατέστη ἀδύνατος ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ.

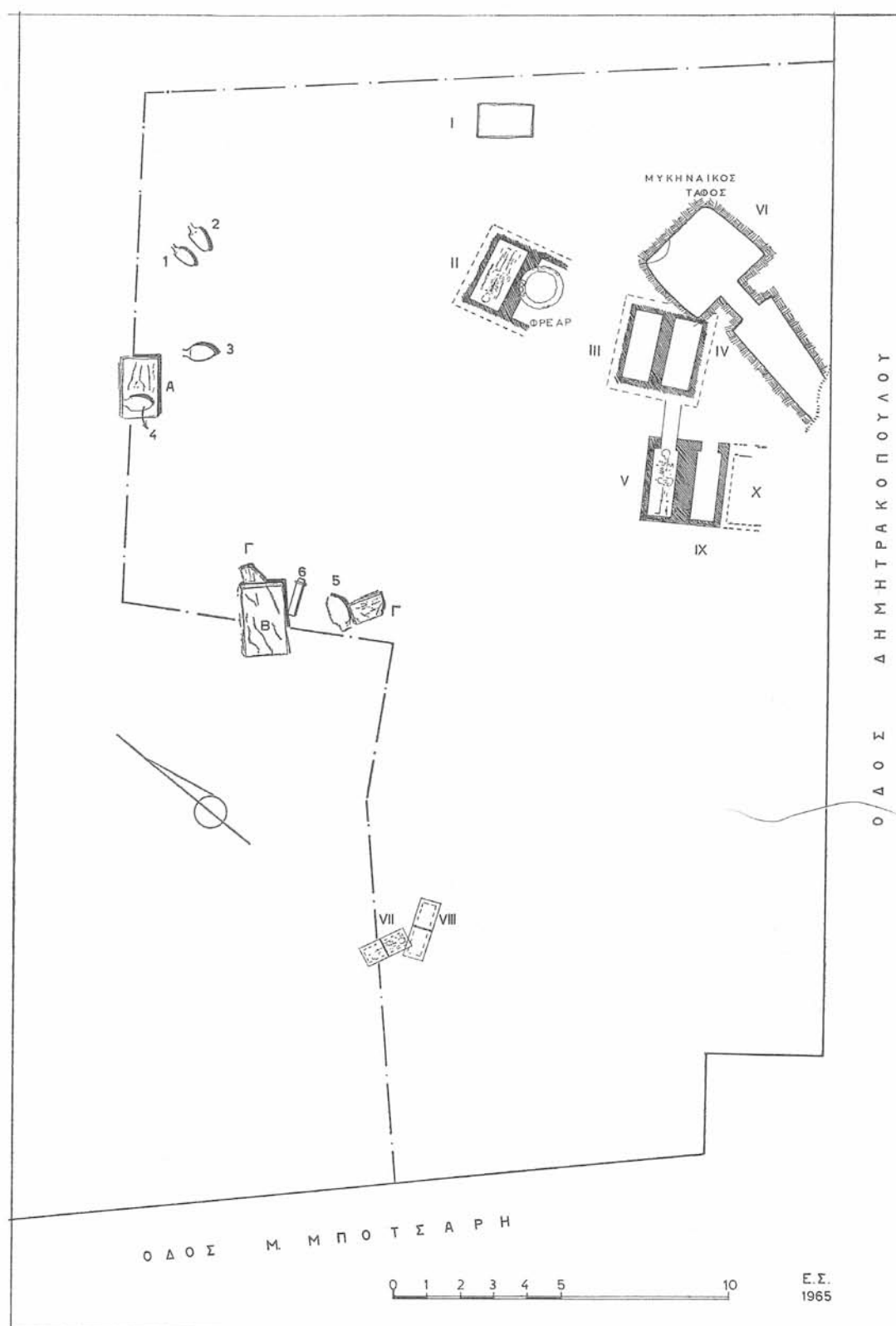
Ἐν συνεχείᾳ ἀπεκαλύφθησαν τρεῖς τάφοι κλασσικῶν χρόνων (Σχέδ. 25, I, VII, VIII). Εἰς τούτων ἦτο λακκοειδής, περιεῖχε δὲ δύο ληκύθους κεκαυμένας, εἰς τεμάχια, ἐν χαλκοῦν κάτοπτρον καὶ ὄστρακα μελανομόρφων ληκύθων. Οἱ ἄλλοι δύο ἦσαν κτιστοί, εἰς σχῆμα ὀρθογωνίου παραλληλεπίπεδου, καλυπτόμενοι ὑπὸ λιθίνων πλακῶν. Ὁ ἕτερος τούτων περιεῖχεν ἐν ἀλάβαστρον καὶ μίαν ἐρυθρόμορφον ἀρυβαλλοειδῆ λήκυθον.

Πλησίον τῶν ὑστερορρωμαϊκῶν τάφων ἀνεφάνη εἰς θαλαμοειδῆς μυκηναϊκὸς τάφος (Σχέδ. 25, VI), λαξευτὸς ἐντὸς τῆς κιμιλιᾶς. Ὁθάλαμος εἶναι τετράπλευρος, μὲ καμπυλωμέναν τὰς γωνίας, πρὸ τῆς εἰσόδου δέ, ἡ ὁποία εἶναι καμαροειδής, φέρει δρόμον ἐπίσης καμαροειδῆ, λελαξευμένον ἐντὸς τῆς κιμιλιᾶς (Σχέδ. 26). Εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ δρόμου, ἔναντι τῆς εἰσόδου, διακρίνονται ἵχνη βαθμίδων, λελαξευμένων εἰς τὴν κιμιλιάν. Τὸ δάπεδον τοῦ θαλάμου εὐρίσκετο εἰς βάθος 4 μ. ἀπὸ τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ Δημητρακοπούλου. Ἐπ' αὐτοῦ ἔκειντο ἐξ σκελετοὶ καὶ ἐξ ἀγγεῖα μυκηναϊκά, ἐκ τῶν ὁποίων δύο ψευδόστομοι ἀμπορεῖς καὶ μία οἰνοχόη εἰς ἀρίστην κατάστασιν. Ὁ τάφος εἶχε συληθῇ, ἴσως εἰς τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους, διότι ἐντὸς αὐτοῦ εὐρέθησαν ὄστρακα γεωμετρικά.

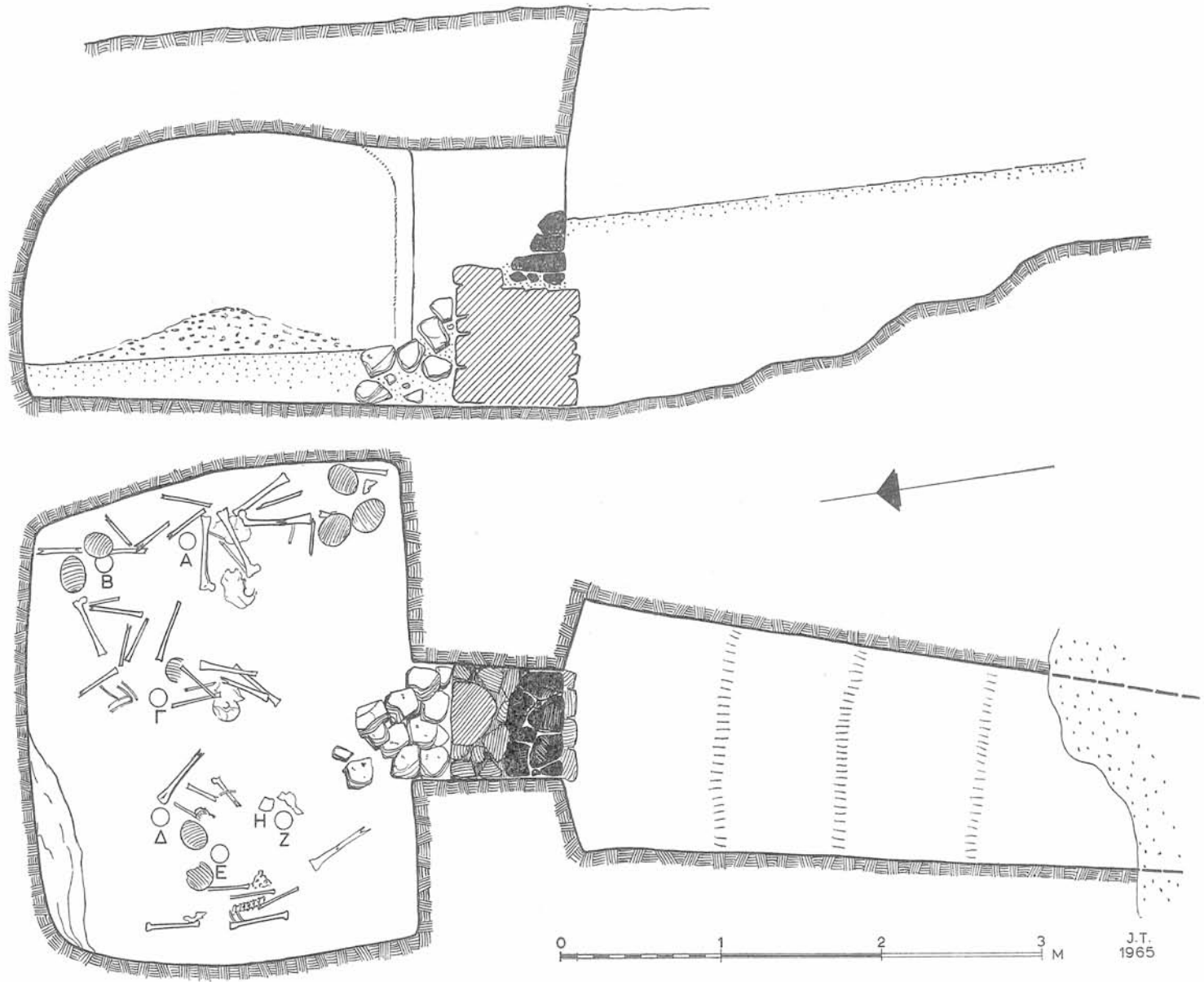
Πλὴν τῶν τάφων, εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ οἰκοπέδου, «ριχτά» ἐντὸς τῶν χωμάτων, εὐρέθησαν: πέντε ἐπιτύμβιοι λήκυθοι ἐκ μαρμάρου, τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος (Σχέδ. 25, 1-5), τμήματα δύο ἐνεπιγράφων κιονίσκων ἐκ μαρμάρου καὶ αἱ ἐξῆς τρεῖς ἐπιτύμβιοι στήλαι, ἐπίσης τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος, ἐξαιρέτου τέχνης:

Α. Στήλη ναόσχημος, διατηρουμένη σχεδὸν ἀκεραία. Τὸ ἄνω δεξιὸν τμήμα συγκεκολλημένον (Πίνακ. 86 α). Μέγ. σφζ. ὕψ. 1.80, πλάτ. 0,97 μ. Εἰς τὸ δεξιὸν μέρος ἡ νεκρά, καθημένη ἐπὶ δίφρου, ἀνασύρει τεμάχιον ὑφάσματος, καλύπτον ἀνοικτὴν πυξίδα, προσαγομένην ὑπὸ ἴστα-

Σχέδ. 25. Κάτοπις τῶν ἐπὶ οἰκοπέδου τῆς ὁδοῦ Δημητρακοπούλου εὑρεθεισῶν ἀρχαιοτήτων

Σχέδ. 26. Κάτοψις και τομή του επί της οδού Δημητρακοπούλου ἀποκαλυφθέντος μυκηναϊκού τάφου

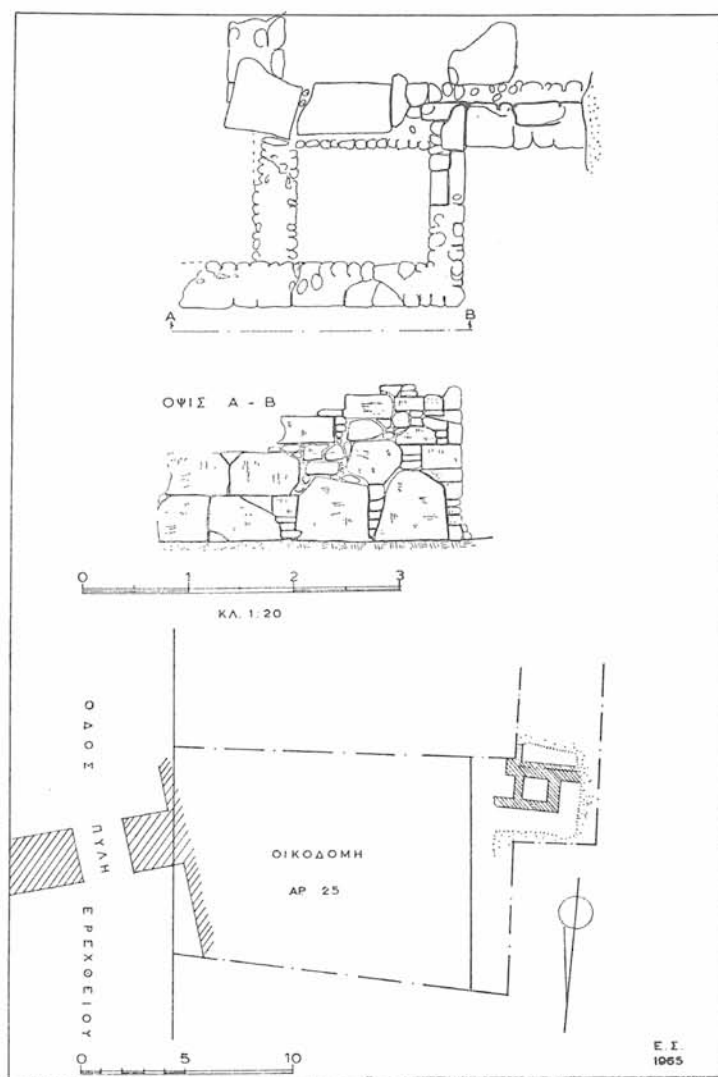
μένης θεραπαινίδος. Ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου ἡ ἐπιγραφή:

ΦΕΙΔΥΛΛΑ ΑΡΕΣΙΟ ΑΛΩΠΕΚΗΘΕΝ

Β. Στήλη ἐλλειπῆς τὸ ἄνω μέρος (Πί ν. 86 β). Ὑψος 1.95, πλάτος 1.24 μ. Φέρει τρεῖς μορφάς, τῶν ὁποίων αἱ δύο λίαν ἔκτυποι. Ἡ εἰς τὸ ἀριστε-

ντὸς τοῦ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἑρεχθείου ἀριθ. 9 - 11 οἰκοπέδου.

Γ. Ἐπιμήκης στήλη, ἐλλειπῆς τὸ κάτω δεξιὸν τμήμα (Πί ν. 86 γ). Μέγ. σφζ. ὕψ. 0,95, πλάτ. 0,62 μ. Φέρει ἐν προστύπῳ ἀναγλύφῳ παράστασιν νεανίου μετὰ χιτωνίου, φέροντος τὴν δεξιάν ἐπὶ

Σχέδ. 27. Κάτοπις καὶ τομαὶ τοῦ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἑρεχθείου 25 ἀποκαλυφθέντος κτίσματος

ρὸν μέρος ἐπὶ δίφρου καθήμενη νεκρά δεξιούται ἱσταμένην ἀνδρικήν μορφήν, τὴν δεξιάν τῆς ὁποίας κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς τῆς χειρός. Ἡ νεκρά πατεῖ ἐπὶ ὑποποδίου. Εἰς τὸ βάθος, μετὰ τῶν δύο κεντρικῶν μορφῶν, δευτέρα γυναικεῖα μορφή ἐν προστύπῳ ἀναγλύφῳ, ἐλλειπῆς τὴν κεφαλὴν. Ἄξιον μνεῖας εἶναι, ὅτι τμήμα τοῦ ὅμου καὶ τοῦ στήθους τῆς νεκρᾶς εἶχεν εὑρεθῇ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1965 (δηλαδὴ πρὸ τριμήνου)

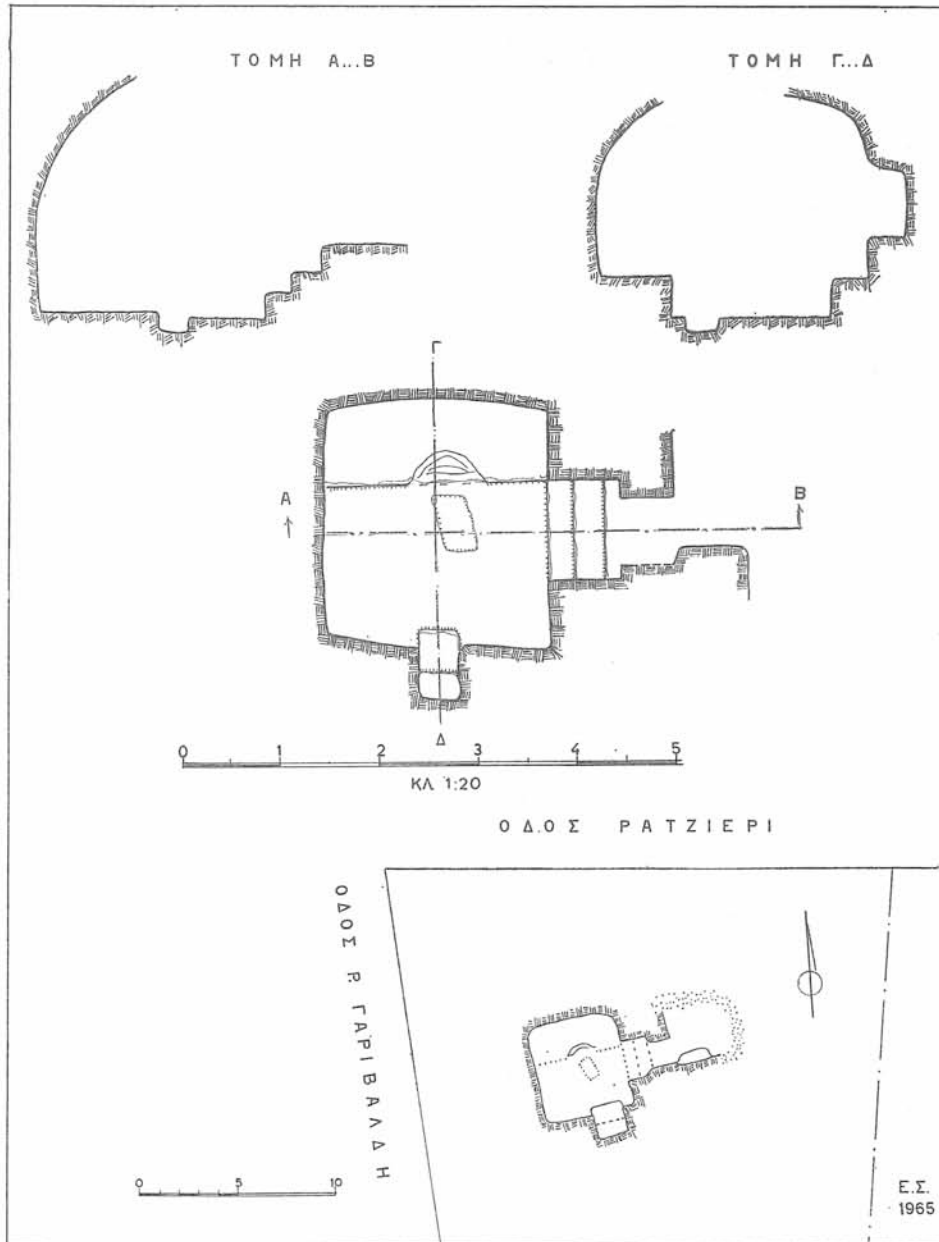
τοῦ ἀριστεροῦ ὅμου καὶ κρατοῦντος διὰ τῆς ἀριστερᾶς στλεγγίδα καὶ ἀρυβαλλοειδῆ λήκυθον.

29. Ὁδὸς Ἑρεχθείου 25 (Σχέδ. 1, 29)

Ἐντὸς τοῦ ἀκαλύπτου χώρου τῆς ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἑρεχθείου ἀριθ. 25 οἰκοδομῆς ἀπεκαλύφθη μικρὸν τμήμα κτίσματος κλασσικῶν χρόνων. Πρόκειται περὶ τετραγώνου σχεδὸν δωματίου, ἀνήκοντος εἰς μεγαλύτερον συγκρότημα. Σφζόμενον μήκος

βορείου πλευρᾶς συγκροτήματος 2.40, μήκος δυτικής πλευρᾶς 2.10 μ. (Σχέδ. 27). Ἐνθ' αἱ σφζόμεναι ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι τῆς βορείου καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς παρουσιάζουν λίαν ἐπιμελεημένον κτίσιμον ἐκ πολυγωνικῶν λίθων με-

μ. κατὰ τὴν βορειοδυτικὴν τοῦ γωνίαν. Οἱ τοῖχοι τῶν ἄλλων πλευρῶν διατηροῦνται λίαν ἐλλιπῶς. Τὸ πάχος τῶν εἶναι 0,45 μ. περίπου. Τὸ δάπεδον τοῦ κτίσματος ἀποτελεῖται ἐκ πεπιεσμένων χωμάτων. Εἰς γενομένην δοκιμαστικὴν τομὴν ἐντὸς

Σχέδ. 28. Κάτοψις καὶ τομαὶ τοῦ ἐπὶ τῶν ὁδῶν Ρατζιέρι καὶ Γαριβάλδη ἀποκαλυφθέντος θαλάμου

τρίου μεγέθους (Σχέδ. 27, ὄψεις Α-Β), τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν ἢ κατασκευὴ εἶναι εὐτελής, ἐκ μικρῶν ἀκανονίστων λίθων. Τὸ μέγιστον σφζόμενον ὕψος τοῦ κτίσματος εἶναι περίπου 1.60

αὐτοῦ εὐρέθησαν ὀστᾶ καὶ ἄνθρακες. Ἡ χρῆσις τοῦ κτίσματος δὲν κατέστη δυνατόν νὰ προσδιορισθῇ. Ἴσως νὰ εἶχε ποιὰν τινα σχέσιν μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ κ. Ἰω. Μηλιάδου τὸ 1955 πρὸ τοῦ αὐτοῦ

οικοπέδου ανασκαφείσαν πύλην τοῦ τείχους (ΠΑΕ 1955, σ. 43 - 45).

30. Ρ. Γαριβάλδη καὶ Ρατζιέρι (Σχέδ. 1, 30)

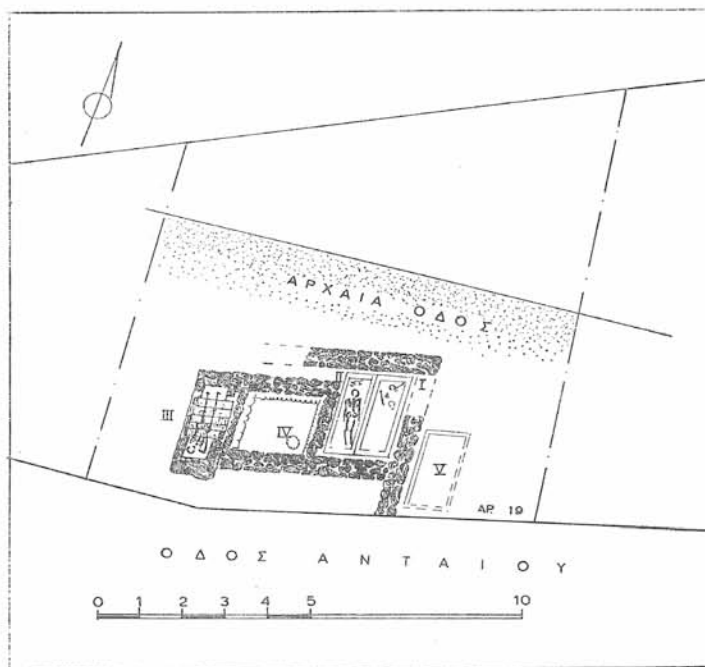
Κατὰ τὸ κέντρον περίπου τοῦ ἐπὶ τῶν ὡς ἄνω ὁδῶν οἰκοπέδου, ἀπεκαλύφθη θάλαμος λελαξευμένος εἰς τὸν βράχον. Δὲν ἐξηκριβώθη εἰσέτι, ἐὰν πρόκειται περὶ μυκηναϊκοῦ τάφου ἢ οἰκίας. Ἡ ὀροφή του, ἥτις εὐρίσκετο ὀλίγον χαμηλότερον τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ, εἶχε καταρρεύσει. Ὁ θάλαμος εἰς τὴν κάτωψιν ἔχει σχῆμα τε-

υπάρχει ἐτέρα ἀναβαθμὶς, πλάτους 0,30 καὶ μήκους 0,80 μ.

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου εὐρέθησαν μόνον ὄστρακα, ἀναμειγμένα μετὰ τῶν καταπεσόντων χωμάτων. Ἐξωτερικῶς, ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου, δὲν ἔχομεν συμπαγῆ βράχον, ἀλλὰ «μπαζώματα».

31. Ὁδὸς Ἀνταίου 19 (Σχέδ. 1, 31)

Εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ ὡς ἐν ἐπικεφαλίδι οἰκοπέδου καὶ εἰς βάθος 1.07 μ. ἀπὸ τοῦ καταστρώ-

Σχέδ. 29. Κάτοψις τῶν δύο ταφικῶν περιβόλων τῶν ἀποκαλυφθέντων ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἀνταίου

τράπλευρον, μὲ ἐστρογγυλωμένας τὰς γωνίας. Διαστάσεις ἐσωτερικοῦ: Ὑψος (ἀπὸ τοῦ δαπέδου μέχρι τῆς ὀροφῆς) 2.20, πλάτος 2.20, μήκος 2.60 μ. (Σχέδ. 28).

Εἰς τὸν θάλαμον εἰσήρχετο τις δι' εἰσόδου ἀπὸ Α., πλάτους 0,97, κατήρχετο δὲ διὰ τριῶν βαθμίδων, λελαξευμένων εἰς τὸν βράχον, ὕψους 0,22 μ. ἐκάστης.

Εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν ὑπάρχει λελαξευμένη εἰς τὸν βράχον ἀναβαθμὶς, πλάτους 0,73 μ., ἴσως διὰ τὴν ἐναπόθεσιν ἀφιερωμάτων, ἐὰν βεβαίως πρόκειται περὶ τάφου. Εἰς τὴν νότιον πλευρὰν ἀντιστοίχως ὑπάρχει κόγχη, λελαξευμένη ἐντὸς τοῦ βράχου, πλάτους 0,25 καὶ μήκους 0,62 μ., ἴσως διὰ τὴν τοποθέτησιν ὀστέων. Πρὸ τῆς κόγχης ταύτης, εἰς ὀλίγον χαμηλότερον ἐπίπεδον,

μάτος τῆς ὁδοῦ, ἀπεκαλύφθη στρῶμα ἀρχαίας ὁδοῦ, πάχους 0,30 μ. Ἡ ὁδὸς συνεχίζεται καὶ εἰς τὰ πρὸς Δ. καὶ Α. γειτονικά οἰκόπεδα. Νοτίως τῆς ὁδοῦ ταύτης ἀπεκαλύφθη συγκρότημα τοίχων, σχηματιζόντων δύο τετραπλεύρους περιβόλους, ὧν ὁ πρὸς Α. περιέκλειε δύο ταφάς καὶ ὁ πρὸς Δ. μίαν. Δύο τάφοι ὑπῆρχον ἐπίσης καὶ ἐκτὸς τῶν περιβόλων (Σχέδ. 29· Πίν. 85 β).

Οἱ τοῖχοι τῶν περιβόλων, οἱ ὅποιοι ἀπεκαλύφθησαν εἰς τὸ αὐτὸ βάθος μὲ τοὺς τάφους I καὶ II (0,40 μ. ἀπὸ τοῦ καταστρώματος τῆς σημερινῆς ὁδοῦ), ἀποτελοῦνται ἐκ μικρῶν ἀργῶν λίθων, ἐκτισμένων λίαν ἐπιμελῶς. Τὸ πλάτος τῶν εἶναι 0,45 μ.

Ἀνατολικὸς περίβολος. Ἐντὸς τοῦ περιβόλου τούτου εὐρέθησαν δύο κιβωτίσχημοι

τάφοι, παράλληλοι πρὸς ἀλλήλους. Ὁ τάφος I ἦτο κατεσκευασμένος ἐξ ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν, ὕψους 1 περίπου καὶ πάχους περίπου 0,18 μ. Περιεῖχε δύο κρανία εἰς τὸ βόρειον ἄκρον του, δύο δακρυδόχους καὶ ἕτερον μικρὸν ἄγγειον. Ὁ τάφος II ἦτο ἀμελεστέρως κατασκευῆς. Ὡς ἀνατολική πλευρά του ἐχρησίμευεν ἡ δυτική τοῦ τάφου I, ὡς δυτική του, πωρίνη πλάξ, μήκους 1.37 μ., συμπληρουμένη ὑπὸ τοιχείου, μήκους 0,60 καὶ πάχους 0,28 μ. Βορείως καὶ νοτίως ὁ τάφος ἐκλείετο ἐπίσης ὑπὸ τοιχιῶν ἐξ ἀκανονίστων λιθαρῶν. Κατὰ τὴν ἔρευναν τοῦ τάφου εὐρέθησαν δύο κρανία εἰς τὸ βόρειον τμήμα του, δέκα τέσσαρες δακρυδόχοι, ἕτερον μικρὸν ἄγγειον καὶ εἰς σιδηροῦς ἥλος.

Δυτικὸς περίβολος. Ἐντὸς τοῦ περιβόλου τούτου εὐρέθη εἰς μόνον τάφος (IV). Πρόκειται περὶ λαξεύματος εἰς τὸν φυσικὸν βράχον, ἀναφανέντος εἰς βάθος 1.80 μ. καὶ ἀπέχοντος περὶ τὰ 0,18 ἀπὸ τοῦ νοτίου τοίχου καὶ περὶ τὰ 0,60 μ. ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου. Τὸ βάθος 0,26 μ. λάξευμα ἔχει στόμιον κυκλικόν, διαμέτρου 0,285 μ. καὶ εὐρύνεται πρὸς τὰ κάτω.

Ἐκαλύπτετο ὑπὸ τοῦ ἄνω ἡμίσεος ἐνεπιγράφου ἐπιτύμβιου στήλης τοῦ 1ου μ.Χ. αἰῶνος καὶ περιεῖχεν ὀλίγα ὀστᾶ καὶ δακρυδόχον, ὕψους 0,155 μ.

Τάφοι ἐκτὸς τῶν περιβόλων:

Ὁ τάφος III, ὁ ὁποῖος εὐρίσκετο ἐν ἐπαφῇ μετὰ τοῦ δυτικοῦ περιβόλου, εἶναι κτιστὸς ἐκ μικρῶν ἀκανονίστων λιθαρῶν, ἐπιμελῶς τοποθετημένων. Ἐντὸς αὐτοῦ εὐρέθη εἰς σκελετός, « βλέπων » πρὸς Β., καὶ τέσσαρες μικροὶ κρίκοι (πιθανὸν ἐκ τοῦ φερέτρου). Τὸ κέντρον τοῦ τάφου ἐκάλυπτον πέντε μαρμαρίνοι ἐνεπίγραφοι ἐπιτύμβιοι κιονίσκοι.

Ὁ κιβωτιόσχημος τάφος V ἀπεῖχε περὶ τὰ 0,35 μ. ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ἀνατολικοῦ περιβόλου. Εὐρέθη τεταραγμένος, διὰ τοῦτο μόνον αἱ πλάκες τῆς δυτικῆς καὶ βορείου πλευρᾶς του διετηρήθησαν. Οὐδὲν κτερίσμα περιεῖχε.

Τὰ ἐντὸς τῶν τάφων κτερίσματα ὡς καὶ οἱ εἰς δευτέραν χρῆσιν ἐπιτύμβιοι κιονίσκοι καὶ ἡ ἐπιτύμβιος πλάξ μᾶς ὁδηγοῦν εἰς τοὺς μετὰ τὸν 1ον μ.Χ. αἰῶνα χρόνους

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΑΝΑΠΕΙΘΜΕΝΟΥ

*

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΤΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΝΗΣΩΝ

Πλουσία καὶ κατὰ τὴν παροῦσαν χρονικὴν περίοδον τοῦ ἔτους 1965, ὑπῆρξεν ἡ δράσις τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Β' Περιφέρειας εἰς ἀνασκαφὰς καὶ περισυλλογὰς τυχαίων εὐρημάτων. Τὸ ἐπιτελεσθὲν ἔργον ἐν γενικαῖς γραμμαῖς συνοψίζεται εἰς τὰ ἑξῆς: Διεξήχθη μακρὰ ἀνασκαφή, ἀποτελοῦσα συνέχειαν καὶ συμπλήρωσιν τῆς πέρυσιν ἀναληφθείσης μικρᾶς ἐρεύνης ἐν Ἀναβύσσῳ, ἀνεσκάφη μέρος τοῦ νοτίου μακροῦ τείχους Πειραιῶς παρὰ τὸ Νέον Φάληρον, ἀνεσκάφη ταφικὸν μνημεῖον ἐν Βάρῃ, διεξήχθη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα οἰκοπέδων ἐντὸς τῶν ἀρχαίων τειχῶν Ἐρετρίας, ἀνεσκάφησαν θαλαμοειδεῖς κλασσικοὶ τάφοι ἐν Αἰγίνῃ, ὁμοίως ἀνεσκάφησαν θαλαμοειδεῖς μυκηναῖκοι τάφοι εἰς θέσιν Λαπούτσι Βραυρῶνος. Συνεχίσθησαν ἐπίσης αἱ ἐκτεταμέναι ἀνασκαφαὶ ἐν Θορικῷ μὲ τὴν συνεργασίαν Βέλγων ἀρχαιολόγων καὶ ἐν Ἐρετρίᾳ ἐν συνεργασίᾳ μετὰ Ἑλβετῶν ἀρχαιολόγων, τέλος δὲ ὁ συνήθη εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Ἀθηνῶν οἰκοδομικὸς ὀργανισμὸς καὶ ἡ ἐκτέλεσις παντοίων ἔργων ὁδοποιίας, ὑδρεύσεως, ἀποχετεύσεως, ἐγκαταστάσεως τηλεφωνικῶν δικτύων κλπ., ἔφερεν εἰς φῶς σημαντικὰς εἰς ὥρισμένας περιπτώσεις ἀρχαιότητος καὶ ἐγένετο ἀφορμὴ μικρῶν συναφῶν πρὸς αὐτὰς ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους προΐστατο τῆς Ἐφορείας ὁ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Νικ. Βερδελῆς, παρ' αὐτῷ δὲ συνειργάσθησαν ὡς ἐπιστημονικοὶ βοηθοὶ ὁ Ἐπιμελητὴς Κ. Δαβάρας, κατὰ μικρὸν διάστημα ὁ Ἐπιμελητὴς Ἡλίας Τσιριβάκος, ὡς ἐπίσης καὶ οἱ πτυχιούχοι τῆς Ἀρχαιολογίας Ἑλ. Θεοχαράκη, Ἑλ. Κουμρόγλου, Ν. Μεταξᾶ, Ἑξ. Κουλοπούλου, Παναγ. Παρθένος καὶ Ἀθ. Παπαδόπουλος, ἀπασχοληθέντες κατὰ περιπτώσεις ἀναλόγως τῶν ἀναγκῶν τῆς Ὑπηρεσίας εἰς διοικητικὸν καὶ ἐπιστημονικὸν ἔργον. Ἦσκήθησαν, τέλος, παρὰ τῇ Ἐφορείᾳ ἐπὶ δίμηνον ἔκαστος, οἱ δόκιμοι Ἐπιμεληταὶ καὶ Ἐπιμελήτριαι, Ἀγγ. Δεληβορριάς, Ἰ. Κουλεϊμάνη, Ἡὼς Ζερβουδάκη, Εὐ. Πεντάζος, Κωνστ. Τσάκος καὶ Γεώργ. Χουρμουζιάδης.

Ἡ ἐνταῦθα δημοσιευομένη ἔκθεσις ἀνασκαφῶν συνετάχθη ἐπὶ τῇ βάσει τῶν τηρουμένων ὑπὸ τοῦ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ ἡμερολογίων ἀνασκαφῶν καὶ περισυλλογῶν, ὡς καὶ τῶν σχετικῶν ἐκθέσεων ἀνασκαφῶν. Ἀτυχῶς ὁ ὅλως ἀδόκητος καὶ πρόωρος θάνατος τοῦ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο προΐσταμένου τῆς Ἐφορείας Νικολάου Βερδε-

λῆ δὲν ἐπέτρεψε τὴν ὑπ' αὐτοῦ πλήρη ἐπεξεργασίαν τοῦ ὕλικου τούτου. Οὗτος ἐπρόλαβε νὰ ἐπεξεργασθῇ μόνον τὸ κείμενον τῶν ἀνασκαφῶν: α) τοῦ ταφικοῦ μνημείου Βάρης, β) τῆς ἀνασκαφῆς Ἀναβύσσου καὶ γ) τῆς μελέτης τῆς ἀνασκαφῆς οἰκοπέδων Ἐρετρίας τῆς δ. Ingrid Metzger.

Διὰ τὴν τελικὴν σύνταξιν τῶν λοιπῶν ἐκθέσεων, ὡς ἤδη δημοσιεύονται, ἐπεφορτίσθησαν οἱ ἐπιστημονικοὶ βοηθοὶ τῆς Ἐφορείας: 1) Ἑλ. Θεοχαράκη διὰ τὴν ἀνασκαφὴν τάφων εἰς Λαπούτσι Βραυρῶνος, 2) Ἑλ. Κουμρόγλου διὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ τείχους Πειραιῶς καὶ 3) Ἀθ. Παπαδόπουλος, διὰ τὴν ἀνασκαφὴν τάφων Αἰγίνης καὶ διὰ τὴν ἐπεξεργασίαν τῆς ἐκθέσεως τυχαίων εὐρημάτων, ἐπιφορτισθεῖς ἐπὶ πλέον, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ νῦν προΐσταμένου Ἐφόρου, μὲ τὴν γενικὴν ἐπιμέλειαν ὅλης τῆς παρούσης ἐκθέσεως.

Ἡ διάσπασις τῆς συντάξεως τῶν ἐκθέσεων, ὡς εἶναι φυσικόν, ἐπέφερε κάποιαν ἀνομοιογένειαν εἰς τὴν ὅλην μορφήν τῆς ἐκθέσεως καὶ εἰς τὸ γλωσσικὸν αὐτῆς ὕφος, γενικώτερον δὲ ὁ ἀδόκητος θάνατος τοῦ Νικ. Βερδελῆ ἔσχεν ὡς συνέπειαν τὴν καθυστέρησιν τῆς ὑποβολῆς τῆς ἐκθέσεως ἐπὶ μακρὸν χρόνον, μέχρις ὅτου συγκεντρωθῇ τὸ εἰς χεῖρας τοῦ ὕλικόν καὶ ἐπιτευχθῇ ἡ ἐπεξεργασία του, διὰ τὸν λόγον δὲ αὐτόν, συντομαρτούσης καὶ τῆς σπουδῆς τῆς συντάξεως τῆς ἐκθέσεως, παρουσιάζει αὕτη ἀναποφεύκτως εἰς ὥρισμένας περιπτώσεις ἐλλείψεις καὶ ἀνωμαλίας.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

Α' ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ

1. Ἀνασκαφὴ τμήματος τοῦ νοτίου μακροῦ τείχους

Κατὰ τὴν διάρκειαν ἀνεγέρσεως νέου παραρτήματος τοῦ ἐργοστασίου « Ἐλαῖς » ἐπὶ μεγάλου οἰκοπέδου, διαστάσεων 32 x 67 μ., κειμένου εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Νέου Φαλήρου, ἀπεκαλύφθη κατὰ τὴν διάνοξιν τῶν πεδίων τμήμα τείχους. Τὸ οἰκόπεδον ὀρίζεται πρὸς Α. ὑπὸ τῆς ὁδοῦ Καραολῆ - Δημητρίου, ἡ ὁποία καταλήγει εἰς ἀποστασιν 250 μ. περίπου εἰς τὸ Μνημεῖον τοῦ Καραϊσκάκη, πρὸς Ν. ὑπὸ τῆς ὁδοῦ Σουλτάνη, πρὸς Β. ὑπὸ τῆς ὁδοῦ Κανελλοπούλου, ἐνθ' πρὸς Δ. συνορεύει μὲ ἄλλας ἰδιοκτησίας.

Λόγῳ τῆς σπουδαιότητος τοῦ εὐρεθέντος τμήματος τοῦ ἀρχαίου τείχους, τὴν ὁποίαν ἰδιαίτε-
 ρως ἐπεσήμανεν ὁ ἀρχιτέκτων κ. Ἰωάννης Τραυλός, ἀπεφασίσθη ἡ διεξαγωγὴ ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης. Αὕτη διενεργήθη κατὰ τρία μικρὰ χρονικὰ διαστήματα ἀπὸ 11 Ἰανουαρίου μέχρι 19

Ἰουνίου 1965. Ἐκ τῆς θέσεως¹ τῆς εὐρέσεως τοῦ τείχους ἐθεωρήθη ἔξ ἀρχῆς ὅτι ἀνήκε τοῦτο εἰς ἓν ἐκ τῶν σκελῶν τῶν μακρῶν τειχῶν² καὶ συγκεκριμένως εἰς τὸ νότιον ἢ «διὰ μέσου τείχος»³.

Κατὰ τὸ πρῶτον στάδιον τῆς ἐρεύνης ἐγένετο διεύρυνσις τῶν πεδίων (Πί ν. 87 α), ἐντὸς τῶν ὁποίων ἀνεφάνη τὸ τείχος, ὥστε νὰ ἀποκαλυφθῇ ἔκτασις 8.50 x 7.50 μ. εἰς τὸ νότιον τμήμα τοῦ οἰκοπέδου, παρὰ τὴν οἰκοδομικὴν γραμμὴν τῆς ἐκεῖθεν διερχομένης ὁδοῦ Σουλτάνη καὶ εἰς ἀπόστασιν 4.65 μ. ἀπὸ τῆς δυτικῆς μεσοτοιχίας (Σχέδ. 1)⁴. Εἰς βάθος 0,85 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας ἀπεκαλύφθη ἡ στρώσις τῶν λίθων· οὗτοι δὲν ἐξετείνοντο εἰς ὅλον τὸ σκάμμα (Πί ν. 87 β). Πολλοὶ τῶν λίθων τῆς στρώσεως ταύτης ἦσαν μετακινημένοι καὶ ἐφαίνετο ὅτι δὲν εὐρίσκοντο εἰς τὴν ἀρχικὴν τῶν θέσιν, διότι ἐπεκράθητο ἐπὶ ἐπιχώσεως στρώματος λατύπης παρολίθου καὶ χώματος. Ἡ ἀφαίρεσις τῶν μετακινημένων λίθων καὶ τῶν κάτωθι αὐτῶν χωμάτων ἀπεκάλυψε τὸ πραγματικὸν τείχος.

Πρὸς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ σκάμματος ἐξηκριβῶθη τὸ πλάτος τοῦ τείχους, τὸ ὁποῖον ἐφθανε τὰ 3.90 μ. (Σχέδ. 1 α, β). Γενικῶς τὸ τείχος κατευθυνόμενον ἀπὸ Α. πρὸς Δ. βαίνει παραλλήλως πρὸς τὴν οἰκοδομικὴν γραμμὴν τῆς ὁδοῦ Σουλτάνη. Κατὰ τὴν πρόοδον ὅμως τῆς ἐρεύνης ἀπεδείχθη, ὅτι εἰς ὁρισμένα σημεῖα τὸ πάχος τοῦ τείχους αἰσθητῶς ἠῤῥανε. Οὕτω, εἰς τὸ ΒΔ. τμήμα τῆς ἀνασκαφῆς τὸ τείχος κάμπτεται καθέτως κατὰ 1.40 μ., σχηματίζον γωνίαν εἰς ἀπόστασιν 5.40 μ. ἀπὸ τῆς δυτικῆς μεσοτοιχίας τοῦ οἰκοπέδου (Σχέδ. 1). Ἡ αὕτη κάμψις τοῦ τείχους παρετηρήθη εἰς τὸ νότιον τμήμα τῆς ἀνασκαφῆς εἰς ἀπόστασιν 7.30 μ. ἀπὸ τῆς δυτικῆς μεσοτοιχίας. Τὸ γεγονός τοῦτο ὡδήγησεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι εὐρισκόμεθα πρὸ ἑνὸς ἐκ τῶν πύργων τοῦ τείχους.

Ἐξ ἄλλου, ἑτέρα δοκιμαστικὴ τομὴ πρὸς Α. τοῦ ἀνασκαφέντος τμήματος τοῦ τείχους καὶ εἰς ἀπόστασιν 14 μ. ἀπὸ τῆς δυτικῆς μεσοτοιχίας

ἐπεβεβαίωσε τὸ ἠῤῥημένον πάχος τοῦ τείχους τοῦλάχιστον μέχρι τοῦ σημείου τούτου, ἐνθ' πρὸς Δ. ἔρευνα παρὰ τὴν δυτικὴν μεσοτοιχίαν ἐβεβαίωσε τὸ σταθερὸν πάχος τοῦ τείχους 3.90 μ. Ἡ ἔρευνα συνεχίσθη πρὸς τὴν βορείαν ὄψιν τοῦ τείχους μέχρι τῆς εὐθυνηρίας, ὑπεράνω τοῦ μέσου τῆς ὁποίας ἐφθάνεν ἡ στάθμη τοῦ ὕδατος. Ἀπεκαλύφθησαν τρεῖς δόμοι μέχρι τῆς εὐθυνηρίας.

Μετὰ τὴν πρῶτην φάσιν τῆς ἐρεύνης συνεχίσθησαν αἱ οἰκοδομικαὶ ἐργασίαι, ὑπὸ δὲ τὴν οἰκοδομὴν ἀφῆθη ἐλεύθερον τὸ ἀποκαλυφθὲν τμήμα τοῦ τείχους, προσιτὸν πρὸς ἐπίσκεψιν⁵ (Πί ν. 88 α).

Κατὰ τὸ τρίτον στάδιον τῆς ἐρεύνης ἀνεσκάφη μικρὸν τμήμα ἐκτὸς πλεόν τοῦ οἰκοπέδου, παρὰ τὴν οἰκοδομικὴν γραμμὴν τῆς ὁδοῦ Σουλτάνη, πρὸς ἐξακρίβωσιν τῶν διαστάσεων τοῦ πύργου. Ἐξ αὐτῶν διεπιστώθη μόνον τὸ πλάτος 10.20 μ., μὲ ἐξοχὴν τοῦ πύργου πρὸς Ν. 4.90 μ., ἐνθ' πρὸς Β., ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, 1.40 μ. (Σχέδ. 1). Δυστυχῶς λόγῳ ἐξαντλήσεως τῆς σχετικῆς πιστώσεως δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐπεκτείνωμεν πρὸς Α. τὴν ἔρευναν πρὸς ἐξακρίβωσιν καὶ τοῦ μήκους τοῦ πύργου. Ἡ ἔρευνα ὅμως εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εἶναι δυνατόν νὰ πραγματοποιηθῇ εἰς τὸ μέλλον, καθ' ὅσον τὸ σημεῖον τοῦτο εὐρίσκεται εἰς ἐλεύθερον χῶρον.

Σ τ ρ ω μ α τ ο γ ρ α φ ί α ⁶

Μέχρι βάθους 0,85 μ. ἐπιχωμάτωσις πρόσφατος.

1.20 μ. στρώμα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ λατύπης, προερχομένης ἐκ τῆς οἰκοδομίας τοῦ τείχους.

1.55 μ. στρώμα λατύπης ἐκ διαφόρων λίθων.

1.95 μ. συμπαγὲς στρώμα ἀπὸ κιμιλιάν, πουρὶ καὶ σκληροτέρους λίθους.

2.50 μ. χῶμα ἐρυθρωπὸν μετὰ λατύπης, κάτωθεν δὲ αὐτοῦ ἄμμος λεπτόκοκκος. Εἰς τὸ στρώμα τοῦτο τῆς ἄμμου καὶ εἰς βάθος 3.10 μ. ἀνεφάνη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ὕδατος.

Κ α τ α σ κ ε υ ῆ τ ο ῦ τ ε ῖ χ ο υ ς

Τὸ τείχος εἶναι ὀλόλιθον, ἐκτισμένον διὰ μεγάλων ὀρθογωνικῶν πλίνθων ἐκ τοῦ μαλακοῦ καὶ τοῦ σκληροῦ λίθου τῆς Ἀκτῆς. Κατὰ τὰς ἐξωτερικὰς ὀψεις ἐχρησιμοποιήθη ὁ σκληρὸς παρόλιθος. Ἡ τοιχοδομία του ἀκολουθεῖ τὸ ἰσόδομον σύστημα⁷. Αἱ στρώσεις εἶναι ἰσοῦψεῖς, κυμαινόμεναι μεταξύ ὕψους 0,40 καὶ 0,50 μ. Εἰς πολλὰ

1. Εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν τοποθετεῖται ὑπὸ τῶν ἀρχαίων τὸ Ἀλίπεδον, πρβλ. Ξενοφώντας Ἑλληνικά, 2, 3, 30. Ἀρποκρατίων, λ. Ἀλίπεδον, τὸ ὁποῖον κεῖται μετὰξὺ τοῦ Φαληρικοῦ ὁρμου καὶ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου Πέντη, περιλαμβάνον καὶ τὸν σημερινὸν λιμένα τῶν Ἀλῶν.

2. Karten von Attika, Karten Bl. II, II a. Judeich (1931), σ. 155 κ.δ. αὐ. εἰκ. 13, πίν. III. Ἰω. Τραυλοῦ, Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν (1960), σ. 49, εἰκ. 19.

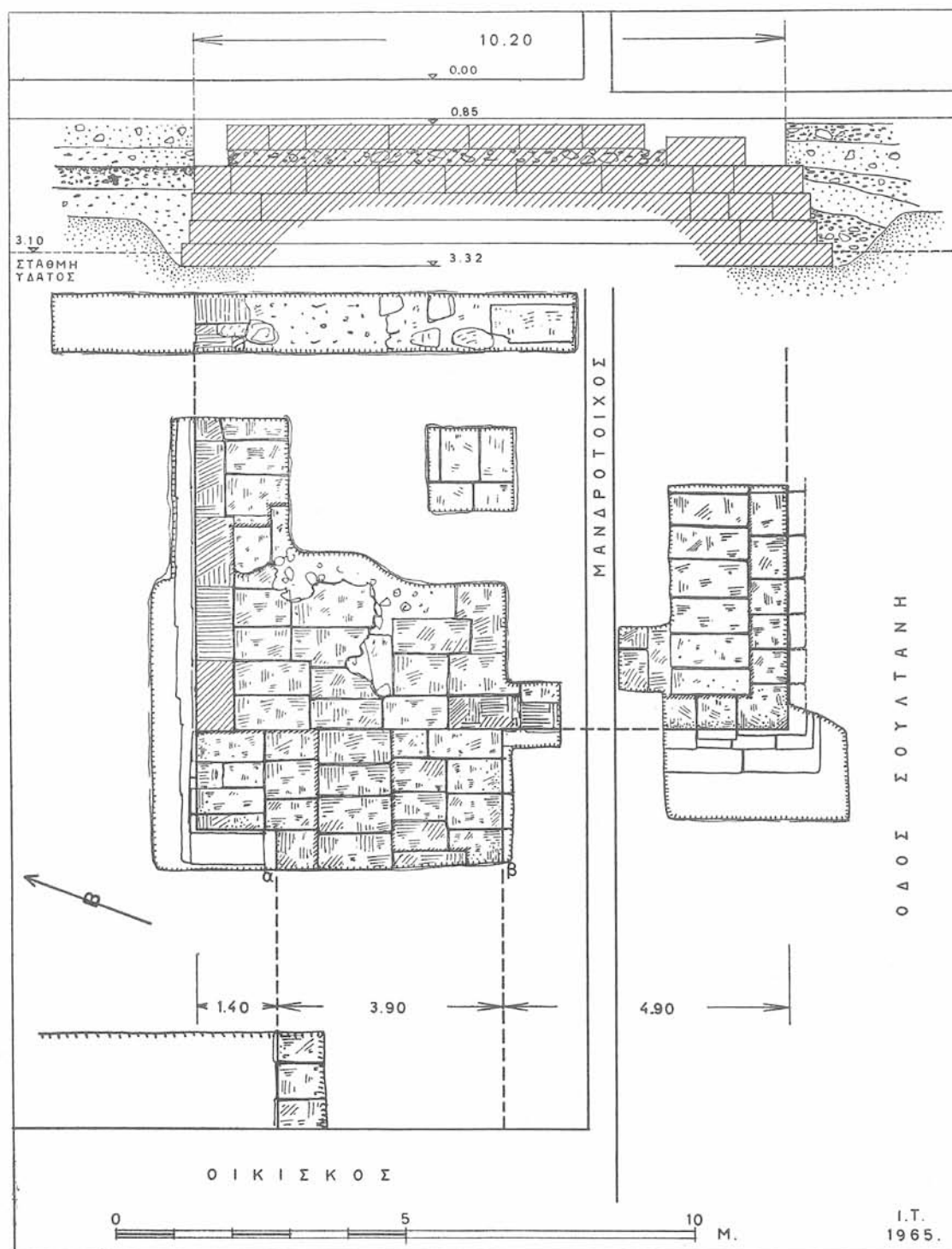
3. Πλάτωνος Γοργίας 455 E.

4. Τὸ σχέδιον τῆς ἀνασκαφῆς ἐγένετο παρὰ τοῦ ἀρχιτέκτονος κ. Ἰωάννου Τραυλοῦ, ὁ ὁποῖος καὶ παρηκολούθησε τὴν ὅλην ἀνασκαφικὴν ἐργασίαν, αἱ δὲ ὑποδείξεις του ἀβέβησαν πολῦτοιμοι, δι' ὃ καὶ θερμότερα τὸν εὐχαριστοῦμεν.

5. Τὴν δαπάνην κατὰ τὸ πρῶτον στάδιον τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης, ὡς καὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ χώρου τοῦ διατηρηθέντος τείχους, κατέβαλεν ἡ Ἑταιρεία «Ἐλαῖς», πρὸς τὴν ὁποίαν ἐκφράζονται εὐχαριστίαι.

6. Αἱ μετρήσεις ἐγένοντο ἀπὸ τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους.

7. Ἀ. Ὁρλάνδου, Ὑλικά Δομῆς 2, σ. 223.

Σχέδ. 1. Κάτοψις καὶ τομή τοῦ εἰς Νέον Φάληρον ἀποκαλυφθέντος τμήματος τοῦ «διὰ μέσου τείχους»

σημεία κατά την όριζοντίαν στρώσιν παρατηρείται σύμπτωσης τῶν ἁρμόν. Κατὰ τὰς ὤψεις τοῦ πύργου ὁ ἐκάστοτε ἄνωτερος δόμος εἰσέχει τοῦ ὑπ' αὐτόν, ὥστε ὁ πύργος νὰ παρουσιάζῃ μείωσιν τοῦ πλάτους τοῦ πρὸς τὰ ἄνω. Ἡ μείωσις αὕτη παρουσιάζεται μεγαλύτερα πρὸς τὴν νοτίαν ὄψιν. Πρὸς τὴν τελευταίαν ταύτην πλευράν τοῦ πύργου παρατηρήθη παρὰ τὴν ἀκμὴν τῶν λίθων ἐγγράμματος γραμμὴ, χρησιμεύουσα ὡς ὁδηγὸς διὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν ὑπερκειμένων δόμων. Εἰς τοὺς πρὸς τὰ ἄνω τοποθετημένους λίθους τῶν ὤψεων τοῦ πύργου παρατηρήθη ἄπεργον (Πί ν. 88 β).

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν χρονολόγησιν τῶν μακρῶν τειχῶν, γνωρίζομεν ἐκ τῶν φιλολογικῶν πηγῶν διὰ τὴν κατασκευὴν καὶ τὴν δυσκολίαν θεμελιώσεως αὐτῶν περὶ τὸ 460 π.Χ. ὑπὸ τοῦ Κίμωνος⁸.

Κατ' ἀρχάς, ὡς γνωρίζομεν ἐκ τοῦ χωρίου τοῦ Θουκυδίδου⁹, κατασκευάζονται τὸ βόρειον καὶ τὸ Φαληρικόν, ἀργότερον δέ, ἐπειδὴ ἡ ἀπόστασις μεταξὺ τῶν δύο σκελῶν, τοῦ βορείου καὶ τοῦ Φαληρικοῦ, ἦτο μεγάλη, πρὸς μεγαλύτεραν ἀσφάλειαν, κατασκευάζεται τὸ 445 τὸ νότιον ἢ «διὰ μέσου τείχους» μεταξὺ αὐτῶν καὶ περὶ τὰ 160 μ. νοτίως καὶ παραλλήλως πρὸς τὸ βόρειον¹⁰.

Μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν τειχῶν ὑπὸ τοῦ Λυσάνδρου, ἀνακατασκευάζονται ταῦτα — πλὴν τοῦ Φαληρικοῦ — τὸ 395/4 ὑπὸ τοῦ Κόνωνος, ὡς συνάγεται καὶ ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς ἐπισκευῆς τῶν τειχῶν¹¹.

Εἰς τὸ ἀποκαλυφθὲν τμήμα τοῦ τείχους διασφύζεται, κατὰ τὴν γνώμην μας, ἡ ἀρχικὴ κατασκευὴ αὐτοῦ μὲ τοὺς βαθυτέρους τρεῖς δόμους, εἰς τοὺς ὁποίους ἡ ἐπεξεργασία καὶ τοποθέτησις τῶν λίθων εἶναι λίαν ἐπιμελελημένη. Τῆς ἐπισκευῆς αὐτῶν ὑπὸ τοῦ Κόνωνος διεσώθη μικρὸν δείγμα, μὲ τὰς λιθοπλίνθους τῆς πρώτης ἀποκαλυφθείσης στρώσεως, αἱ ὁποῖαι ἐδράζονται ἐπὶ τῆς ἐπιχώσεως τῆς λατύπης.

Τὰ εὐρήματα εἶναι ὀλίγα καὶ ἄνευ μεγάλης σημασίας. Ταῦτα περισυνελέγησαν ἐκ τῶν ἐκτὸς τοῦ τείχους πεδίλων τῆς οἰκοδομῆς, ἐκ τοῦ γεγονότος δὲ ὅτι εὕρισκόμεθα εἰς τὸ ἀρχαῖον Ἀλίπεδον, τὸ ὁποῖον ἔχει ὑποστῆ μεγάλας προσχώ-

σεις, δὲν δυνάμεθα νὰ συσχετίσωμεν αὐτὰ πρὸς τὸ τείχος. Ὅστρακα χονδροειδῶν ἀγγείων, ἀγνῶς, μικροσκοπικὴ δακρυδόχος, ἐλάχιστα ὅστρακα μελαμβοφῆ καὶ τεμάχιον, προερχόμενον ἀπὸ κάλυμμα πυξίδος, φέρον μορφήν Ἑρωτος.

Χρονικῶς κατατάσσονται εἰς τὸ α' τέταρτον τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος.

2. Ἀνασκαφὴ Βάρης

Τομεὺς Α'

Εἰς τὴν παροῦσαν ἀνασκαφὴν ὠδήγησε πληροφορία, καθ' ἣν πλησίον τοῦ εἰς ἀπόστασιν 300 μ. ἀνατολικῶς τῆς Βάρης καὶ ἀριστερὰ τῆς δημοσίας ὁδοῦ, τῆς ἀγοῦσης ἐκεῖθεν πρὸς Βούλαν, ὁρατοῦ μνημείου¹² (Πί ν. 89) ἐκρύπτετο τὸ ἄνω ἡμισὺ τῆς εἰς τὸ Metropolitan Μουσεῖον τῆς Ν. Ὑόρκης ἐκτεθειμένης ὑπ' ἀριθ. 36.11.13 στήλης (G. Richter, *The Archaic Gravestones of Attica*, σ. 32, εἰκ. 126). Ἡ ἀνασκαφὴ ἤρχισε τὴν 25 - 1 - 65 καὶ διήρκεσε μέχρι τῆς 16 - 3 - 65. Κατ' αὐτὴν εἶχον ὡς βοηθὸν μου τὴν ἀρχαιολόγον κ. Ἐλένην Θεοχαράκη - Σπανοπούλου.

Ἡ ἔρευνα περιορίσθη κατ' ἀρχὰς πέριξ τῶν τριῶν πλευρῶν τοῦ μνημείου, ἥτοι τῆς βορείας, ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς. Παραπλεύρως τῶν πλευρῶν τούτων ἐγένοντο τομαί, τῶν ὁποίων τὸ βάθος ἐφθασε μέχρι τοῦ στερεοῦ. Ἐκάστη τῶν τομῶν ἀπέδωσε τὰ κάτωθι ἀποτελέσματα:

1) Τομὴ παραπλεύρως τοῦ βορείου τοίχου τοῦ μνημείου

Ἦνοιχθη ἐπὶ μήκους 14.50 καὶ πλάτους 4.50 μ. Εἰς μικρὸν βάθος ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους καὶ παραπλεύρως τοῦ τοίχου τοῦ μνημείου εὐρέθησαν τεμάχια προερχόμενα ἀπὸ τὴν ἐπίστεψιν μαρμαρίνης στήλης. Τὰ τεμάχια ταῦτα χρονολογοῦν τὴν στήλην εἰς τὸν 4ον π.Χ. αἰ., εἰς τὸν ὁποῖον ἐπίσης ἀνήκει καὶ τὸ ἐπιτύμβιον μνημεῖον (βλ. Wrede ἔ. ἀ.). Εἶναι ἐπομένως πιθανόν, ὅτι ἡ εἰρημένη στήλη ἀπετέλει τὸ «σημα» τοῦ ἐν λόγῳ μνημείου. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη ἐνισχύεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι εἰς τὸ σημεῖον τῆς ἀνευρέσεως τῶν τεμαχίων ὁ τοίχος τοῦ μνημείου παρουσίαζε μεγαλύτερον πάχος διὰ τῆς προσθήκης ἔσθθεν τοιχαρίου ἐν εἴδει βάθρου. Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἐντὸς τῆς προκειμένης τομῆς ἀπεκαλύφθησαν ὡσαύτως τρεῖς πυραὶ εἰς διαφορετικὰ βάθη. Ἐντὸς τῆς πρώτης (διαστάσεων 1.30 x 1.15 μ.), ἀποκαλυφθείσης κατὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν τῆς τομῆς, εἰς βάθος 0,40 μ., οὐδὲν ἀντικείμενον εὐρέθη. Εἰς τὴν δευτέραν, ἀποκαλυφθείσαν

8. Πλουτάρχου Κίμων 13.

9. Θουκυδίδου Ι, 107· «ἤρξαντο δὲ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους καὶ τὰ μακρὰ τεῖχη ἐς θάλασσαν Ἀθηναῖοι οἰκοδομεῖν, τὸ τε Φαληρόνδε καὶ τὸ ἐς Πειραιᾶ». Κατὰ μὲν τὸν Krüger ἡ οἰκοδομὴ ἐγένετο τὸ 459/8, κατὰ δὲ τὸν Schöfer τὸ 460/56.

10. Ἱ. Τραυλοῦ ἔ. ἀ. σ. 48.

Τμήμα τοῦ βορείου τείχους ἀνευρέθη τὸ 1958. Πρβλ. Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια (συμπλήρωμα) λ. Τελεχῆ, Ε. Μαστροκόστα.

11. IG II - III^a 463. F. G. Maier, *Griechische Mauerbauinschriften*, σ. 48 κ.έ.

12. W. Wrede, *Attische Mauern*, σ. 36, 98-99, Abb. 9.